

© Marietta Kucharska

Томаш Гжївачевський – репортер, письменник і аналітик, спеціалізується на Центральній та Східній Європі. Автор книжки «**Кордони мрій**. Про невизнані республіки» (видавництво «Чорне»), відзначеної премією Магеллана як найкраща книжка репортажів 2018 року та «Кришталевую картою» польського репортажу в номінації «Прїз глядацьких симпатїй» як найкраща книжка 2018 року, а також книжок «**Життя і смерть на Дорозі померлих**» та «**Через дикий Схід**» (премія Магеллана 2012 року). Ініціатор і співсценарист повнометражного документального фїльму «Тїні імперїї» (прем'єра на Краківському кінофестивалї та в кіно-театрах Польщі). Член престижного американського **The Explorers Club**. Стипендіат курсу «**Russian Security Studies**» на Daniel Morgan Graduate School of National Security у Вашингтонї.

Ініціатор репортерсько-мандрівних проєктів, зокрема **Long Walk Plus Expedition** – мандрівки з Сїбору до Індїї слїдами польських утікачів із Гулагу – і **Dead Road 1953–2013** – мандрівки на Трансполярну залїзничну маїстраль, звану Дорогою померлих. Учасник подорожї до Камеруну «**Vivat Polonia 2016**» слїдами польського відривача Стефана Шольць-Рогозїнського. Публікувався, зокрема, у виданнях «Foreign Policy», «Onet.pl», «Wprost», «Gazeta Polska», «Rzeczpospolita Plus Minus», «Do Rzeczy», «Nowa Europa Wschodnia», «Gość Niedzielny», «Kontynenty». Автор наукових і аналітичних статей із міжнародного права та міжнародних відносин.

Ця книжка – плїд моїх подорожей 2015–2016 рр. пострадянськими невизнаними республіками. Українї в цих виправах відводиться особливе місце. Адже коли взимку 2015 р. я був на фронтї під Донецьком, я не знав, що на моїх очах розгортається перший акорд довготривалої напівзамороженої вїйни, нацїленої на знекровлення України. Але саме там, в українських окопах, разом із воїнами добровольчих батальїонів, я вперше доторкнувся до невизнаного свїту. Я побачив, як легко можна посягти ненависть у людях. Викликати гниття душ. Саме тоді я зрозумїв, що повинен написати цю книжку. Незалежно від того, який політичний, історичний чи географїчний контекст цих історїй, на першому місці в них – людина, втягнута в грубу імперську політику, яка не дає ані виграти, ані програти. Бо у вїйнах малих завжди перемагають великі. І тому ця книжка – насамперед історїя про людей, які живуть від України через Молдову до Кавказу і які через чверть столїття після розпаду Радянського Союзу подїлилися зі мною кордонами своїх мрій.

ISBN 978-617-614-296-6

КОРДОНИ МРІЙ

ТОМАШ ГЖЇВАЧЕВСЬКИЙ

• ДОНЕЦЬК

• ЛУГАНЬК

ПРИДНІСТРОВ'Я

• НАГРНИЙ КАРАБАХ

• ПІВДЕННА ОСЕТІЯ

• АБХАЗІЯ

КОРДОНИ МРІЙ

ТОМАШ ГЖЇВАЧЕВСЬКИЙ
ПРО НЕВИЗНАНІ РЕСПУБЛІКИ

ТОМАШ ҐЖИВАЧЕВСЬКИЙ

КОРДОНИ МРІЙ

Про невизнані республіки

З польської переклала Наталя Ткачик

УДК 821.162.1+ 82-992+82-43+32

Г 11

Гживачевський, Томаш

Кордони мрій. Про невизнані республіки / Томаш Гживачевський ; переклад із польської Наталі Ткачик. – Чернівці : Книги – XXI, 2020. – 304 с.

ISBN 978-617-614-296-6

Тринадцять захопливих художніх репортажів із псевдореспублік затягують читача в чорні діри альтернативних, але водночас таких справжніх реальностей. Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, Придністров'я, «ЛНР», «ДНР» – де-юре вони не існують, де-факто там триває життя за своїми специфічними законами, надиктованими парадоксальною реальністю та невітленими мріями про незалежність.

Книгу видано за підтримки
© POLAND Translation Program
This book has been published with the support
of the ©POLAND Translation Program

Перекладено за виданням:
Tomasz Grzywaczewski. Granice marzeń. O państwach nieuznawanych. – Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2018.

Жодну частину цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва.

Copyright © by Wydawnictwo Czarne Sp. z o.o.

© Книги – XXI, 2020, *видання українською мовою*
© Наталія Ткачик, 2020, *переклад*
© Анна Стьопіна, 2020, *обкладинка*

Усі права застережено

КОРДОНИ МРІЙ

Професору Пьотрові Дарановському,
який надихнув мене відкривати невизнані республіки

Народження

– Мир Божий хай буде з усіма вами, – проказує священник із порослим щетиною гострокутним підборіддям і підносить літургійний молитовник.

– І з духом Твоїм, – відказують вірні, але їхні слова заглушують вибухи снарядів, випущених із автоматичного гранатомета АГС-17, і скрекіт станкових кулеметів.

– Агнцю Божий, що береш гріхи світу, змилуйся над нами.

Не зважаючи на постріли, капелан продовжує службу. Його колоратку облягає високий комір військової куртки. Вишита епітрахиль накинута на бронезилет. На поясі – багнет. Дерев'яна вервиця висить біля зарядженого пістолетного магазину й нашивки з яскраво-зеленим кропом і написом «Укроп». По-російськи «*укроп*» – просто «кріп», але мовою кремлівської пропаганди так зневажливо називають українців, які спритно обіграли цей мотив, об'єднавши перші літери словосполучення «*український опір*» – у влучне «укроп». А проросійських сепаратистів із помаранчево-чорною георгіївською стрічкою на прапорах охрестили «колорадами». Так помінялися ролі. І тепер кріп винищує шкідника, який силкується зжерти його країну.

Воїни схиляють голови. Пошепки моляться.

– Агнцю Божий, Агнцю Божий... – наповнює бетонний підвал, обклеєний листами, які писали на фронт українські діти. Синьо-жовті серця, двоє білих голубів обіймають тризуб, над ними напис: «Ми за мир». Назовні чутно мелодію «руссава міра». Того найрозпрекраснішого у світі миру з духовними скрепами в російському розумінні. За кілька днів до цього, 12 лютого 2015 року, в Мінську підписали домовленості між донбаськими сепаратистами та українською владою. Їхнім гарантом зокрема виступила й Росія. Найбільше ці угоди даються ознаки після обіду.

– ...дай нам миру.

Останні слова молитви, промовлені священником, губляться у вибуху мінометного снаряда. Різкий порив шарпнув металевими дверима, що захищають вхід до штабу добровольчого батальйону в Пісках на передмістях Донецька. Зі стелі сиплються шматки штукатурки. Лампочка миготить і врешті гасне. Підвал поглинає темрява, освічена тільки полум'ям свічки й холодним жмутком світла діодного ліхтарика. Священник підносить чашу, всі опускаються навколішки, приймаючи Тіло Христове. Після короткої молитви воїни беруть до рук автомати, а капелан – кропило.

– Ваші діди святили шаблі, я вам посвячую зброю, – каже, окроплюючи свяченою водою.

Гном, присадкуватий доброволець із Західної України, возиться з АГС, намагається правильно закріпити коробку з боєприпасами. Він робить гарну міну в поганій грі, але видно, що переживає. Руки ледь тремтять. Поранили його побратима, і він отримав наказ заступити його.

Гном ніколи не обслуговував гранатомет. Командир проводить кількахвилинний тренінг. Ось так встановити далекомір, ось так перезарядити, добряче впертися. Немає часу. Обстріл.

Підвальні ворота рвучко відчиняються, і всередину влітає юнак. Судомно тримається за шию. В очах шок. Панічний, тваринний страх смерті.

– Я отримав. У мене попали. Суки, – вихаркує з себе окремі слова, хрипко втягуючи в легені повітря. Один із воїнів, Джонні, підбігає й допомагає зняти форму. Кевларовий комір розірваний, але слідів крові не видно.

– Заспокойся. Дихай. Маєш щастя, чоловіче. Все пішло в бронік. – Джонні витягує з куленепробивного матеріалу пластмасові уламки. – Це новий винахід москалів. Із металевих гранат перейшли на твердий пластик, щоб не видно на рентгені.

– Він мені життя врятував. – Не вірячи власним очам, хлопець оглядає свій жилет. Кілька сантиметрів вище, і його б не було в живих.

– Жилет жилетом, але все вирішує той нагорі. – Джонні піднімає палець уверх, відтак скидає куртку. Під нею замість військової сорочки – червоно-чорна вишиванка. – Мама вишила. Захищає краще за найтвердіший кевлар.

Нарешті Гном правильно зібрав магазин. Цілитися навчиться вже в бою. Дивиться важким поглядом на товаришів, бере установку й прямує до виходу. Крізь прочинені двері чутно канонаду вибухів.

– Нині, певно, не виспимось, – сміється Джонні, поплескуючи Гнома по спині. За кілька хвилин із рації на столі доносяться надривні крики.

– Ми під вогнем, зробіть щось, пришліть лікаря! – схвилюваний голос пробивається крізь радіотріскотіння.

Тиша.

– Один 200-й, один 300-й, – воїн намагається тримати себе в руках і прозвітувати про ситуацію на передовій.

– Наскільки важко? Виживе? – питає замкомроти. Хтозна. Надходять суперечливі повідомлення. Військовим сленгом «вантаж 200» – труп, «вантаж 300» – поранений. Цифрами легше описувати світ, поглинутий хаосом.

У Пісках відбувся малий апокаліпсис. Будинки потрошені, дороги зорані вирвами від бомб, машини зрешечені кулями. Куди не глянь – згорілі дахи, пробоїни в стінах, осколки шиб у вибитих вікнах. Від сусіднього зі штабом дому залишився тільки чорний каркас.

– Хочуть добратися до нас, але не виходить, – бурчить Джонні. Штаб командування облаштували в будинку з найстійкішим каркасом, хоча все одно це примарний захист. Великокаліберний снаряд завиграшки проб'є перекриття й перетворить підвал на могилу. Снаряди не оминули навіть прокурорської вілли.

– Дивись, як за Януковича добре жилося в Україні!

Один із воїнів бере більярдний кий і, схилившись над столом, просто в лунку забиває уламок цегли. Зелене сукно вкривається товстим шаром пилюки. У басейні, сполученому з вітальнею, – відпалі від стелі шматки штукатурки. У спальні безладно валяється колекція африканських статуєток.

– Не просто собі прокурор, а ще й заядлий етнограф і колекціонер. Певно, швидко давав драла, раз не позабрав свої цяцьки, – сміється мій товариш. – Тепер сидить собі десь на тій стороні, – показує рукою туди, звідки прилітають кілограми вбивчого заліза всіх можливих калібрів і видів. Кулі, гранати, 80-, 120-міліметрові мінометні міни,

гради. Вони освітлюють нічне небо мерехтливими світляними точками. Як зорепад. Інколи поодинокі, а інколи цілими міриадами – як серпневі Персеїди.

Старенька жіночка у квітчастій хустці насилу тягне повне відро води. Абиак – тільки б мерщій втекти з вулиці, сховатися в підвалі й помолитися, щоб сьогодні сепаратистські зірки падали не на її дім. Малий хлопчик прочинив вікно, заклеєне поліетиленовою плівкою. Шиб у Пісках немає віддавна. Його батько на хвилику вийшов на подвір'я й відразу каже малому сховатися всередину. Це одні з останніх жителів містечка. Люди виїхали, загинули або ж були евакуйовані українською армією. У загравах заходу сонця каркаси БМП набувають помаранчевої барви. Над ними розвівається пошматований прапор України. На одній із бойових позицій панує особливо напружена атмосфера. Чоловіки, схилені над топографічною мапою, перекидаються матюками. Сепари почали обстріл із глибини житлового масиву. Сепаратисти – доволі загальне поняття, бо в ДНР і ЛНР зараз пліч-о-пліч із сепаратистами – себто українськими «ватниками» – воюють регулярні російські війська (понад десять тисяч осіб), а ще добровольці з різних куточків Росії і навіть таких віддалених закутків світу, як Південна Америка.

– Гімнюки, прикриваються цивілами як живими щитами, – бурчить комбат. Щойно з підвалу вийшов воїн, що ховає обличчя за тьмяно-зеленою арафаткою. Його справжнього імені не знає ніхто. Лише позивний. Чоловік відповідає за корегування вогню. Він сам із Донецька, тому знає цю місцевість як свої п'ять пальців. Його сім'я залишилася на іншій стороні. Якщо його впізнають, вони опиняться в смертельній небезпеці.

– Я ріс у цих місцях, які ми зараз обстрілюєм. Бандити захопили мій дім, тепер я кістьми ляжу, а їх звідти викурю, – каже крізь складки тканини.

У Пісках панує воєнний екуменізм. Пліч-о-пліч воюють добровольці з Західної України, євреї, грузини, місцеві жителі Донбасу. Інтелігенти з татуйованими хлопцями зі спальних райончиків, бізнесмени зі студентами, націоналісти з лібералами. Владімір приїхав аж із Сибіру. У гаманці – паспорт Російської Федерації. Колись він підтримував зв'язки з російською демократичною опозицією. Чому?

– Бо путінська Рашка – мені не родіна. Там так, ніби хтось тобі бритвою по серці, – випалює без вагання.

Щойно западають сутінки, починаються найважчі бої. Усе двигтить. Здрігається земля, грюкають двері до штабу. Раннім досвітком нас вириває зі сну гімн Радянського Союзу, який тарабанить зі всіх рацій. Кожна зі сторін підслуховує іншу, і цього разу сепари вирішили спровокувати українців від самого ранку. Ще один день. Ще один обстріл. «Русскій мір» на повну котушку. Комбат запрошує на обід у сховище. Гарячий український борщ додає сил. Із внутрішньої кишені куртки воїн виймає портретну фотографію. На його плече сперлася вродлива юнка. Розкішне світле волосся, великі очі, стрункий стан. Чоловік ніжно її пригортає. Пара усміхається.

– Ми жили в Донецьку, – розповідає. – Вона працювала вчителькою, а я мав невеличку фірму. Нам непогано йшло. Планували спільне майбутнє. Я хотів освідчитись, але не вспів. Почалася війна, і вона теж стала солдатом.

– Служить у Пісках?

– Так, підозрюю, в Пісках. Але по другій стороні...

На якусь мить він замовкає. Ми виходимо на поверхню. Вдалині над бурим трав'янистим полем здіймається стовп чорного диму, мляво оповиваючи зрешечену вежу шахти. Кілька тижнів тому звідси ще можна було розгледіти зруйновану під час боїв термінальну вежу Донецького аеропорту. Доноситься стрекіт станкових кулеметів, а відтак приглушені потужні вибухи.

– Не переживай, це далеко від нас, – воїн подає знак рукою, що не конче втікати під землю. – Вона десь там. І тепер стріляє в мене або я в неї. – Прикурює цигарку, втупивши погляд у лінію фронту. – Моя кохана повірила в нове дітище Москви. Прекрасну русько-донбаську вітчизну. Після того я з нею більше ніколи не говорив. Її світ перестав бути моїм.

Той світ за окопами Пісків допіру перероджувався. Із руїн старої України виплодилися Донецька й Луганська народні республіки. Нові псевдодержави. Примарні творіння Донбасу, які долучилися до своїх старших братів, розсіпаних по рубежах колишньої советської імперії. Невизнаних республік.

Акселератор

Ми славим наш край Придністров'я,
тут дружніх народів сім'я.
Синівськими кров'ю й любов'ю
ми з ним до останнього дня.

Ми славим заводи і ниви,
угіддя, райони, міста.
Ждуть їх знаменні прориви
на благо Вітчизни труда.

Ми понесем у народи
ім'я твоє горде й величне.
Республіці волі й свободи
вірні, як правді, довічно.

*«Ми славим наш край Придністров'я»,
гімн Придністровської Молдавської Республіки*

– У мене було два старших брата. Менший, Ігор, завжди був такий на приколі, йому фартило по житті, – каже

Люда. – Призовників у СРСР посилали за полярне коло, на Сибір, у Казахстан, а він попав на Кубу. Здійснилася мрія радянської людини. Пляжі, пальми, теплі фрукти. Гуляй, душа. Він відслужив достроково, бо тоді якраз розпався СРСР. Паскудник, нічо не сказав, що вертається скоріше. Одного вечора я почула, як хтось нипає довкола дому. Глянь у вікно – брат! Мені було десь десять із чимось років, я, схвильована, побігла до батьків. Тато сказав, щоб я йшла спати і не зчиняла рейваху. Тільки-но я вляглася в ліжку, аж неждано-негадано хтось гримає в двері. Батько, лютий як сто чортів, відчиняє, а на порозі Ігор. Сюрприз. Понавозив купу екзотичних фруктів. Я тоді вперше попробувала ананас. Досі пам'ятаю, який був солодесний. Просто фантастика.

Люда тепло всміхається. Її донечка хвалиться малюнком, який того дня намалювала в школі. Вона талановита. Мріє піти на образотворче мистецтво в Кишинів. Вирватися з цієї Окніци, на самому краю Молдови, вже на кордоні з Україною, куди навіть зрідка який потяг ходить.

– Ми були на сьомому небі від щастя, що він вернувся. Але вже за пару місяців прогриміла звістка, що на Придністров'ї почалися заворушення і буде війна. Той другий брат, що старший від Ігоря, тоді вже мав свою сім'ю, і вони жили по той бік Дністра. Його з ходу відправили в новостворену придністровську гвардію. Він подзвонив батькові сказати це, а батько тремтячим голосом відповів, що Ігоря теж забрали, але в молдовську армію. І вони опиняться по різні сторони фронту. Старшому брату дали добу, щоб явитися в підрозділ. А він посадив дружину з дитиною в машину, забрав цінні речі й приїхав до нас. На тій другій стороні він покинув не просто дім, а все своє колишнє життя. Сказав, що ніколи в світі не буде стріляти у свого рідного брата.

Якби більше людей так думало, то би не було всієї цієї війни. – Люда зітхає і бере на коліна донечку, яка хвалиться ще одним своїм малюнком.

Початок 90-х років минулого століття, на руїнах СРСР народжувалася незалежна Молдова. Але її східна, лівобережна від Дністра, частина, що зветься Придністров'ям, бачила це по-своєму. Вшент зрусифікований, орієнтований не на Молдову, а на Москву регіон вирішив іти своїм власним шляхом. Приводом до цього стала ідея возз'єднання з Румунією, що витала над новоспеченою молдовською державою, і закон, яким молдовська визнавалася єдиною офіційною державною мовою, а російська отримала другорядний статус «мови міжетнічної комунікації». У листопаді 1990 року проголошено утворення незалежної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, а через рік її перейменовано на Придністровську Молдавську республіку. У вересні 1991 року придністровська влада в Тирасполі оголосила формування власних збройних сил – Дністровської Республіканської Гвардії. Минуло кілька місяців політичної напруги та збройних сутичок, і 1 березня 1992 року влада в Кишиневі прийняла рішення про те, щоб зброєю повернути контроль над збунтованою провінцією. Почалася «п'ятимісячна війна». Головний удар спрямували на стратегічний відрізок Тирасполь – Бендери. На підтримку слабо озброєної та дезорганізованої Дністровської Республіканської Гвардії виступили підрозділи 14-ї російської армії під командуванням спершу генерала Юрія Неткачова, а відтак генерала Олександра Лебедя. Коли 27 червня розпочався молдовський наступ на Бендери, генерал Лебедь прийняв рішення перейти від оборонних дій до

контрудару. Він назвав політику тодішнього президента Молдови Мірча Снегура «геноцидом», а його правління «фашистським», і почав артобстріл молдовських військ. У збройних сил нової незалежної Молдови, які тоді тільки-тільки формувалися, не було жодних шансів протистояти досвідченим і добряче озброєним російським солдатам. Молдовський наступ уже зазнав краху, ще навіть не розпочавшись. Кишиневу довелося пристати на підписання не вигідної умови про припинення вогню. Почалася ера замороженого конфлікту, яка триває вже добрих чверть віку.

Куди не кинеш оком – соняшники. Зліва і справа, попереду й позаду. Обложили села й оточили дороги. Проникли на зупинки і, реінкарновані в олію, пробілися на полиці магазинів. Квіти на міцних стеблах вирували ліси й викосили лани. Де-не-де вони поступилися місцем кукурудзі, яка принагідно прокралася на поля і пробралася на тарілки під виглядом мамалиги. Соняшники у парі з кукурудзою перетворили Басарабію на суцільну жовту й коліхку на вітрі пляму. Якщо б їх раптом викосив якийсь вірус, тут би не залишилося нічого, крім чорнезної землі. Але зараз вони нівроку красуються, виповнюючи собою обрій до самих країв.

І несподівано з цієї жовтизни виринає столиця соняшниково-кукурудзяної країни, яка сьогодні називається Молдовою. Кишинів фортифікований, адже вже чверть століття він перебуває в стані приспаної війни зі своєю збунтованою провінцією Придністров'я. Кожна фортеця повинна мати мури, масивні ворота, а найкраще – ще й рів і підйомний міст. Кишинівські вали – це сотні спальних багатоповерхівок, у народі званих *хрущовками*, які

змикають місто в бетонних обіймах, творячи сірий, задушливий лабіринт, усе більш розгалужений в бік середмістя. В'їзд зі сторони Придністров'я стереже монументальна «брама». Перлина в короні цієї комуністичної кріпості. Володарі Молдови споглядають на свого недруга, що чигає зі сходу, з двадцяти шести поверхів велетенської плити. Поверхи утворюють піраміду, розділену автомобільною дорогою з двостороннім рухом. Шосе вривається глибоко в саме нутро міста, кожен наступний квартал якого до гнітючості, як дві краплі води, нагадує попередній. Закінчується мікрорайон – починається чергове крихітне сіре королівство, яке аж сиплеться від старості. Наче форт Кишинів виснажений бездіяльністю, яка тягнеться ось уже понад чверть століття. Молдова здобула незалежність, відбула коротку війну й застигла в передчутті якогось кращого майбутнього, яке все не приходить і не приходить.

Оазу Нантой намагається вирвати свою батьківщину з лап цього маразму. Його завзяття, жести і харизма гідні народного трибуна. Говорить він швидко й рішуче. Заходиться відповідати, не дочекавшись закінчення запитання. Він сидить за довжелезним конференційним столом у кімнаті з кондиціонером незалежного мозкового центру Інституту громадської політики, але промовляє так, наче він на сцені перед багатотисячним революційним натовпом. Оазу полюбляє вгріти обухом політичних супротивників, а в ЗМІ влаштувати контрверсійне шоу. Він – аналітик, публіцист, політик, «*enfant terrible*» – *жахливе дитя* суспільного життя Молдови. У 2014 році у своїй телепрограмі заявився в балаклаві, з автоматом і бейсбольною битою, перев'язаними георгіївською стрічкою – символом проросійських сепаратистів.

– Я хотів цим показати, наскільки реальна загроза від рашистських «зелених чоловічків», – пояснював він.

Нантой сердитий: батьківщина просто виводить його із себе. Куди не кинеш оком – усе не так. Економічні показники? Будь ласка. Молдова – найбідніша держава Європи. Видатки на інтеграцію з Європейським Союзом? Катастрофічно падають, бо правляча проєвропейська коаліція не модернізує країну, а прибирає її до своїх рук. Корупція й розкрадання?

– У цьому ми – чемпіони Європи, якщо не світу, – знічується. – У 2015 році з нашої банківської системи вивели мільярд доларів. І жоден чорт не знає, куди ці гроші поділися. В голові не вкладається. На одних лише обладках ми втратили 15 відсотків ВВП. Нащо нас чавити танками, якщо можна просто обібрати?

Наступного року владу осяє геніальна ідея, чим засипати фінансову діру, що постала внаслідок відмивання громадських коштів. Вона обере найпростіший спосіб, що не означає найдешевший, – емісію облігацій вартістю сімсот п'ятдесят мільйонів доларів на двадцять п'ять років під п'ять відсотків річних. Молдовському платнику податків, який, по суті, й віддає позику, ця операція обійдеться рівно вдвічі дорожче – у півтора мільярда доларів. Таким чином бідних молдован за рік одеруть двічі на загалом два з половиною мільярди доларів.

Із постаменту на все це тужно споглядає господар Штефан III Великий із мечем і піднесеним хрестом. Цими клейнодами він відбиває напади загарбників, що посягали на його рідну землю. Штефан III Великий, по-молдовськи Штефан чел Маре, наприкінці XV – на початку XVI століття збудував сильну й незалежну молдовську державу. Він виграв чимало битв і спритно відбивав зазіхання могутніх

сусідів. Утер носа угорцям, переміг поляків на чолі з Яном Олбрахтом, зрештою, дав відсіч Османській імперії. Вірою й мечем зупинив мусульман, які хотіли вдертися в саме серце Європи. Володаря возвеличував і літописець Ян Длугош: «Муж воістину величі гідний, і од найбільших полководців, чию доблесть славимо, нічим не менший. Він ж бо між князями віку нашого першим над турками вельми велику і хвалебну здобув звитягу. На розсуд мій, він найгодніший єсть, аби єму всі народи християнські єдиногласно волею й прагненням поручили стерно влади, а найпаче очолити повселюдну виправу проти турків, тоді ж як інші королі і князі християнські радо оддаються гнустостям і розкошам, ало роздмухують пожежі воєн домових».

Штефан обрав собі ідеальний пункт спостереження за тим, що залишилося від його прекрасного господарства. Перед ним простяглася головна вулиця Кишинева – Бульвар Штефана III Великого зі зведеною росіянами величною тріумфальною аркою, яка увінчує озеленений комплекс Собору Різдва Господнього. За спиною розкинувся парк, теж названий на його честь. А по праву руку здійсмається неоковирна залізобетонна брила молдовської Ради Міністрів. От її-то чомусь і не нарекли іменем видатного володаря. Може, міністрам уже під зав'язку тих Штефанів, які обложили зусібч. Зрештою, не тільки у столиці, а й по всій країні так і кишить господарем. Він – у назвах головних вулиць провінційних містечок, він окупував площі й сквери, він зацаївся на магазинних вітринах. У румунській Сучаві, столиці його господарства, в 1990 році заснували «штефанівський» університет, а неподалік Ботошан дистиллюють елітну горілку «Ștefan cel Mare». Її виробник возвеличує середньовічного володаря: «З пошани до надзвичайно вагової ролі, яку Штефан III Великий відіграв у історії Румунії,

ми присвячуємо йому найчистішу горілку найвищої якості в п'ятисоту річницю від його смерті».

Але чекайте, то зрештою Штефан – це румунський чи молдовський володар? Ян Длугош писав про нього і як про князя волохів, предків сучасних румунів. Штефане, хто ти врешті-решт?

Для Оазу Нантоя це питання теж не таке вже й просте.

– Питаєш, чим є Молдова для молдован? Давай подивимось на лінгвістику. Повний ідіотизм: ми самі не знаєм, якою мовою говоримо... – розповідає. – Багато моїх земляків досі вважає, що Молдова – штучна держава, творіння сталінського етнічно-суспільного проєктування. Уявляєш? Це якби поляки собі думали, що вони не поляки, а, скажімо, чехи, і що то росіяни нависили на них польський ярлик. На жаль, у нашому випадку в цьому є велика доля правди. Досі, після двадцяти п'яти років незалежності, в молдавському парламенті ведуть симультанний переклад російською. Просто частина депутатів не знає молдовської. Зрештою, ця мова – теж витвір сталінського режиму, щоб сьак-так обґрунтувати існування Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки. Хоча насправді це румунська мова з певним набором відмінних слів. До 1989 року вона записувалася кирилицею. Дехто навіть каже, що, з наукового погляду, це румунська мова. Але з політичного – молдовська, – сміється. – У Конституції республіки за 1994 р. у статті 13 читаємо, що офіційна мова Молдови – молдовська, латиницею, а вже в Декларації незалежності 1991 року – що румунська. Мене вельми розвеселило рішення нашого Конституційного Суду від 2013 року, яким державною мовою затверджено румунську. Ми самі не знаєм, якою говорим. Цим ідіотизмом заразилися і прості громадяни, і так звані еліти. При владі комуністи – ми говоримо по-молдовськи.

Як тільки при владі не комуністи – переходим на румунську. Сміх та й годі, але це не що інше, як наслідок – і тут треба називати речі своїми іменами – політичної проституції молдовських політиків. Вони крутять нашою історією, традицією, як їм заманеться. Не можуть створити справді сильну державу. Я не знаю, чи Молдову взагалі варто називати демократичною правовою державою.

Нантой, як і чимало молдовських інтелектуалів і політиків, намагається розв'язати молдовсько-румунський гордіїв вузол. Вивільнившись із залізних обіймів Кремля, молдовська еліта постала перед історичною дилемою. Йти до незалежності самим чи пліч-о-пліч із Бухарестом? Чимало тодішніх політиків навіть собі не могли уявити абсолютної незалежності. Їхньою метою була не якась там наскільки вільна, настільки й ефемерна Молдова, а Роминія Маре – Велика Румунія, яка охоплює всі території, де населення розмовляє румунською. Цю мрію живило те, що в міжвоєнне двадцятиліття Королівство Румунії сягало аж до Дністра, займаючи майже всю територію розташованого там давнього Молдавського князівства.

Заковика у тому, що в 1812 році цар Олександр I приєднав його частину – Басарабію – до Російської імперії. А Москва про свою здобич так легко не забуває. СРСР від самого початку не визнавав повторного об'єднання цих земель із Румунією в 1918 році й почав приміряти оком втрачені території ще у 20-ті роки. Інструментом повернення стало, власне, Придністров'я. Комуністам першим спало на думку, що цей клапоть соняшникових полів, 202 кілометри завширшки й кільканадцять завдовжки, – окрема історична країна, а тим паче державне утворення. Однак історична необхідність наказувала його вигадати. Так народилася Молдавська Автономна Радянська Соціалістична

Республіка зі столицею в Тирасполі, яка, окрім Придністров'я, охоплювала ще й частини Поділля й одеських земель. Але адміністративні ротації були заледве прелюдією до ширшої ідеологічної акції. Більшовики постановили вимислити цілковито новий народ: радянських молдован, які з румунами нічого спільного не мають. Усе, що тепер залишалося, – дочекатися геополітично сприятливого моменту, коли їх можна буде експортувати на захід.

Така нагода – II Світова війна – прийшла навіть швидше, аніж очікувалось. Наприкінці червня 1940 року Червона Армія ввійшла в Басарабію. Після бурхливого воєнного періоду весь регіон остаточно приєднали до Радянського Союзу, і водночас об'єднали із сучасним Придністров'ям. Ущерть штучна ідея, бо насправді ці землі ніколи не входили до молдовської Басарабії.

Якщо дивитися з цієї перспективи, Молдова – всього лиш частина Румунії, яка відтяла від неї пуповину в результаті II Світової війни. І такий пункт бачення прийняло багато політиків ще на зорі молдовської незалежності. Бо молдовани як результат проєкту Москви й досі не можуть самі з собою розібратися. Ба навіть зі своїм національним прапором, що майорить над парламентом. Його задумували як молдовський, а він вийшов дуже навіть румунський. На блакитно-жовто-червоні горизонтальні смуги припасували герб – голова тура й орел, що символізує романське коріння нової держави. Ніби й інакше, але до болю схоже. А якщо Басарабія румунська, тоді вся молдовська державність позбавлена рації існування. Адже Румунія вже існує, і значна частина історичної Молдови лежить на її території, зокрема та нещасна Сучава, де жив Штефан III Великий. Ну бо де він мав осісти зі своїм двором, якщо Кишинєва тоді навіть на мапі не було. А шику великого міста Кишинів

набув завдяки росіянам, які зробили його обласним центром Басарабії.

А до повного щастя – ще це горопашне Придністров'я, до якого пересічному молдованину з його насущними повсякденними турботами немає жодного діла, а якщо й є, то це щось дуже абстрактне.

– За останніми соціологічними дослідженнями, заледве для 5–8 відсотків молдован вирішення конфлікту Кишинів – Тирасполь є ключовим чинником внутрішньої безпеки Молдови, – проказує Оазу академічним тоном, але швидко повертається до зрозумілішої мови. – Вони з нас глузують! Перед самим нашим носом орудує сепаратистський криміналітет, яким керує психічний Путін, а наші громадяни на це: «та нічо страшного!».

Придністров'я виробило собі непогане реноме в європейській пресі. Автори статей, мандрівних блогів і різношерстих інтернет-відео з захопленням описують його як комуністичний заповідник. Тут Леніни, тут Сталіни, тут червоні зірки. Повна совкова палітра. А ще тут дають-беруть хабарі й розгулює бандитня, одним словом, східний морок, як за залізною завісою. Нібито й комунізм на повну котушку, але маркетинг – як у найкращих капіталістичних корпораціях.

Пасажири кишинівського вокзалу, з якого відправляються маршрутки на Тирасполь, не поділяють такого ентузіазму. Хоч Молдова і Придністров'я формально перебувають у стані замороженої війни, де-факто кордони відкриті. Щогодини, іноді навіть щопівгодини роздубані форди транссіті мчать на другий берег Дністра. Щоденно сотні придністровців їдуть у Кишинів на роботу. Дорога на роботу така, як усюди. Мінібуси вирушають із молдавської столиці, проїжджають через «браму», минають

молдовські поліцейські пости й зупиняються біля придністровського прикордонного контролю. Обдертий шлагбаум, задрипана будка прикордонників, латаний асфальт. Ось і залізна завіса між державою та псевдодержавою. Між визнаним і невизнаним. Двадцять першим століттям смартфонів і понурими катакомбами Радянського Союзу.

Знуджений митник ставить класичне запитання: «Куди їдем? З якою метою? До кого? Ага». Кудись дзвонить, змірює мене поглядом. Не грізно, а радше зі службовою звички, коли день у день перед очима проходять десятки облич. Урешті він б'є печатку на міграційній картці, яка слугує тимчасовою візою, і помахом руки впускає в Придністров'я.

Маршрутка в'їжджає в Бендери – єдине придністровське місто на правому березі Дністра. Кілька пасажирів виходять на кільці, що оперезало схожий на місяцехід пост ДАІ, працівники якого в СНД ніжно звуться гаїшниками. І раптом Придністров'я вибухає. Ще якийсь кілометр тому його не було, а тут глянь – і ось воно. Воно всіма можливими й неможливими способами силкується показати, що ще не вмерло, ба навпаки – прямує в майбутнє. Спочатку залізничний міст, що скріплює два річкові береги. Його шпильчасто-овальні каркаси блимуть біло-блакитно-червоними барвами, які перетікають у багровість із домішкою зелені. Прапор Російської Федерації переплівається з прапором Придністровської Молдавської Республіки. Відвічна дружба крихітного придністровського народика і старшого східного брата – сіль цієї країни. Інтелектуальні митарства Оазу Нантоя щодо молдовської ідентичності не відомі його співвітчизникам-придністровцям, бо для них тут – русській мір.

Із цього каркаса виринає надбудова. Рушає низка монументів. Головний пам'ятник – Борцям за владу рад, висока колона, увінчана придністровським гербом із пшеничними снопами довкола серпа й молота. На чотирьох куткових цоколях викладена історія міста. Починаючи з його заснування в 1408 році, а відтак – війни. Спочатку з турками: в 1770, 1789, 1806 роках, і врешті 1812 рік – приєднання Бендер до Росії. Сто років спокою, і от знову. 1918 рік – героїчна, хоча й невдала, оборона від румунів, 1919 рік – повстання проти румунських окупантів, 1941 рік – черговий доблесний оборонний чин, цього разу проти об'єднаних фашистських німецько-румунських сил, 1944 рік – ясько-кишинівська операція й визволення Червоною Армією. 1992 рік – переможні бої проти молдовського агресора. Далі – чергові постаменти. Цього разу наголос на автентичності. Пам'ятник Полеглим у 1992 році. Бойова машина піхоти БМП, на якій білою фарбою виведена абревіатура Придністровської Молдавської Республіки, стоїть перед сталеву лампадою, де мав би палахкотіти вічний вогонь. Саме цього разу він чомусь не горить, але до чергового державного свята його мають відновити. Бронзове погруддя завішане орденами. Генерал-лейтенант Олександр Іванович Лебедь, командир 14-ї Радянської армії, яка дислокувалася над Дністром. Рятівник не тільки Бендер, а й усього Придністров'я. Як вишенька на тортіку – ще менший обеліск на пошану російських «*міратворців*», які 25 років тому забезпечували підписання припинення вогню. Все. Одним махом – ціла історія придністровської державності.

«*Міратворці*» дивляться на цю історію, частиною якої вони вже стали, стоячи при в'їзді на міст біля прикритого маскувальною сіткою бронетранспортера. Туманним, знудженим поглядом вони споглядають на проїжджі

машини. На їхньому коротко обстриженому волоссі зблискують крапельки поту. Вони тримають свої автомати якось знехотя. Один спльовує лушпиння соняшника на нагрітий асфальт. Хлопці не мають роботи. І молдованам, і придністровцям уже давно відхотілося стріляти. Відколи в липні 1992 року підписали мирову, у демілітаризованій буферній зоні не було жодних серйозних інцидентів.

Маршрутка залишає кільце й порожніми вулицями мчить на автовокзал. Почекальня надмірно простора, занадто зеленава й безлюдна. Аж викликає занепокоєння. Ніхто не чекає на бусики до Дубоссар, Рибниці чи розташованої ген на півночі Кам'янки. Яскрава шпитальна фарба разить очі. Із внутрішнього балкона, що служить таким собі третім поверхом, розноситься запах печеного м'яса. «*Ідальня СРСР*». Напис прикрашають серп і молот. За дверима розкинувся червоний комуністичний рай.

У вокзальному буфеті є все, чого лише може зажагнати душа істинного революціонера-пролетаря. Намальовану просто на стіні велетенську мапу Союзу прикриває бордове знамено з крихітним Сталінчиком посередині, а поруч красується прапор стахановця, возвеличуючи захмарні результати соцтруда. На клієнтів, які наминають котлети, гуляші й мамалиги, споглядають Леніни. Один – із портрета над буфетом, другий – із латунної таблиці серед членів несвятої трійці разом із Марксом та Енгельсом, третій – у 3D-форматі як сріблясте погруддя. Є й прапори союзних республік. Наприклад, Молдавської, який заодно відіграє роль і прапора Придністров'я, а ще з доброго дива – прапор Естонії.

– Подобається? – питає усміхнений на всі тридцять два чоловік із іскорками в очах. Сергій в елегантній білій футболці й модних сонячних окулярах. – Це моя приватна

колекція. Я збираю всілякі пам'ятки з СРСР! Їх дедалі менше, але деколи в руки попадає цікавий експонат.

Він підходить до полиці, заставленої радянськими фотоапаратами. Зорьки, смени, зеніти, ФЕДИ. Якийсь старий грамофон і чорний як смола телефон, що пасував би до столу якогось партслужбовця або офіцера безпеки. Сергій делікатно знімає слухавку й прикладає до вуха.

– Таріщь Владімір Ілліч, докладаю про виконання свого революційного обов'язку й ліквідацію класових ворогів, – чеканить із серйозним виразом і при цьому мені підморгує. – Я придумав ідею цього кабака, бо ретро зараз як би в моді. Як ви там кажете на Заході: «хіпстерка». Чи щось типу того, – регоче. – І знаєш, спрацювало! В мене тут хватає заграничних туристів. Усі в захваті. Ну бо це ж той страшний Саветській Саюз, а ми – його останній оплот. Що хочуть, то і даєм. Советську екзотику.

Від задоволення Сергій аж потирає руки об спортивні шорти – аякже! – червоні. Але на них чомусь не герб Країни Рад, а англійське «*Choose Your – Vocation*» – «Твоя доля – у твоїх руках». Урешті Сергій тепло прощається, запрошуючи до іншого свого генделика. Цей облаштовано вже у царсько-російському стилі з розкішною колекцією самоварів. Чоловік каже, що ця ідея теж незлецько продається, хоча й не так добре, як комуністичний стиль. Цар не такий сексі, як Ленін і Сталін.

– Приїжджай ще. І обов'язково бери знайомих. На днях тут була одна полька. Аґнєшка. Я навіть взяв її номер! – Він усміхається від вуха до вуха і, потискаючи на прощання руку, перепрошує, що закінчилися візитівки.

– А ти звідки? А-а-а, з Польщі! Ти до нас із миром чи війною? – бабця на привокзальній тролейбусній зупинці,

ледь забачивши мене, відразу переходить у наступ. – Ви знов будете в нас стріляти? Шо той Захід від нас хоче? Думають, що то Росія всьому винна, а самі за грошву колотять світом. Імперіалісти американські!

Стрімкий удар, який мені вготувала невгамовна пенсіонерка, відводить літній чоловік, устрявши в розмову зі своїм Брежневим, за якого «ото була жизнь», а тепер таке – животіння. За Союзу було ого-го як! Так добре, аж не віриться. Злегка збита з пантелику, жіночка виконує ухил, прикриваючись колишнім придністровським президентом Ігорем Смирновим. Цей хоч платив великі пенсії. Не те що чинний очільник Євген Шевчук. Грошей не дає, про людей не думає, довів країну до зубожіння. На тлі таких проблем американські імперіалісти відходять на другий план.

Тролейбус зупиняється в самому центрі міста. Біля головного пасажу, неподалік кіоску в формі величезної пачки «Марльборо», – Меморіальний музей бендерської трагедії. У двох залах зібрані воєнні експонати. Різноманітні пістолети, автомат, ручні гранати. Класика воєнної пам'яті. Є і макет житлового будинку, який спалили молдовани, і афіша концерту «Каліна красная» у червні 1992 року. Виступ так і не відбувся: замість гітарних акордів містяни слухали постріли й вибухи. Описи війни виразні. Найменшого сумніву в тому, хто агресор, а хто жертва, яка прагнула свободи. Але організатори музею пішли ще далі. Вони розповідають не тільки про агресію, але й про те, як молдовські націоналісти (а по суті – румунські) винищували придністровців, і то насамперед мешканців Бендер. На панелях багатоповерхівок у північно-західній частині міста досі помітно сліди від осколків і куль. Чорна гранітна таблиця на стіні одного з будинків нагадує: при виконанні патріотичного і службового обов'язку на цьому місці

загинув капітан міліції Григорій Павлович Єчін. Але в порівнянні з війною більшого руйнування тут завдає швидкоплинність часу. Штукатурка потріскала, фарба злущується з дерев'яних віконних рам. Муровані балкони, ці додаткові кімнати, поліпами судомно тримаються за велетенську панель, від якої кожної миті можуть відпасти й убити якогось перехожого.

– Це бідний район, – зітхає Яна, юна блондинка, яка взялася показати мені місто.

Ми познайомилися на вулиці Комуністів у костелі, де служать польські місіонери. Яна впевнено крокує вуличками, що звиваються поміж багатоповерхівок. Мінає лавочки, скверики, розбиті ігрові майданчики. На другому кінці кварталу зупиняється перед невеликим пам'ятником. Проста вертикальна плита розповідає історію «Трагедії 1 квітня 1992 р.»: від «терористичного нападу», здійсненого (а хто б сумнівався) «молдовськими націоналістами», семеро загинуло, троє важко поранено. Від ворожого обстрілу постраждали не тільки солдати, добровольці та правоохоронці, а й беззахисні цивільні, які їхали автобусом на роботу. Поруч на іншому монументі викарбувані прізвиська вбитих силовиків. Навпроти пам'ятника, з другого боку шосе, розлилося величезне соняшникове поле. Розкішні квіти заповнили своєю жовтизою весь краєвид. Аж туди, де починається Молдова й звідкіля колись присунули молдовські танки.

– Минулого року цей пам'ятник відкрив президент Шевчук, але сюди майже ніхто не приходить. Задалеко від центру. Практично окраїна, – розповідає Яна. Їй двадцять, і для неї війна – давно перегорнута сторінка. Її брат проходить обов'язкову військову службу, але ніхто з їхньої

родини не припускає думки про те, що може трапитись іще один конфлікт. – Взагалі-то про війну 90-х років говорять мало. Особисто я не боюся молдован, – дівчина захоплюється сміхом, рукою загортаючи соняшники. – Ну, може, один трішки мене лякає. Молодий хлопець. Дзвонить день у день, подарував величезного плюшевого ведмеда, і от тепер собі думаю: що йому від мене треба, – хихотить дівчина, а її щоки вмить наливаються рум'янцем.

Яна везе мене до Тирасполя, бо Бендери надто провінційні й зациклені на історії. Тут нічого не відбувається. А в столиці з цим буцімто трохи краще. Прогулюючись тираспольськими вулицями, я намагаюся віднайти в собі бодай іскорку піднесення, але, незважаючи на всі намагання дівчини, в мене складається враження, що місто заростає рослинністю. Скоряється перед природою. Трави пробиваються крізь хідники й великими кошлатими плямами з'являються на тротуарах. Земля розламує асфальт, утворюючи великі вирви. Дерев обступили спальні райони. Накрили їх галуззям, зазирають у вікна, б'ють по великих бетонних панелях. Відразливі сірі коробки западаються в цій зелені, наче міста майя, які дали себе обплести джунглям тропічних ліан. Від природи чудом зумів відбитися тільки монументально розлогий проспект 25 Жовтня. За порядком тут стежить історичне тріо пам'ятників. На центральній площі – фельдмаршал Олександр Суворов. Неперевершений стратег верхи на коні та з театральною занесеною рукою дає команду: в наступ. Його пелерина розвіяна на вітрі, кінь рветься до бою. Від їхніх гігантських розмірів аж дух перехоплює. Діти, які бавляться під пам'ятником, скакунові заледве сягають до колін. Далі – виструнчений і розпрямлений гранітний Владімір Ілліч. Цей уже тримає руки при собі. Він не такий революційний, радше

ностальгійно-величний. Але і в нього поли пальта розвіваються на вітрі. Театральність завжди в моді. Ленін стоїть на сторожі неоковирної споруди придністровського парламенту. І врешті, танк Т-34 з написом «За вітчизну», який виїхав на постамент, націливши ствол на пам'ятник героям Великої вітчизняної війни. І променад закінчується, м'яко вступаючи в зелень.

Яна спирається на вирізаний із бляхи невеличкий пам'ятник. Біла літера «Я» поєднана з блакитним «Тирасполем» довкола великого червоного серця. Його встановили на другому боці вулиці, точнісінько навпроти завойовника світу Суворова. Відомий міжнародний попсимвол любові до малої батьківщини. Він міг би стояти і в Нью-Йорку, і в Лондоні чи Варшаві. Неподалік серця з великого настінного банера споглядають обличчя літніх чоловіків і жінок. Усі до одного в парадній формі, вгинаються під вагою безлічі орденів. Хтось в офіцерських кашкетах із великими облямівками. «Обличчя перемоги». Придністров'я віддає не радянсько-російській традиції. Одне з основних календарних свят – 9 травня, день перемоги над гітлерівською Німеччиною.

– Ти любиш Тирасполь? – питаю в Яни.

– Ну не те що люблю, але він мені явно дуже подобається. – Яна заходиться сміхом. – Новий президент Євген Шевчук кінець кінцем щось зробив і для молоді. Глянь, який класний сквер. Лавочки, дитячі гойдалки, освітлення, щоб вечорами можна було спокійно гуляти.

Її думка – суб'єктивна. До Шевчука, який є президентом Придністров'я з 2011 року, громадяни ставляться з антипатією. Таксисти, торговці, робітники, водії маршруток – всі як один нарікають на гаранта. Бо ціни захмарні, бо зарплати врізають, бо бідність зростає.

– Ну що він доброго зробив? Краде він добре! Він і його дружки ой як на цьому знаються! – сердиться чоловік у черзі до магазинної каси. – Вони собі роз'їжджають на лімузинах, а мені не стає на білет на автобус.

Ми з Яною прямуємо на набережну. Тиснява. Дітвора гасає, батьки намагаються впильнувати своїх чад, хлопці заграють до дівчат, дівчата хизуються своїми принадами. Хтось їсть морозиво, хтось цукрову вату чи варену кукурудзу. Хтось крадькома потягує пиво, обмотане поліетиленовим пакетом. На міському пляжі вигріваються спрагли сонця пляжники. Тираспольці висипалися зі своїх бетонних багатопверхівок і насолоджуються спекотним липневим пообіддям. Дністровську гладь розтинає водний скутер, тягнучи за собою чоловіка на дошці сноубордного штибу. Все більш популярний у світі *вейкбординг*, різновид водних лиж на одній дошці, докотився й до Дністра.

– Шевчука не люблять старі. Вони привикли, що живуть, як в СРСР, – розповідає Яна. – Держава давала пенсії, майже безплатний газ, світло і воду. Але для мене і моїх ровесників воно нічо не робила.

Яна не дуже-то й переймається великою політикою, напіввіртуальними кордонами й суперечками між (як їх тут називають) хижими молдованами та проросійськими придністровцями. Це лише ускладнює життя. От хоча б така дрібничка, як готівка. Тирасполь собі придумав свою валюту: придністровський рубль. Якщо вони держава, то мають право карбувати власні гроші. Хто їм боронить? Як не крути, це один із головних атрибутів суверенності.

– Все це прикольно, але ця грошва поза Придністров'ям нічого не варта. Паперові згортки, шматочки пластмаси. – Яна виймає з гаманця рожевий гексагональний жетон, що міг би зійти за гітарний медіатор. Десять рублів.

У 2014 році влада вирішила здешевити виробництво грошей і ввела перші у світі пластикові монети, які офіційно називаються композитовими, бо «пластикові» асоціювалися б із китайським фуфлом.

– Всі про всяк випадок тримають вдома валюту. Найліпше тримати долари або євро. З російським рублем ніколи нічо не ясно. Наприклад, я плачу за квартиру в доларах. Власник сказав, що інакшу валюту не бере, – продовжує дівчина. – Але останнім часом зелених бракує. Люди вистояють черги під банками, чекають, що хтось скине трохи американських рублів. Ти вже точно станеш для когось ласим шматочком, – усміхається, натякаючи на вміст мого гаманця.

А й справді, перед віконцем обмінника чигає огрядна жіночка, яка, незважаючи на свої пишні форми, вся напружена, мов левиця в савані перед стрибком. Запримітивши такі довгождані баксики, вона прожогом жбурляє пачку придністровських рублів і згрібає долари.

Придністровські банкноти – особлива суміш історичних діячів – представників найрізноманітніших країн і народів, які впродовж минулих століть намагалися вхопити щось і для себе з цього клапця землі. Найбільшим і найвизначальнішим «ухоплювачем» є різун варшавської Праги фельдмаршал Олександр Суворов, якого поляки зненавиділи всією душею. У 1792 році Суворов, тоді ще тільки генерал, вирішив звести фортецю в селі Сукля, довкола якого невдовзі й виріс Тирасполь. Свій портрет на різних номіналах він, ясна річ, по праву заслужив. Суворовим можна любоватися на одно-, п'яти-, десяти- і двадцятип'ятирублівках. Відтак ідуть гетьман Богдан Хмельницький і український національний пророк Тарас Шевченко. Це вже реверанс у бік етнічних українців, які живуть у Придністров'ї.

Врешті, цариця Катерина II Велика, яка після перемоги над турками приєднала ці землі до Росії. Як і належить імператриці, вона отримала достойний номінал. Цілих 500 рублів. А на додачу на сотці намалювався ще молдовський господар Дімітрій Кантемір. Хто-хто, а цей молдованин до мозку кісток, хоч і щиро заприятелений із Санкт-Петербургом. На початку XVIII століття володар домовився із царем Петром I і віддав свої волості під російський протекторат взамін за оборону від турецьких набігів. Насправді з цим договором так нічого й не вийшло, бо султан розгромив царя. Але тоді росіяни вперше поширили свої впливи аж на Басарабію – і зародилися проблеми, що відгукуються й досі.

На питання «хто ти?» багато мешканців придністровського краю ніяковіють. У морі всієї цієї катавасії проблеми молдован видаються піщинкою. Мешканці Кишинєва могли вибирати лише з двох ідентичностей: молдовської та румунської. Натомість у Придністров'ї, за офіційними даними, проживає три національності: молдовани, українці й росіяни, і кожна з них становить приблизно одну третю населення. Взагалі-то тут складно бути національною меншістю, позаяк кожна національність – меншість. І з такого етнічного асорті намагається скроїти себе новий народ. Так позшивати ці молдовські, українські й російські клаптики полотна, щоб із них постала нова тканина. І все це робиться в мегашаленому темпі. Процес ткання народу тут розрахований не на сотні чи десятки, а на якихось кільканадцять років. Так наче людей, які живуть над Дністром, вкинули в акселератор-прискорювач елементарних частинок. А там їх розганяють, зіштовхують, щоб у результаті цього соціотехнічного експерименту отримати геть нову екзотичну частинку: придністровців. Тому й надрукували паспорти.

Червоні книжечки з гербом і назвою держави. Вони нічим не поступають британським, французьким чи німецьким паспортам. Із тією малою різницею, що не вартують і дірки від бублика, бо ніким не визнані. З ними нікуди не пойдеш. Але паспорт – це паспорт. Він додає поважності своєму власникові. Матеріалізує примарну ідею «придністровськості». Тепер кожен громадянин може тримати цю свою ідентичність у шухляді, кишені куртки, автомобільному бардачку. Береш його в руки – і розумієш: Придністров'я – держава, вона справді існує, а ти – її частинка. І це теж одна з причин, чому понаставляли силу-силенну пам'ятників і випустили валюту. Нікого не цікавить те, що тут еклектичне горнило. Адже в Придністров'ї є все. І Радянський Союз, і царська імперія, і Новоросія, яка підводиться з колін.

Оздоблена двоголовим орлом, висока гренадерка епохи наполеонівських війн виринає з фасаду невеличкої будівлі, сполученої з автобусною зупинкою. Головний убір висотою в півтора метра – реклама ломбарду «La Perla». На тираспольському базарі продаються футболки з Путіним у легендарній біло-блакитно-смугастій тельняшці, яку колись носили російські моряки. Президент Федерації з гнівним виразом обличчя цідить крізь зціплені зуби: «Кто нас абідет – тот трьох дней не праживьот». Для прихильників Новоросії знайдуться тут і сувенірчики з днірівським прапором. Є тут «русскій мір», але є й українське Дике Поле. Є мартирологія війни 90-х, але є й тих 30 відсотків молдован, що населяють Придністров'я й природно тяжіють не до російського, а до румунського культурного кола. Тому влада настирливо насаджує молдовську мову, яка записується кирилицею, а не латинкою, як на правобережжі

Дністра. Придністровські школи, в яких намагалися ввести латинський алфавіт, спершу закривали, а пізніше, коли їх знову відкривали, але вже як приватні установи, їм урізали державне фінансування. Справа дійшла до Європейського суду з прав людини, який постановив, що Росія як суб'єкт, який по суті контролює Придністров'я, порушила право на вільну освіту, перешкоджаючи навчання молдавською мовою.

Ми з професором історії Миколою Бабілуною сидимо в затишному ресторанчику неподалік тираспольського Університету імені Тараса Шевченка. Науковець, усміхаючись, попиває «Classic» бендерської броварні й наминає чебуреки. У лавині суперечливих національних свідомостей, яка накрила Придністров'я, він не вбачає великої проблеми. Ба навпаки, як хитромудрий архітектор, видобуває з цього хаосу невловимий порядок всепридністровського державного ладу. Професор Бабілуна вважається батьком історичної нарації, яка є підґрунтям придністровської державності. Він народився в Кишиневі, а в Тирасполі з'явився в 1991 році, коли вже формувалася сепаратистська республіка. Саме він розробив цей акселератор національних частинок і тепер задоволено спостерігає за результатами свого експерименту.

– Споконвіків у Придністров'ї проживали три національності: молдовани, росіяни, українці, – розповідає він. – Та ніхто ніколи не плакав і не думає плакати в собі право бути кращим за інші нації. Всі три мови – офіційні мови Придністров'я. Кожен, яку хоче, таку собі вибирає. Так само і з релігією. У Придністров'ї годі віднайти бодай малу іскорку, що може розпалити якийсь конфлікт, тим паче внутрішній. Тому судження, які доносяться насамперед

із Заходу, про надзвичайно потужну російську пропаганду, довкола якої буцім і створене Придністров'я, просто висмоктані з пальця, – зазначає він із непохитною впевненістю.

– Це все добре, але чи тоді існує щось таке, як єдиний придністровський народ? Може, все-таки це просто три нації, що живуть поруч? – доскіплююсь, принагідно потягнувши добрячий ковток пива «Балтика». Микола вже замовив черговий кухоль, а я ще й першого не доцмулив. Я очікував, що буде гостра інтелектуальна сутичка, а натомість атмосфера стає все більш пікніковою.

– Жодного сумніву в тому, що це єдиний спільний народ, хоч і складається з трьох етносів. Плюс інші нацменшини: гагаузи, євреї. Наша ідентичність ґрунтується на географічному чиннику. Дністер – це тобі не просто адміністративний чи політичний кордон, це ще кордон ментальний. А молдовська ідентичність виростає з відчуття етнічної окремішності. Одні твердять, що вони румуни, інші – що молдовани. І це надзвичайно важливо для жителів цієї держави. А в Придністров'ї те, з якої етнічної чи національної групи ти походиш, не так уже й істотно. Якщо запитати про національність, то майже 50 відсотків мешканців Придністров'я сьогодні скажуть, що вони придністровці. У Молдові заледве понад 30 відсотків суспільства вважає себе абсолютними молдованами. То яка з цих держав більш штучна? У Тирасполі, Дубоссарах чи Рибниці людям важлива насамперед громадянська приналежність до країни, Придністров'я, а не кровна спорідненість із якимось народом, – професор ні на йоту не сумнівається, що все йде за планом.

– Але ж, із погляду міжнародного права, Придністров'я – це інтегральна частина Молдови. Вас же ніхто не визнав. Навіть Росія, – роблю відчайдушне зусилля

похитнути його ідеально вибудований образ придністровського світу.

– Це лише на Заході так машинально повторюють, наче Придністров'я – частина Молдови. А історично Молдова охоплювала лише землі на Правобережжі Дністра, – професор Бабілуґа завиграшки відбиває і цей аргумент. – Адже сучасна територія Придністров'я, принаймні її частина, входила й до Речі Посполитої Обох Народів. Не забуваймо, що більша частина північного Придністров'я – це були приватні маєтки магнатського роду Конєцпольських. Бували тут козаки, татари, але придністровська земля ніколи не зазнала панування молдован чи румунів. А ще наші молдовани відрізняються від тих, що живуть на захід від Дністра. По суті, то вже інша нація.

Пиво послабило мій талант аргументації. Вловивши цю мить слабкості, історик завдає остаточного удару.

– Історія історією, але ти в курсі, що в Придністров'ї є поляки? Твої земляки проживають переважно на півночі, в околицях Рашкова. Там навіть збереглося єдине, повністю польське село, Слобода Рашків. Кого не спитай у Слободі, якої він національності, без вагань відповідь: поляк. А втім, ця спорідненість із польською культурою і традиціями не заважає бути громадянином Придністров'я. Поїдь і побачиш все на власні очі! – Професор на сьомому небі від щастя. Він не тільки оповів мені історію своєї батьківщини, а й улестив мою національну гордість.

– А ти ким себе відчуваєш? Придністров'янкою? – питаю в Яни, яка біля мене на лавочці попиває пиво, конспіративно замотане в пластиковий пакет, бо в рамках сухого закону влада заборонила розпивати високоградусні напої у громадських місцях.

– Ну ні, ну, напевно, полькою. Але, може, і придністров'янкою... Взагалі-то я народилася в Придністров'ї, але тато – українець, а мама має польське коріння. Сама не знаю, – схоже, Яна збита з пантелику. Вона має Карту Польяка, яка офіційно підтверджує її «приналежність до польського народу», кажучи штампом офіційно-ділової мови. Ми розмовляємо польсько-російською мішанкою. Яна говорить російською, а я відповідаю польською. Мову з-над Вісли вона прекрасно розуміє, але говорити нею не наважується. Боїться осоромитися, ляпнувши щось не те. Проте вона хоче вчити нові слова, тому й просить мене говорити польською. Професор Бабілунґа не помилився. Яна родом зі Слободи Рашкова.

Тільки-но западають сутінки, ми з Яною йдемо до ріки на плавучу баржу, де крутять дискотеку. Звучить російська попса й західні хіти. Судно розтинає каламутні води Дністра, залишаючи за собою спальні райони та монументальні пам'ятники. Безлюдні береги заростають густими чагарниками і схиленими до самої води деревами. Місто безслідно зникає. Розчиняється в нічній темряві. У світлі корабельних прожекторів блимають сотні нетель.

– Ой, отаке Придністров'я я люблю, – світить Яна красивою усмішкою.

Річ Посполита Придністровська

Над рікою хати у розмаю.
Квітне Рашків у славі століть.
Ми з тобою, родинний наш краю,
що стелиш дорогу у світ.

Рашків, наш Рашків, тут гори і ріки,
Рашків, наш Рашків, тут отчий поріг,
Рашків, наш Рашків, ти в серці навіки,
як пісня, як віра, як оберіг.

За твоє героїчне минуле
ми доземний схиляєм уклін.
І гостей, що ласкаво прибули,
хлібом-сіллю запрошуєм в дім.

Гімн Рашкова

– Вітаємо в Речі Посполитій Обох Народів, – усміхнений отець Марчін зупиняє машину біля трохи вже поржавілої металевої таблиці з інформацією: ми перебуваємо

у природному заповіднику річки Ягорлик, яка тут впадає в Дністер. Неподалик у Дубоссарах загачені гідроелектро-станцією води утворили розлоге водосховище, яке поглинуло давнє село Ягорлик. Уціліло заледве кілька будинків, приєднаних до села Гояни. У XVIII столітті на цьому місці стояв прикордонний стовп, і, можемо припустити, на ньому було зображення білого орла й литовський герб Погоні. Але точно були написи трьома мовами: польською, турецькою і латиною. За «*Географічним словником Королівства Польського та інших країв слов'янських*», ще в 1841 році на кам'яному обеліску, що стояв за 10 сажнів від берега, все ще можна було відчитати: «Anno 1703, granica, koniec Polski». Це були окраїни, креси Кресів. Найвіддаленіше пристанище латинської цивілізації, за якою – тільки Дике Поле, татари, турки і морок великого степу. Тут, на самому краю світу, балансувало село Ягорлик, яке надихало польських історіографів на романтичний лад. Історик кінця XIX – початку XX століття Євстахій Івановський у «*Розмовах про польську Корону*» писав: «Цей стовп, встановлений року 1699, відразу по підписанню Карловицького трактату, – є пам'ятником цьому миру, що приніс найсолодші відчуття і був для вітчизни Польської наче пристань. Чи є бодай одне серце, що після тягучих столітніх чвар не зворушилося б?! Ця пристань безпечна, цей мир святий були лиш миттєвим перепочинком, і тепер хвилі носять нашим розбитим кораблем по відкритому морі!».

Від стовпа, що увіковічував довгожданий мир після двадцятилітніх воєн із Османською імперією, не лишилося каменя на камені. Тепер довкола тільки Дністер і, як і всюди, одні соняшникові поля. Прикордонною річкою плаває кейтсерфінгіст, маневруючи від берега до берега. Його дошка то зісковзує у Придністров'я, то знову повертається в Молдову.

Що далі на північ, то ця придністровська республіка все примарніша й примарніша. Бракує совково-російського антуражу, який у Бендерах і столиці звідусіль наступає. Так ніби владі забракло сили донести свою ідеологію на північ. Пограниччя справляє враження нічийного огризка суші, що дрейфує в нікуди. Єдина станиця, яка виказує підпорядкування Тирасполю, – Рибниця. Місто потужне своєю промисловою величчю. Рибницький металургійний завод – один із найбільших у Європі закладів такого типу – забезпечує майже половину експорту Придністров'я. А ще тут народився президент Шевчук – а це завжди додає гордості. На центральній площі, викладеній бетонними плитами, стовбичить Ленін. Але навіть вождь революції тут якийсь наче лагідніший. Руки за плечима в замку, плащ уже не розвівається, а вільно опадає нижче колін, кашкет на голові недбало набакир. Із ранкової преси продавець кіоску пропонує хіба що таблоїдну «Комсомольську правду» – молдовський варіант. Перша шпальта: Марія Шарапова заробляє більше, ніж Леонардо ді Капріо. Красива блондинка дивиться виклично, з-за її плеча виглядає божественний Лео й розгублено почісує голову, а на них спантеличено споглядає товариш Ілліч. Дуже добре, що голлівудському жевжику втерли носа, але ця Правда мала бути комсомольська, робітничо-селянська. А в ній – самі зірки, гроші, понти і гламур. Щось цей придністровський комунізм забрів у глухий кут. А ще в Рибниці на диво мало червоного кольору. Навіть на вершечку двадцятиметрового пам'ятника Воєнній Славі зірка – золота. Відразу за окраїнами міста дорога збігає черговими соняшниково-кукурудзяними полями, здіймається на невеличкі узгір'я, що заломлюють одноманітну пласкість краєвиду, і врешті скочується вниз до села Катеринівка. Тут теж є Ленін. Він, зі щирого золота,

виблискує в сонячному промінні, аж засліплює очі. Сонцясйний Валодя сидить на лавочці, пригорнувши до себе двійко діточок. Хлопчик і дівчинка показують йому якусь книжку. А він іще більш добродушний, ніж рибницький. Північне Придністров'я присипляє традиції, притуплює революційну пильність, розчиняє в сюрреальності. Тут починається напівміфічна річ посполита придністровська. У долині переді мною розкинувся славнозвісний сенкевичівський Рашків.

Рашків – це лісисті узгір'я, які місцеві називають Придністровськими горами. Це накриті шифером хати, деякі з них опустілі, вони так заросли плющем та іншою рослинністю, що дахів і не видно із зелені. Їхні жителі порозбігалися туди, де ще світить надія на краще майбутнє.

– Ой паночку, роботи в нас катма, і видно ше нескоро буде. Молоді виїжджають у Рибницю, а то і далі, в Тирасполь. Полишалися одні старі, і навіть нема кому їх обійти, – така відповідь пересічного мешканця Рашкова на запитання: «Ну як тут у вас, у Рашкові?» – не додає оптимізму.

Придністровські корови плентаються на водопій і витрішкуються на молдовських корів, які п'ють воду з друтого берега річки. Тут збереглися руїни синагоги з барельєфною менорою й арон га-кодешом, а на пагорбі – мури у формі хреста. Це залишки православної церкви, де Тиміш Хмельницький, син Богдана, буцімто брав шлюб із князівною Руксандрою. Є в Рашкові й дбайливо відреставрований костел Найсвятішої Діви Марії та Святого Каєтана, збудований у середині XVIII століття для вірменів. Довкола святині гасають діти, вересканять як недорізані. Місіонери організували для них табір, щоб малі проводили канікули з користю.

– У нас навіть чуда стаються. Бачиш он те урвище? – питає отець Марчін, показуючи на лисий укіс, який де-не-де скидається на каменоломню. – Якось монахині повели туди учнів на пікнік. Хотіли розкластися під самим схилом, але в останню секунду чогось передумали й зупинилися трохи далі під лісом. Не минуло й години, як почувся потужний гуркіт. Частина укусу обірвалась і засипала підніжжя сотнями тонн каміння. Якби вони були там, ніхто би не вижив. І як тут не вірити в Заступництво?

Портал, яким можна потрапити у міфічно-містичний вимір Рашкова, розташований в непримітному будиночку в самому центрі містечка. З-поміж інших господарств його вирізняє хіба що масивна брама з кованою оправою і бетонно-дерев'яним парканом, який ховає подвір'я. Але це не простий будинок. На воротах висить латунна таблиця: «"Володийовський" – Польський дім у Рашкові».

– Глянь, там на узгір'ї – католицький костел, тут – руїни синагоги, а будівля на он тому пагорбі – православна церква. Що посередині? – усміхаючись і окидаючи поглядом Рашків, запитує Марек Пантула, почесний член Товариства польської культури «Ясна Гора». – Наш багатокультурний Польський дім «Володийовський».

Одного прекрасного дня Мареку наснився сон. Він уже неодноразово бував на румунській Буковині й у Молдові. Співпрацював із місцевою польською спільнотою, організовував Буковинські мистецькі зустрічі. Але йому й на думку не спадало вибратися до Придністровської Молдавської Республіки. Адже це невизнана держава, геополітична чорна діра, місце, куди краще не потикатися.

– Хочеш вір, хочеш ні, але одної прекрасної ночі мені приснилися поляки в Придністров'ї. Я їх ніколи в житті не бачив, а вони таким чудом з'явилися в моєму житті. В мене

не було вибору, я мусив туди поїхати. Отак кілька років тому я й зустрів незвичайну жінку, Наталію Шінявську.

Марек знайомить мене з тендітною блондинкою із живими очима, що так і променіють енергією.

– Ласкаво прошу в нашу скромну обитель, – Наталія, голова Товариства, через масивну дерев'яну браму веде нас у доглянутий будинок. – У нас іще ремонт, але перші гості вже приїжджають. Передай своїм друзям і знайомим, що в нас тут у Придністров'ї є свій клаптик Польщі. Адже це давні землі Речі Посполитої Обох Народів.

Генрик Сенкевич обожнював цей віддалений клопоть світу над мальовничо звивистим Дністром, де все таке дике й магічне, аж у жилах стигне кров. Письменник зобразив його в романі «Пан Володийовський». Колись десь тут стояла укріплена фортеця зі збройними загонами, які захищали рубежі Речі Посполитої від татарських нападників, що налітали з овіяного недоброю славою Буджака. Персонаж Азія Тугайбейович, прагнучи помститися Басьці Володийовській, що вибила йому око, підрізав горло старому Нововеїському і розбив твердню дощенту, за що пізніше його спіткала жахлива кара. «Серед руїн Рашкова, серед ночі й порожнечі на високій палі залишився сам-один Азія, син Тугай-бея, – і довго ще так світив...»

Неподалік Рашкова розверзлася страшна западина Володинка – Чортів Яр. «Довгі, чорнезні тіні дерев падали на землю, а на залитих місячним сяйвом провітах сильно світили якісь білі, округлі й довгасті предмети, і в них козаки із жахом розпізнали людські черепа і кістки». У цьому ярі страховидна відьма Горпина разом зі своїм служкою, потворним карликом Черемісом, тримала в ув'язненні прекрасну Гелену Скшетуську. Женджян застрелив ворожку,

але для певності ще придавив її груди каменем, на якому свяченою крейдою накреслив хрест.

У селі Катеринівка під Рашковом розкинувся цвинтар. Трава сягає пояса, пута малини ранять руки, кущі поспліталися в щільну гущавину. Із цих придністровських чагарів то там, то тут вигулькують замшілі хрести, облущені кам'яні надгробки, витерті могильні плити. Більшість датується XVIII–XIX століттями, але трапляються і з XVI. Прізвища – традиційні польські: Пшемиський, Раджівич, Карпінський, Кошарська. На непогано збереженій колоні можна відчитати: «Наталія з Пьотровських Залевська, упокоїлася 12/24 грудня 1873 р.». Деякі надгробки відремонтовані, а центральна алея просто бездоганна.

– Це католицький цвинтар, тому тут дати і за юліанським календарем, і за григоріанським, – розповідає Наталія Шінявська. – Ми його відновлюємо. Влітку минулого року нам допомагали студенти з Варшавського університету, вони приїжджали в наш Дім. Ми вимурували паркан, поставили нову фіртку, відреставрували головний прохід, періодично ремонтуємо надгробки. Попереду ще вдосталь роботи, але я вірю, що дуже скоро могили наших земляків будуть такі ж охайні, як і колись. Ми хочемо розбудувати польську єдність не лише в Придністров'ї, а й між місцевими поляками і нашими братами на Батьківщині. До Першої світової в Рашкові проживало 5400 людей, із них більшість були поляки. Але на повну процес викорінення запустили совіти.

Серце придністровської Речі Посполитої б'ється за десять кілометрів від Рашкова. Автобус ходить туди лише раз на тиждень. Дорога, розбита, вся у вибоїнах, знову розсікає

навісні соняшникові поля, оминає пост прикордонників, які стережуть перехід із Україною, і виштовхує із себе пасажирів серед сонмища дерев'яних будиночків із блакитними віконними рамами. В одному з них живе пані Мирослава. Її хата – наче з картинки старих добрих часів, ще задовго до примусової колективізації, колгоспів і советської індустріалізації села. Або з якоїсь оди безхмарному життю простих людей, написаної поетами, що зеленого уявлення не мали, яким насправді є життя за сільським парканом. Але безсумнівно одне: це місце справжнє і прекрасне. До побіленої хатини ми прямуємо через подвір'я, відгороджене від усього світу облущеним дерев'яним парканом. До повної картини бракує лише солом'яної стріхи або червоної черепиці, яку собою накрити гнітючий сіро-бурий шифер. Але всередині про нього відразу забуваєш. У кімнаті з дерев'яною блакитною стелею – високе ліжко, застелене вишиваним покривалом і заставлене пуховими гаптованими подушками. Стіну прикрашає грубий коричневий килим із квітчастими узорами. Із закамарків визирають образки: «Ісусе, уповаю на Тебе», Марія з Дитятком на руках, ревний священник із німбом, що схилив чоло перед дароносицею. Невідомо звідки тут взялась і православна ікона, хоча це католицький дім. А довкола них – чорно-білі фотографії рідних. Є навіть ретушований портрет – о диво – не молодят, а дівчинки зі шпильками, які зчіплюють скромну зачіску. Вісімдесятилітня господиня цього мікрокосмосу просто казкова. Навіть архетипна. У зеленій сукні, переперезаній фартухами. У м'яких хатніх валянках, які оповивають ноги. У хустці, що прикриває сиве волосся. Злегка згорблена, але жвава. З тихим, лагідним голосом.

Вона сидить за масивним дерев'яним столом. Клейонка в соняшники заставлена наїдками. Солянка, смажені яйця,

холодець, салат зі свіжих помідорів і огірків, запашні абрикоси. До цих смаколиків господиня докладає баклажки з налитим червоним домашнім вином, магазинні пляшки з-під горілки, наповнені сімдесятипроцентним самогоном, більш вишукані графини з націдженим темно-бурштиновим коньяком, гнаним із винограду, що росте в саду. Пані Мирослава як дбайлива бабуся докладає і докладає мені їжу, ніяк не ймучи віри, що я вже наївся по саму зав'язку. Кожну добавку вона приправляє тостом. А ще коньячку, а ще самогоночки. У проміжках між міцними напоями вона доливає вина й розповідає про свою родину. Чим більше розповідає, тим більше доливає. Чим більше доливає, тим важче їй зосередитися на розповіді.

– Споконвіків тут була Україна! Але в мене в паспорті пише «полька», – каже чистою українською. Польською вона вміє тільки молитися і співати релігійних пісень. – За совітів нам не можна було вчити польську, того я пам'ятаю лиш молитви, яких мене навчила моя неня. Добре, що тепер молоді знають мову своїх прадідів.

У Слободі діє єдина у Придністров'ї школа з польською мовою. Польське товариство з місіонерами організують молодіжні екскурсії на батьківщину – до Польщі.

– А що там чути в моєї родини в Польщі? Боже мій, як я тішуся, що ви нас найшли! Скільки то вже минуло років, відколи я не виділа Петра, – у літньої жінки на очі навертаються сльози.

Вона ніяк не може повірити, весь час похитує головою, коли я розповідаю їй історію, яка мене привела за її стіл. Колись у Польщі я цілком випадково познайомився з Анджеєм, який, як тільки почув, що я планую їхати в Придністров'я, повідомив, що його дідусь по батькові, Пьотр, – родом із цієї примарної держави. Коли почалася

Друга світова, Пьотра забрали в солдати, і він із Червоною Армією дістався аж до Польщі. Він був поранений і в лікарні познайомився з дівчиною. Закохався, вирішив залишитися. Ясна річ, що командир не давав на це добро. Хотіли його відправити назад у СРСР. Його порятувало його польське коріння. У паспорті чорним по білому писало: «Поляк». Вони погодилися, щоб він залишився з коханою.

– Останній раз він нас навідував десь в 60-ті, коли ми ще лиш будували цю хату. Родина з Рибниці їздила до них в гості ще добрих десять років тому. Кажуть, у вас там у Польщі файно живеться, – зітхає.

Із Мирославою ми познайомилися в костелі. На Службі Божій збирається майже все сільське жіноцтво. Бабусі в барвистих хустках, мами з дітьми, юні дівчата. Кілька чоловіків несміливо стовбичать біля вхідних дверей. Потайки зиркають, бубонять молитви. Майже всі їхні знайомі поїхали на заробітки за кордон або сидять удома.

– П'ють, – сумовито зізнається одна з парафіянок.

Релігійне життя – це жіноча царина. Службу править польський місіонер, ксьондз Марчін Януш з Згромадження Найсвятішого Серця Ісусового. Літургія триває добрих дві години і служиться трьома мовами. Вірні моляться по-українськи, казання слухають по-російськи, а співають по-польськи. Костел у Слободі – як середньовічна церква: не просто місце зустрічі з Богом, а бастіон. Адже впродовж кількох десятиліть люди тут знаходили прихисток від атеїзації та советизації. Первинно село називалося Ксєндзівка, бо наприкінці XVII століття його заснував ксьондз Вардєрєсович, парох сусіднього Рашкова, який либонь поселив тут хлопів із «далеких сторін». Скоріш за все, це були селяни з півдня Речі Посполитої. Тільки в 1927 році село із занадто католицькою назвою перейменували на Слободу Рашків.

Через кілька років у рашківському костелі облаштували склад і столярню. Не маючи свого душпастирства, мешканці Слободи взялися за релігійне підпілля. Мріяли спорудити власний костел, але влада не давала дозволу й двічі силоміць зносила початки нової святині.

– Тут живуть міцні горішки. Комуністи були затяті, але слободяни ще затятіші. Як не виходить по закону, не виходить силою, то треба підступом. Тоталітаризм навчив нас мистецтву махлювання, – сміється отець Діма, який до середини 2016 року виконував обов'язки пароха слобідської парафії. – Насправді, теперішній костел – це переобладнаний житловий будинок. Його власниця час від часу робила до нього прибудови, аж урешті постала справжнісінька каплиця. Навіть дзвіницю вірні звели своїм коштом.

Ноги підкошуються, але я не здаюся і все-таки міряю ними болотисті дороги Слободи. Зведений ще за совітів Будинок культури тепер схожий на руїну, що відлякує вибитими вікнами. Підлога в головному залі встелена товстим шаром грузу. Від намальованого на стіні райського крайобразу залишився лише клаптик із пальмою і бірюзовим морем. Решта розсипалася на порох.

– Комуністи закрили костел і відкрили клуб, щоб ми могли там віддаватися втіхам нового світського культу. Бо атеїзм – це така сама релігія, просто замість Ісуса Христа – розум і наука. І як бачиш, клуб завалився, а костел, який ми самотужки збудували, процвітає, – сміється Ніна, виглядаючи з дверей сусідньої хати, оточеної ошатним садом.

Огірки, помідори, картопля, цибуля. На деревах – вишні, черешні та сливи. Люди намагаються самі себе забезпечити всім необхідним.

– Ромашка, Ромашка. Ходи сюда! – Жінка когось голосно гукає з ганку. Прибігає коза. Вихляє хвостом, ластиться

і ласує фруктами просто з рук господині. Ніна плескає її по боках. Ромашка задоволено влягається на ганку й, наче сторожовий пес, оглядає подвір'я. – Чоловік вмер пару років тому, діти поїхали в місто шукати ліпшу долю. Я лишилася сама, і лиш вона мені за товаришку, – розповідає, глядячи козу по голові.

Із Ніниної господи нас витягує вдівець Роман. Коли в нього померла жінка, він намагався сяк-так дати всьому лад, але в нього ніщо не трималося купи. Грошей не було, поле пустувало, тільки виноград із року в рік рясно плодоносив. То він і заповнив час виготовленням червоного трунку.

– І ким лиш я не був. Советським ґражданином, молдаванином, українцем, і ясно що придністровцем. – Із залипшої брудом шухляди Роман витягує стосик паспортів. Земна куля із серпом і молотом, тур, тризуб і, врешті, герб Придністров'я. – Але дивись, у всіх записано оце! – Він гортає документи і переможно показує графу національності: «Поляк». – Майже все моє життя пройшло в Союзі, і ніхто не парився, чи тут Молдова, чи Україна, чи чорт його зна що. Коли розпався Союз, вияснилось, що Слобода лежить на молдовській землі. І най собі буде в Молдові. Мені попри мешти. Але політики почали якісь мутки. – Він затягується смердючою «Прімою» без фільтра. – Вони післали людей стріляти одних у других. І тепер маємо Придністровську республіку. І що змінилося? Як була бідоса, так і лишилася. Я собі виробив той український паспорт, аби мати хоть якісь нормальні папери. Але я родився поляком, поляком і вму.

Увечері місцева молодь збирається біля халупи, де колись був Дитячий будинок. У сусідній халупі о 21:00 починається дискотека.

– Хочеш нормально жити – треба тікати звідси. Не лише собі нормально жити, але сім'ї. Слати додому якусь копійку. Я приїхав у відпуск до тата з мамою, але на осінь знов вертаюся на заробітки в Росію, – каже Коля, з яким ми випадково зустрілися в продуктовому магазині і якому на око десь тридцять п'ять.

– А ти де працюєш? У Москві? – питаю.

– Та яка Москва? В Магадані. Знаєш, де то? На Колимі. Хоч налюбуюся нашими соняшниками. Бо там холодно, похмуро і дико. Брр. Зате добре платять. Це основне.

Не тільки Слобода, а все Придністров'я – край пенсіонерів. На початку 90-х тут проживало майже 600 000 людей. Влада запевняє, що відтоді нічого не змінилося, бо, за офіційними даними, у 2004 році над Дністром проживало 546 500 осіб. Але статистика – річ маніпулятивна. Що з того, що ти – громадянин невизнаної республіки, якщо насправді ти проживаєш за кордоном. За неофіційними джерелами, справжня кількість населення – 300–350 тисяч. Придністров'я – демографічна пустеля. За совітів сюди масово приїжджали радянські військові у відставці, втомлені багатолітньою службою на рубіконах Союзу. Вони-то й нагавають ностальгію за старими добрими часами й самі нікуди не планують звідси їхати. А молоді знають своє. Треба вирватися, щоб чогось добитися.

На дискотеці переважно бумкає російська попса. А ще – хіт «Я че кохам» українського попфріка Дзідзя. Хлопці козиряють своїми мотоциклами. А дівчата витанцьовують у мріях про кольорове життя, яке вони бачили по телевізору й в інтернеті.

– Подобається у Слободі? – кокетливо тріпоче віями, запитуючи, юна дівчина і тут же вмикає в телефоні хіт Дзідзя. «Я че кохам, ай лав'ю, я тебе кохаю, я тебя люблю».

– Та ясно! Тихо, спокійно, до самого горизонту одні лише соняшники й кукурудза. Фрукти розкішні, вино ще розкішніше. Люди з відкритою душею. Прийняли мене як рідного, хоч ніколи в очі мене не бачили, – я щиро захоплююся Слободою.

– Ну-ну. То що, може, сюда до нас переїдеш? – киває дівчина.

Дзідзьо горланить: «Ти подзвонила, що розлюбила і віжджаєш в Америку».

– Ну так щоб зразу переїхати, то не на зовсім...

– От бачиш, – перебиває, – в Слободі все таке класне-розпрекрасне, якщо приїхати лиш на вихідні. Як оно ти. Заскочив на пару днів – і назад. Пошвендяєш по полях, поп'єш винця і самогоночки, наїшся вишень. А ми тут лишаємся.

«Ти їдеш в Штати, бо хочеш мати якесь нове увлеченіє», – Дзідзьо ніяк не вгамується, аж докколишні пси зчичняють лютий гавкіт.

– Я тоже поїду. Ше не знаю коли і куда, але поїду. Може, в Америку або хотя би в Польшу... – дівчина підморгує і заходить сміхом.

Перед моїм від'їздом у Тирасполь на плебанію, де я ночую, приходять пані Мирка.

– Коли вернешся додому, обов'язково поздоров від мене Анджейка і всю його сім'ю. Ой, я би й сама поїхала з тобою в Польщу, але я вже застара. Як була молода, нас не хотіли пускати, а тепер всьо, життя вже пройшло, – літня жінка обіймає мене і на прощання цілує в щоки.

Але Річ Посполита придністровська не закінчується на Слободі Рашківській. Її паростки сягають далі на південь. Тирасполь.

– Німець, поляк і москаль грають у конкурсі, хто більше горілки вип'є, – розповідає опозиціонер, головний редактор газети «Людина і її права» Микола Бучацький. – На столі в рядок стоять: манюнька чарочка, склянка, півлітра, літра, відро і бочка. Німець почав із чарочки, дійшов до літри й бебехнувся під стіл. Поляк теж почав із наперстка, протримався до відра, але в кінці відрубався. А москаль узяв іншу тактику. Спочатку хоп – цілу бочку, потім відро, фляшечку, півлітрочку, чверточку, і різко спинився. Здивовані судді кажуть йому, щоб випив ше той наперсток. А москаль на це – категоричний жест рукою, типу, досить, і переможно додає: «Не можу. Радянська людина має мати міру!» – Микола Бучацький порскає гучним сміхом, принагідно наливаючи повну склянку домашнього вина. – За радянських людей, щоб вони мали міру.

Він виголошує тост, при цьому підморгує й закусує пельменями, вмоченими в оцет із доданою «галіною бланкою». У льосі неподалік він тримає ще понад вісімсот літрів червоного напою. Його будинок розвалюється просто на очах. Шпалери відклеїлися, дах перекосився, бетонний хідник потріскав і заріс травою. Але садок доглянутий бездоганно. Помідори, огірки, картопля, кабачки і, звісно, виноград, яким господар особливо пишається. З цього сорту стільки-то кілограмів солодких фруктів, з он того менше, зате фрукти сухіші. Він бережно торкає виноградні вусики й суворо відчитує мене, коли я мимохіть наступив на тільки-тільки посаджений зелений перець.

– Придністровські дівчата такі красиві, тому що ми їх вирощуємо на домашніх огірках і помідорах. Ніякої хімії, лише родючий чорнозем, сонце і хазяйське око, від якого і кабачок гладшає. Це такий мій маленький шляхетський двір. Відомо ж: шляхтич на господі рівний воєводі, – знову

усміхається. – Я поляк. Адже Бучацький – це польське шляхетське прізвище. Мої предки – магнати. Міхал Бучацький – староста галицький і воєвода подільський. Саме він приймав ленну присягу королю Польщі від господаря Молдови Штефана II. Мій пращур віддав Басарабію полякам. Правда, відтоді пройшли цілі століття, але я й далі чую в собі Річ Посполиту. Вона в мені з Україною і Молдовою. Оце і є Придністров'я. Край пограниччя.

Микола довго розповідає про своїх пращурів, які воювали на рубежах Польського королівства проти Штефана III Великого, а пізніше з ним пліч-о-пліч уже проти турків. Місця битв пересипані іменами королів, можновладців і воєначальників. У цьому калейдоскопі з'являється Ян I Олбрахт, Олександр Ягеллончик і оповитий лихою славою Влад Цепеш – Дракула.

Родинна резиденція Миколи – Бучач – в Україні, але його рідним містом став Тирасполь. Двір нашого господаря міститься в Кіровському районі, колись промислової перлині міста. Індустріальні потвори давлять. Димоходи, виробничі цехи, конвеєри – все мертво. Застигло в заростаючому місті.

– Колись тут усе ходило повним ходом. Але часи міняються. Одні фабрики збанкрутували, інші були роздерибанені. Заводи перетворюються на руїни. Правда, далі працює «Електромаш», але це тільки тінь від колишньої слави. Тут принаймні чисте повітря, – розповідає Петро, сусід Миколи, якому вдалося спорудити невеличкий будинок. Запрошення на символічну склянку вина відхиляє. Справ по зав'язку. Моторний парубок. Попервах їздив на фурах, пізніше відкрив свою транспортну фірму. З простого робітника подався в бізнесмени. У вигаданому заповіднику комунізму він узяв усе в свої руки і проявив підприємливість,

якій міг би позаздрити істинний капіталіст. – Були часи, я часто їздив у Польщу. Ми возили яблука, але потім справи застопорилися. Сам знаєш, ембарго і таке всяке. Але нічого страшного, я ще у вас попромишляю.

Петро дивиться в майбутнє з вірою. Але на відпочинок виїжджати боїться, бо в Тирасполі страшенне злодійство. Постійно хтось прокрадається в будинки.

У радянські часи Придністров'я було економічним серцем Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки. Ця невеличка територія виробляла 90 відсотків електроенергії, яку споживає Молдова, зосереджувала 80 відсотків промислового виробництва й давала 40 відсотків молдовського ВВП. Коли Придністров'я відколосилося, Молдова раптово опинилася відрізаною від важкої промисловості. Їй залишилися самі виноградники й соняшникова олія. Ось вам і підстава узалежнення Молдови від російської вітчизни. Начебто незалежна, начебто висуває за міжнародним правом законні претензії до повсталі республіки, а водночас – економічно залежна від придністровського окрайця суші.

Гроші не надто цікавлять Миколу. Крім двору, в нього ще є квартира в центрі Тирасполя, але він воліє там не зустрічатися. Упівголоса обмовляється про підслухи, які могло понаставляти КДБ. Він на дух не переносить чинну владу, зате Придністров'я і Тирасполь любить понад життя. На початку 90-х він за них воював зі зброєю в руках. Тоді Микола, який народився на правобережній Молдові, вже мав за плечима сороківку й вигідну посаду директора фірми, що займалася послугами міського громадського транспорту. Пішов до армії добровольцем. Узяв до рук автомат, бо боявся румунського націоналізму.

– В часи I Світової румуни були заодно з Гітлером і чинили тут страшні злочини. Батько розповідав, як вони

знущалися над нашими родичами. Двоюрідного брата забили ледь не до смерті. Комунізм – хвора ідеологія, але фашизм у сто раз гірший. А на початку 90-х румунів Молдови засліпила фашистсько-національна ідеологія Великої Румунії. Я не міг допустити, щоб жахіття 40-х років повторилося. Я мусив боротися. Наші справжні вороги не молдовани, а румунські націоналісти.

Страhalка придністровським фашизмом, якою так активно орудує кремлівська пропаганда, має глибоке історичне коріння. На чолі з диктатором Іоном Антонеску румуни винищили від 280 000 до 380 000 євреїв і 11 000 ромів, переважно з Басарабії та Буковини. Злочини чинились і на землях Трансністрії – Задністров'я, які охоплюють сучасне Придністров'я і прилягають до української землі. Упродовж довгих десятиліть комуністичного правління Чаушеску Бухарест уперто відкидав звинувачення про участь у геноциді, а пам'ять про ці події штучно стерли з колективної свідомості. І тільки у 2004 році спеціальна міжнародна комісія з питань Голокосту в Румунії на чолі з Елі Візелем рішуче заявила: румуни є співвинуватцями Голокосту. Того ж року в Румунії утвердили Національний день пам'яті жертв Голокосту, а в 2015 році криміналізували поширення «брехні про Голокост» і заборонили пропаганду Залізної гвардії – ультраправої фашистської й антисемітської організації воєнних років.

І все-таки демони румунського націоналізму нікуди не запропастились, і Тирасполь спритно використовує їх у розбудові придністровської ідентичності. Там за Дністром – націоналісти-кровопивці, які хочуть запровадити єдино правильний румунський «мір», а в нас – гармонійне поліетнічне суспільство, в якого Європа може повчитися толерантності.

– На відміну від молдовської Басарабії, Придністров'я завжди було багатонаціональне: українці, молдовани, росіяни. Четверта група – поляки, але ти вже знаєш, раз був у Рашкові. А ще плюс болгари, гагаузи, і навіть греки! Усі опліч, як у Речі Посполитій Двох Народів. Ну то за Річ Посполиту! – Багатонаціональність, ніби магічне заклинання, має відчиняти двері до придністровської незалежності. Бучацький підносить тост і залпом випиває чарку вина.

– О, Славік, добре, що ти є! – Микола жестом запрошує чоловіка, який несподівано з'явився у навстіж розчинених вхідних дверях. – Одної ночі ми були в розвідці на березі Дністра, і раптом я помітив молдовського солдата, він ішов уздовж річки. Світив місяць, хлопця видно як на долоні. Йому, певно, розум відібрало, що тако собі виліз на берег. Я дивився через приціл автомата, а він сам пхався мені під ствол. Я міг його застрелити, він би навіть не второпав, звідки куля. Але я не хотів убивати. Я опустив автомат. Я живий, а він навіть не уявляє, що був на волосину від смерті. Славік тоже був добровольцем. Ми з ним пройшли всю війну. Із 17 березня до 2 серпня, – розповідає Бучацький, який воювати з фашистами хотів, а вбивати – не дуже.

Після війни Бучацький, слідуючи родинній традиції, подався у політику і стрімко збудував приголомшливу кар'єру. Він став першим мером Тирасполя. Його предки володіли Бучачем, а він – землями над Дністром.

– Я подарував землю під перший магазин «Шериф». Як нині пам'ятаю, приходять до мене два такі пацана. Зразу видно – молоді, зголоднілі вовчата. А до всього ще й гагаузи: хто-хто, а ті вміють промишляти. Як у нас кажуть, ніхто не зрівняється у питті з русським, у гостинності з молдованином, у працьовитості з болгариним, у витривалості і зверхності з ляхом, тобто вами, дорогі мої поляки, і, нарешті,

у запеклості з гагаузом. А ці два гагаузи були в біса завзяті й борзі. Вони мали порожній склад і зробили з нього торговий центр, якого на той час не було ні в Одесі, ні в Кишиневі. В людей щелепи відпадали. – З неприхованою ностальгією Микола пригадує старі добрі часи. – В нас є ще одна приказка: у людині живе і чорт, і ангел. Ці двоє точно не були ангелами. Конкурентів на шляху до успіху перестріляли ого-го скільки. Ні з ким не панькались. Якщо вже їм хтось не вгодив – то куля в голову або бомба в машину. Так і проситься на язик: чортяки в людській подобі. Але вони таки розкрутили той бізнес і помогли поставити на ноги придністровську економіку. А то, що вбивали... Ну що ж, такі тоді були часи. Як не ти, то тебе, – зітхає.

Відтоді жовтаві зірки обсіли все Придністров'я. П'ять золотих кутів, увінчаних кульками, і поперечний напис «Шериф» – на супермаркетах, автозаправках, білбордах. Зірка правоохоронців Дикого Заходу виведена легкою, коміксною лінією. Вона б ідеально вписалася в мультимедійний прохвацького ковбоя Щасливчика Люка. На протигагу понурій грубій червоній зірці, яка пасує хіба що патетичним пам'ятникам, розмашистим військовим парадом і помпезній військовій формі. Придністровський Шериф кумедний і милий. У нього купиш фляшку й мариновані овочі на закуску. У Шерифа заправиш автівку або подивишся кіно, бо ж Шериф – це до всього ще й телеканал. Шериф дає хліб і видовища, адже він – спонсор команди «Шериф Tugapol», яка грає в молдовській лізі, з 2000 року чотирнадцять разів здобула кубок Молдови і представляє її на європейських чемпіонатах. Урешті Шериф розмахнувся на тираспольський Великий Цирк, Circus Maximus, і за 200 мільйонів доларів спорудив стадіон на понад 13 000 місць, де міжнародні матчі грає навіть молдовська національна збірна. За цією

мультяшністю стоїть потужна бізнесово-політична корпорація. Заснована на початку 90-х колишніми офіцерами КДБ Віктором Гушаном та Іліє Казмали фірма за двадцять років розрослася до холдингу, який тепер контролює майже всі сфери життя, з яких можна витиснути бодай якусь копійку. Холдинг – найбільший у Придністров'ї працевлавець і платник податків. Ось так, червоноармійську зірку витіснив шерифський значок із переливчастою позолотою. Щоб вижити, треба йти в ногу з часом!

На цьому «Шериф» не зупинився і в 2000 році заснував своє парламентське представництво, партію «Оновлення». Керівники фірми з ходу стали депутатами. Від самого початку угруповання достеменно відчувало політичні віяння, які долітали на Дністер із Кремля. Упродовж довгих років воно підтримувало президента Ігоря Смирнова, відтак пішло на компроміс із Євгеном Шевчуком, а коли той вирішив обмежити шерифську владу, пішло проти нього. Шерифи, як і належить шерифам, запроваджують свої правила, і жарти з ними погані.

Бучацький очолював місто майже десять років, а потім часи змінилися, і з людини системи він перетворився на людину опозиції. Поки он ті скуповували вілли і джипи лексуси – він плекав мрію про демократичне Придністров'я. Заснував газету «Людина та її права», почав виступати на міжнародних конференціях у Варшаві, Брюсселі, і навіть ворожій Румунії. Він намагається донести світові інформацію про свободу в державі-привиді, в якій багато його слухачів убачають екзотичну цікавинку або ж імовірний російський форпост у регіоні. Єдиною справою, яка пробилася до ширшої свідомості європейських захисників прав людини, була справа Іліє Ілашку, політика і борця

за права румунськомовного населення Придністров'я. У 1992 році його і трьох товаришів арештували та звинуватили у вбивстві двох придністровських високопосадовців. У показовому суді Ілашку, підозрюваного в керівництві групою змовників, засудили до розстрілу, а його спільників – до багатолітнього позбавлення волі в трудових таборах посиленого режиму. Зрештою Тирасполь прогнунвся під тиском міжнародної громадськості, і в 2001 році Ілашку звільнили, а за кілька років Європейський суд із прав людини звинуватив у відповідальності Росію – як державу, що реально впливає на діяльність влади збунтованої республіки, – за незаконне ув'язнення чоловіків.

– Не варто впадати в ілюзії. Наша влада не забезпечує основні права людини. Бодай же право на гідне життя! Я вже мовчу про репресії, катування. Бити баклажкою з водою – було на порядку денному. Це ідеальний спосіб: можна відбити внутрішні органи, наприклад, нирки, і не залишити жодних слідів на тілі, – згадує Бучацький. Придністровська служба безпеки могла бити людей струмом або годинами тримати підвішеними до стелі за руки так, що відходила кров і німіли долоні. Микола відразу потрапив під приціл КДБ. Хтозна, яким дивом його ще не арештували. – В кінці грудня 2004 року невідомий на вулиці облив мене кислотою. На щастя, він погано цілився, і майже все попало на одяг. Опіків не було. Я не прагну визнання. Бачите, я двадцять років борюся з нашою владою. Боровся з першим президентом Смирновим, тепер борюся з Шевчуком, а скоро, мабуть, доведеться боротися з Красносельським, якого збираюся підтримувати на найближчих президентських виборах. Бо я не переносю несправедливості. Той, хто на людському горі будує свою імперію, – мій ворог. У моїх венах тече польська кров. Я бунтар, – додає.

Розмову перериває гучне п'яння півня й відгавкування Миколиного пса. Ідилія, садок вишневий коло хати. Звідси далеко до понурих катівень КДБ.

– Може, принести трошки коньячку? Теж домашнього!

Бучацький розводить руками, відганяючи вбік неприємні тіні минулого. Він зникає в погрібку й за мить з'являється вже з величезним бутлем, повним вогненного трунку. Заввишки, певно, біля метра.

– Коньяку я роблю менше, ніж вина. Якихось пару десятків літрів, зато яких смаковитих. Ану на, скуштуй. То за що цього разу? Як Річ Посполита, то Річ Посполита. За демократію. – Підносить склянку. – Славік, а що ти на все це? – питає у свого друга, який заповзято нарізає помідори.

– А що тут думати? Пенсії низькі, ціни захмарні – лайно, а не життя. От Сталін і Берія, ті би навели порядок. – У Славіка дуже проста панацея від усіх дошкульних болячок. Комунізм він згадує з ностальгією. Ото було життя. Один із найбагатших регіонів СРСР. Теплий клімат, смачне вино, довершений коньяк.

– Бачиш, у Славіка свої заскоки. Наприклад, він їсть лише ложкою. Боронь Боже вилкою. Вино йому треба наливати до верху склянки, по самі краї. Бо інакше не буде пити. А крім того, сам бачиш: Берія, Сталін. Ну бо Славік із космосу. Ну, інопланетянин. Деколи він літає туди до своїх колег. Там мине пару місяців, а в нас – якихось п'ятнадцять хвилин. А деколи вони навідують Славіка на його новій батьківщині. На планеті Придністров'я. – Микола заходиться розкотистим сміхом, а Славік доливає собі вина. Так, щоб було аж по самі краї.

Одеська народна республіка

І якщо ти не артист, значить, ти – аферист,
а якщо ти музикант, значить, ти – спекулянт.

Під південним сонцем моє місто цвіте,
жартує, тішиться, пісні виграє.

Я пройдуся і послухаю цей говір легкий,
«та шо ви знаєте», Одесу слід берегти.

Усміхаюся Дюку і бульваром іду,
але з «того» люка на Дюка і не зирну,

він простягне руку, і йому я скажу:
я пишаюся, що родився тут і живу.

Chizh & Co. «Прогулянка Одесою»

Ах, Кучурган, Кучурган. У цій назві мені чулося щось
магічне. Аккерманські степи, татарські орди, дикість Сходу.
Сенкевич і Міцкевич. Цей Кучурган манив мене ще задовго

до того, як я сюди потрапив. Але моє романтичне піднесення ніяк не вписувалося в картину з прикордонними будками серед натомлених сонцем трав.

На дірявому мості між Придністров'ям та Україною – напівзгорілий корпус легковика. На капоті розсівся хлопець із хамовитим виразом обличчя. На поясі – бананка, з якої виглядають товсті пачки банкнот.

– Чуєш, ти, придністровські рублі є? Продай. І так то мусор. В нормальному світі їх і так ніхто не прийме. А хоч поміняти якісь долари чи євра? Дам тобі гривню по доброму курсу. – Він налітає на мене стерв'ятником, і я здаюся без бою, віддаючи поймаканих сувориків і царицю Катерину II Велику.

У «нормальний світ» разом зі мною простують жінки, обвішані набитими до країв картатими торбами. Кожна подає митнику свій барвінковий український паспорт. На іншій стороні нічим не краще. Напіврозвалений магазин, де продають дешеве пиво й розморожене морозиво, маршрутки до Одеси, битком набиті торбами, і черговий валютник, що спльовує собі під ноги лушпиння смаженого соняшника. «Визнаний світ» нічим особливим не відрізняється від оцього «невизнаного». Але за вісімдесят кілометрів звідси розпростерлася альтернативна реальність.

На Дерибасівській вирує життя: алкоголь, гламур і секс. Чого тільки тут немає. Елітні ресторани, альтернативні бургерні, вуличні лабухи, нічні стрип-клуби. Українська la dolce vita. Головним одеським променадом вигулюються стрункі дівчата в куцях шортах, засмагли жевжики в модних піджаках, хіпстерська молодь із ламберсексуальними бородами. Дорогі, дуже дорогі автомобілі ревуть потужними двигунами і зблискують світлодіодними фарами. Одеса

просто сліпить до болю в очах. Ця ріка розваг, вируючи, тече до Приморського бульвару, де розбивається об невеличкий Майдан. Частину площі перед ратушею загородили металевою огорожею, розставили українські прапори, розвісили банери. «Україна починається з Одеси», «Одеса без Труханова», «Одеса в полоні бандитів і сепаратистів! Куди дивиться українська влада?» Тут же фотографія згаданого мера та його друзів із міськради, і підписано: «Сепаратисти». Всередині відкрили фотовиставку боїв на київському Майдані Незалежності. Під гарматою з фрегата «Тигр», яку захопили в ХІХ столітті в Анголі, – кілька речей із Донбасу. Якийсь уламок, шматок міни, напис «Слава бійцям АТО».

Маленький хлопчик сперся на дуло, а батько хвацько клацає його на смартфон. За брамою панує мілітарна мода. Камуфляжні штани, військові захисні куртки, берці. Обличчя, втомлені й неголені, втупилися в телевізор, де показують ідіотське реаліті-шоу.

– Бляха, ви шо, ви маскальські програми дивитесь? Ану переключіть! – кричить старший чоловік.

– Відстань, це ж прикольно, чого ти причепився? – відбуркує один із майданівців.

Той зніяковіло стинає плечима і, коли помічає мене, давай похапцем пояснювати:

– Ми ветерани Майдану і війни на Сході. Третій місяць тут протестуємо, бо не мож витримати. За ці два роки в країні нічо не змінилося. Лиш наші хлопці гинуть під Донецьком. Бандити сидять біля корита, приросли до своїх крісел і крадуть все, шо крадеться. Наш так званий мер – бандюк і кремлівський агент. Місцеві вибори 2015 року були сфальсифіковані. Труханов очолював одеську Партію регіонів. І шо? І нічо. А тепер сміється нам

просто в вічі. – Чоловік аж кипить від люті й старається випустити пар.

Замість того, щоби влитися в майданівську затоку й підхопити вимоги протестувальників, ріка розваг, мов об хвилеріз, розбивається об антиурядові барикади й бурлить собі бульваром далі. Перед портретом голомозого Труханова на коротку мить зупиняються двоє стиляг, і один із них собі під ніс мимрить:

– Бля, та для них вони всі сепаратісти.

Зате юрбу з п'ятдесяти роззяв своїми викрутасами на асфальті зібрали брейк-дансери. Щось не дуже в них і виходить, бо ген один так беркицьнувся, аж із нього злетіла кепка. Здійнявся регіт. Схоже, в Одесі полюбляють сміятися. Славновісні Потьомкінські сходи перекриті на ремонт, і людна ріка, замість того щоб стікати ними до порту, застрягає перед металевою огорожею довкола робочого майданчика. Це хвацько використовує ведмежа. Вірніше, полярний ведмідь, двометровий, із вишуканим метеликом на шиї. Ведмедик походжає туди-сюди, перехитується з лапи на лапу і збирає туристів. Куйовдить їм волосся і позує до фотографій.

– Ходи, сфоткаю тебе з герцогом де Рішельє, – хапає мене за плече фотограф, просто в лице націливши «кенон».

– Яким іще Рішельє? – розгублено белькочу, а в той час у думках уже промайнули три мушкетери і диявольський кардинал із роману Олександра Дюма.

– Ну вот оцим, – показує на пам'ятник французькому аристократу Арману Еммануелю дю Плессі, герцогу Рішельє, губернатору Одеси і всього Новоросійського краю, який закарбувався в історію міста золотими літерами як засновник одеського порту. На видатного діяча нап'ялили тогу і на голову наділи лавровий вінець. – Диви, він тримає сувій у руці. Бачиш?

– Бачу. І що?

– А тепер глянь у профіль, під кутом, отако! – чувак тягне мене за руку і ставить у відповідній позиції, відтак направляє мою голову так, що пергамент у руці превелебного герцога нагадує його член. – Прикольно, а?! Хоч фотку? Ну тіпа ти тримаєш його за ... звуй. Правда, це краще полу-чається у баришень, але всьо равно... Ну не то шоби я прям на шось намікав... – помітивши мій спопеляючий погляд, фотоагент починає плутатись у словах і врешті лишає мене у спокої, перемикаючись на парочку, що прогулюється не-подалік.

– Місто сміху. Тут на все треба дивитися крізь пальці. Хочеш тут жити – навчись не звертати увагу, – пізніше пояснює ксьондз Ян Даргевич, місіонер із недалечкого міста Роздільна, який знає одеситів як свої п'ять пальців.

Вечорами дерibasівська ріка вливається у передміську Аркадію. А там уже все і всі зриваються з гальм. Не якась там вергіліївська країна вічного умиротворення і блаженства, а східноєвропейський Лас-Вегас на повну котушку. Викладену гранітними плитами набережну оперізує ряд барів, ресторанів і нічних клубів. Аркадія наче збрала в собі весь світ. Мерехтять неони, гучно бамкає музика, а на майданчиках при вході на дискотеки крутяться дівчата у стрінгах і ліфчиках, що ледь прикрили соски. Стопка горілки в барі втричі дорожча, ніж деінде, та вже. Зрештою, тут рідко хто замовляє чисту – тут ріками ллються віскі й химерні барвисті дрінки. Гулять – так гулять. До останнього.

Одеса всім своїм виглядом так і хоче показати, що вона на розслабоні. Тільки з грошима треба бути на «ти». Заробив мільйон – протринькай мільйон. Місто бізнесу і сексу. А його жителі втовкмачують мені, що «Адесса такі да,

Адесса». Чистий діамант. Єдиний у своєму роді, унікальний, нічого подібного мені ще не доводилося бачити, і на-вряд чи доведеться.

І взагалі, навіщо я мучу людей питаннями про їхню проросійську чи проукраїнську позиції? В кіосках нема україномовних газет? Ну і що? Усі розмовляють по-російськи? Начхати. Кожне портове місто – космополітичне.

– Брат, це Вільне Місто Адесса. Розслабся, забий. Ну ти і помішаний на тій історії і політиці... Йди краще випий або сходи на стріптіз. Або і то, і друге. Viva la vida, – просвічує мене власник хостелу, в якому я зупинився.

Аркадійно-дерibasівська течія не добігає до Куликового поля, що розкинулося на околицях монументального одеського вокзалу. Висипавшись із залу, подорожні поспішають просто у вируючий центр міста або ловлять маршрутки, які щохвилини відправляються до приморського курорту «Затока». Вздовж входу на Куликове поле розкинувся блошиний базар. Старі книжки, комуністичні медалі й значки, різношерстий мотлох. Парк неохайний. Висока некошена трава, дерева ростуть невлад і невпопад, валяється сміття. Над асфальтною долонею площі височіє Будинок профспілок. Бетонний блок із претензійним совковим вкрапленням – щось на зразок коринфської колони перед головним входом. Вікна вибиті або забиті фанерою. Обгорілі відкоси. У підвалі на задвірках – паршивенька їдальня, де дають український борщ, пельмені й котлети по-київськи. Центральний прохід загородила металева огорожа, на якій висить іконний триптих Христа, Бога Отця і Діви Марії. Під ним на шкільному аркуші від руки написано: «Простіть нас за злочинне мовчання всієї України». На землі лежать букети квітів. 2 травня 2014 року в палаючому будинку загинуло сорок два проросійські активісти.

– Ніхто так і не попросив у мене пробачення, і доки при власті будуть ці майдануті бандеравці – і не попросить! – каже Ольга, кладучи під огорожею жмуток барвистих гвоздик. – Вони роблять все можливе, щоб ми сюда не приходили. Диви, навіть нема де сісти! – вона роздратовано крутиться по асфальті. – Вони спеціально знесли лавочки, щоб ми стояли, коли поминаємо своїх рідних. Кожні вихідні вони перекривають усю територію, бо, тіпа, можуть бути якісь там міни чи бомби. А що тут робилося в травні на річницю трагедії. Все огородили кордоном міліції і нас під Профспілки не хотіли пускати. І ні стида, ні совісті: ше посміли казати, що це задля нашої безпеки. Нібито була якась загроза замахів чи сутичок, – сердито каже. Нарешті у бічній вуличці Ольга знаходить лавочку, присідає й відразу витягує папку, розбухлу від документів. – Це ми з чоловіком, ше молоді, – показує мені оправлену в раму поживклу фотографію, на якій вона біля мужчини в червоноармійській формі. – Александр був офіцером у Придністров'ї. Нада було там лишитися. Чорт нас поплутав переїхати в цю проклятую Одесу.

На іншій фотографії Олександр перехилився через вікно четвертого поверху Профспілок, із якого валують клуби чорного диму. Він, обпертий на карниз, дивиться додолу, ніби вагаючись, чи у відчайдушному стрибку не шукати порятунку.

Ольга рвучко підводиться з лавочки й веде мене на задвірки будинку.

– Он то вікно! Останнє місце, де мого чоловіка ще бачили живим. Він пробував спасатися, тікав на дах, але хтось захлопнув люк. Усьо було чьотко сплановано, щоб із Профспілок зробити братську могилу. І мій чоловік попався в ловушку. Пізніше мені сказали, що він задушився,

але це нагла лож. Я бачила в нього на чолі огромні синяки. Ті бандіти його замучили. Там загинули жінки і діти. А на площі правосекі добивали тих, хто вибрався. – Ольга говорить швидко, але холоднокровно. З таким обличчям, наче звітує, а не згадує рідного. – Деяких застрелили. Потім, щоб затерти сліди, вирізали куски одягу, де були діри від пуль. Мого чоловіка і п'ятдесят шість других по-звірськи вбили, і ніхто за це не поніс відповідальності.

– Офіційні дані говорять про сорок дві жертви в самих Профспілках. Вони загинули через отруєння чадним газом або забилися, стрибаючи з верхніх поверхів. Шістьох, у тому числі й промайданівських демонстрантів, застрелили, – перериваю.

– Белеберда повна! Шо ти віриш цій власті. Рада матерів загиблих 2 травня має точну інформацію про це злочиння, – відрубуює, показуючи мені книжечку, яку видала організація. – Тут фамілії вбитих. П'ятдесят шість людей поіменно.

Ми повертаємося на лавочку, і Ольга витягує аркуш із коловою діаграмою. Посередині жінка написала: «Хто винен? Ти?» Від цього обвинувачення довгі стрілки розходяться до облич політиків, високопосадовців і олігархів. Господар Дніпропетровська Ігор Коломойський, лідер «Правого сектора» Дмитро Ярош, олігарх і чинний президент України Петро Порошенко, комендант Євромайдану і координатор Самооборони Майдану Андрій Парубій, постмайданні очільники: голова Верховної Ради України Олександр Турчинов, прем'єр Арсеній Яценюк, міністр внутрішніх справ Арсен Аваков, мер Києва Віталій Кличко, лідер націоналістичної «Свободи» Олег Тягнибок. Усі – еліта Революції Гідності, що не викликає особливого здивування. Поруч із ними – світові лідери: Барак Обама й Ангела Меркель.

Врешті десь у самому кінці знайшлися і мер Труханов із президентом Януковичем.

– А Янукович теж винний? У чому? – питаю здивовано.

– Яник – зрадник і боягуз! – Ольга гнівно пирхає. – Не зумів придушити в зародку всі ці заворушки. Це він допустив, що ці бандерівські прохвости, яких фінансує ЦРУ, захопили власть і забрали в нас Україну. Він замість того, щоб їх зачистити, звалив у Росію, як побитий пес.

– А що тоді Путін? – цікавлюся.

– Путін – істинний лідер, із залізною хваткою. Але що він міг зробити, коли америкоси і Європа рішили віджати в нас країну. А за їхню імперську політику поплатився мій чоловік. І їм ще хватило наглості на цьому місці казні повісити український прапор. – Вона показує на стяг, що майорить на вітрі, до половини приспущений на високій щоглі перед Профспілками.

– А самі ви родом з Одеси? – запитую насамкінець розмови.

– Не, я росіянка. Родилась у Красноярську на Сибірі. Лиш нікому в Одесі не розкажуй, що я з тобою зустрілася. Я себе тут не почуваю в безпеці, – зітхає, ховаючи папери й подаючи на прощання руку.

– Вже два роки, як ми живемо в страху. У фашистів на мушці, – підтверджує Олександр Негатуров, хоча він і не справляє враження людини, яка може когось чи чогось боятися. Незважаючи на те, що йому на карку шістдесят, він статний і добре збудований. Біла форма карате підперезана чорним поясом. Стіни кабінету завішані фотографіями чемпіонатів із єдиноборств і золотими медалями, а полиці в коридорі вгинаються від малих і великих кубків. Олександр веде школу карате «Тігренок». Вони з дітками об'їздили всю Європу.

– То ти з Лодзі? Я добре знаю твоє місто. Був там пару раз на змаганнях. Ми навіть взяли золото, – натхненно додає. – Не п'ю, не курю. Так, так, знаю: важко повірити, що в Україні, а тим більше в Одесі, так буває. Але краще бути здоровим, ніж бухати.

Від самого початку Україна не могла порозумітися сама з собою. Захід розмовляв українською, Схід – російською, Центр – суржиком. Цей мовний конструкт проіснував добрих 20 років незалежності. Проте Майдан і війна все змінили. Патріотичні заклики лунали українською, а російська виявилася мовою загарбника, який спустошує Донбас і гострить зуб на всю Україну. Обирати мову – це обирати ідентичність. Принаймні так твердять політично-інтелектуальні еліти, але народ знає своє. Що з того, що головна одеська вулиця офіційно називається «Дерибасівська», якщо більшість місцевих називає її «Дерибасовская».

– Чорт візьми, але то, що я розмовляю російською, не значить, що я хочу, щоб тут була Росія. Я родився в Одесі й почуваюся одеситом із діда-прадіда. Хоч це місто заснувала Російська імперія. Якби не цариця Катерина, тут би й далі стояли рибальські халупи й дерев'яні човни на місці теперішніх буржуйських палаців і великих яхт. Але чого-чого, а фашистської хунти, цих засліплених ненавистю, розумово відсталих бандерівців, оунівців і інших правосеків, я тут точно не хочу. Мій брат загинув за вільну Одесу, а не за якусь там Народну Республіку. І ми, одесити, не могли організувати ці вбивства 2 травня 2014 року. Це зробили вони. – Олександр намагається тримати себе в руках, але в нього на чолі проступають краплі поту. З цієї розповіді Одеса постає вже не як місто з плоті й крові, а як тривожний міраж. Мрія про ідеальну спільноту, не заражену етнічно-політичною ворожнечею, яка роздирає Дике поле Східної Європи.

– Родинний дім будують до розводу, а не після. Я правий? – продовжує він, бачачи, що я притакую. – А в Україні все поставили з ніг на голову. У 1991 році ми надіялися, що ця країна буде нашим домом. Двадцять наступних років її пропивали і розкрадали. І тепер у нас замість красивого родинного гнізда – загиджений притон. Ми мали двадцять років, шоби всьо якось утрясти, в першу чергу створити відчуття, що від Донецька через Одесу до Львова – це наше місце під сонцем. Спільна Україна. Але вони вчинили інакше. Вони розпалили революцію, а після того давай нам впарювати, що оця розпрекрасная Україна – для кожного українця. Тепер уже пізно. Ми подали на розвід і не хочем жити під одним дахом. Вадим опинився на Куликовому полі, бо втратив віру в майбутнє.

Зненацька чоловік підводиться, підходить до полиці з кубками, бере один із них, але відразу ж ставить на місце. Пильно вдивляється в мене, нервово стискає і розтискає кулаки. Одеса Олександра виявилася фата-морганою, яку знищили бандерівці за гроші західних наддержав.

– Ти вболіваєш? Обожною футбол, завжди підтримував нашу команду. Не російську – українську. Але цього року я не буду дивитися ні Євро, ні олімпіаду в Ріо. Не можу слухати, як трибуни скандують «Слава Україні! Героям слава!», бо під цими гаслами вбили мого брата. Спорт, який мав би нас об'єднувати, показує, наскільки Україна сьогодні поділена. Я поховав брата, але боюся, що вони ще з нами не закінчили. Це вже не та стара добра Адесса, де мож було дихати на повні груди. 2 травня 2014-го моє місто паралізував страх і не відпускає досі, – каже, поринаючи у власні думки. – Мушу закінчувати, прийшла молодь, починаєм тренування. Тримай вухо на сторожі, ти поляк. Не дай замулити очі ілюзією спокійного і райдужного одеського життя.

Він стає на мат, розстелений у тренувальному залі, і, за японським звичаєм, схиляє голову перед юними каратистами.

– Та їм усі мозги прополоскали. Мої колишні співгромадяни не вміють самі думати. Та яке там: самі. Вони взагалі не вміють думати. Живі викопні рештки, ментально вони живуть ще в совдепії і з ностальгією дивляться на схід, на Старшого Брата. День у день Москва їм капає на мозок своєю хвору пропаганду. Українці – фашисти, молдовани – фашисти, на Заході – капіталісти, лише один Кремль на чолі з таваріщем Путіним захистить їх від цих диявольських ворогів. І, на жаль, цей дебілізм через кордони просочується і в Одесу. Ти, певно, в курсі, що деякі координатори подій 2 травня родом із Придністров'я, – розповідає Олег Хвощевський, голова Союзу придністровців України, який називає себе бізнесменом, журналістом і блогером. Ми сидимо в елітному ресторані в середмісті Одеси, наминаючи морепродукти й попиваючи свіжий лимонад. – Я не маю чого ремствувати. Мені в житті фартило. Маю хист до промишляння. Інтересна штука, от кажуть: вільний ринок зробить тебе вільною людиною. А ніфіга. Я взагалі не міг врубитися, що довкола робиться. Я вірив у всю цю галіматню, яку нам вбивали в голову придністровські й російські ЗМІ, – розповідає, уминаючи кальмарів.

Двадцять років Олег був взірцевим капіталістом у псевдокомуністичній країні бандитського капіталізму. Він мав свої фірми, крутив бізнес за кордоном, скуповував дорогі фури, заможно жив у Тирасполі. Мав усе. Нічим не відрізнявся від своїх українських і російських товаришів, які уклали мовчазну угоду з владою. Гребіть під себе все, що можете, а в політику не встрягайте.

– Перший раз я глянув на все тверезим поглядом, коли в 2011 році на президентських виборах переміг Євген Шевчук і мерзотники з його оточення почали добиратися до моїх грошей. Класичний *рекет* в рускам стилі. Якись за вуха притягнуті звинувачення – і от вони забирають твоє майно, віджимають фірму, а тебе пускають з торбами. І тішся, брате, що лишився живий, хоть і голий-босий. Я зразу поняв, що конфіскація – це лише квіточки. Я – етнічний українець, мав український паспорт, ну і звалив в Одесу. Моєму другу, тоже бізнесмену, який круто заробляв, не вистачило здорового глузду. Його кинули в критку й мучили. За пару місяців у тюрмі він помер. Це ще раз дуже добре показує, в якому психологічному гетто живуть придністровці. Його батько був великим, дуже відомим тренером з боксу, мама – директорка школи. І це не люди з вулиці, а еліта. І що? Думаєш, хоч хтось вийшов на протести проти цього злочину? Та яке там! Люди проковтнули це, наче нічого й не було. Ліпше моя хата скраю, бо інакше й сам так скінчиш. А знаєш, що найцікавіше? Я-то втік із Тирасполя, але й далі до кінця не розумів, що робиться. Я жив у відносно вільній країні, але психологічно був прив'язаний до Придністров'я. Вони мене так видресировували, що я думав лише їхніми бандитськими панятіями. Влада напосілася на мене ні за цапову душу. Ну що ж, буває. Могли мене запроторити на зону. Таке життя. І хоч би якись підозри закралися, що щось у цій системі не так, що я – звичайнісінький раб. Але на відміну від більшості моїх землячків – багатий раб. В Одесі я швидко зібрався в кулак. Вдалося вивезти трохи заощаджень – ну і сколотив новий бізнес. Возив червоне дерево з Балі. Пів року жив в індонезійському раю, а пів – у тусовочній Одесі. Лафа.

Нашу розмову перериває поява молодого, підстриженого під їжака чоловіка.

– Це Міша, колишній сержант придністровського спецназу, який тоже прозрів і приїхав боротися за вільну Україну. І що, Міша, якщо Путін скаже тобі повіситися, полізеши у петлю? – запитує Олег у друга.

– А мені до сраки Путін, – чує у відповідь.

– Москва використовує одеську трагедію як головний інструмент антиукраїнської пропаганди. Якщо задати в гуглі «*Odessa massacre*», зразу вибиває тексти й відео, які пояснюють, що українські фашисти жорстоко розправилися зі своїми співвітчизниками, тому що ті не поділяли їхніх націоналістичних поглядів. Подають фейки про сотні жертв, про те, як у Профспілки пустили газ, як відстрілювали тих, хто намагався вибратися з полум'я. Тому ми створили Групу 2 травня, в яку входили журналісти й експерти, вона провела незалежне розслідування, – каже Тетяна Герасимова, координаторка групи.

– Я чув про п'ятдесят сім убитих, – маю на увазі книжку, яку мені показала Ольга.

– Наші дані про сорок шість смертей – достовірні й підтвержені звітом Міжнародної експертної групи Ради Європи, яка стежить за розслідуванням цієї трагедії. Вони прийшли до тих самих висновків, що й ми. До жахливої ескалації насилля призвела політична боротьба на всіх рівнях за участю високопосадовців правоохоронних органів, і також зацікавлення зовнішніх суб'єктів: Росії та Придністров'я. У той же час є люди, які за кремлівську грошву роз'їжджають по європейських столицях і розказують про одеську Катинь, – терпляче пояснює.

– В Одесі ніколи не було вуличних сутичок, і впродовж усієї Революції Гідності ніяких заворушень теж не було. Як це не дивно, але лідери місцевого Майдану й Антимайдану

домовлялися, що зробити, щоб уникнути сутичок. І тут така трагедія. Від пожежної служби до Профспілок 200 метрів, але пожежники приїхали лише через сорок хвилин. Поліція і палець об палець не вдарила, щоб зупинити насилля, яке ширилося вулицями. Ти чув про такого полковника, як Дмитро Фучеджі? – перебиває журналістка Олена Балаба, директорка Одеського кризового медіацентру.

Я заперечно хитаю головою.

– Дуже цікава постать. Народився в Україні, корінний гагауз, у 2014 році виконував обов'язки заступника начальника одеської поліції. Генпрокуратура вважає, що саме він відповідав за організацію сутичок і дав добро, щоб зловмисники в масках обстріляли активістів «Правого сектора», що й стало прямою причиною трагедії. А тепер полковник Фучеджі переховується, швидше за все, в Придністров'ї. Здається, його двоюрідний брат – начальник тираспольської міліції. Все взаємопов'язано. Організатори цього злочину розраховували, що він викличе масові проросійські демонстрації й почнеться Антимайдан. Подібно до того, як у кінці листопада 2013-го в Києві на другий день після розгону студентів вийшло майже мільйон людей, так в Одесі мало би спрацювати Куликове поле. Але це був би проросійський Майдан. Та злочинці прокололися. Ніхто не хотів ні боротися, ні вмирати за «Одеську Народну Республіку», – каже.

Переконатись у тому, що в геополітичних планах Кремля Одеса мала стратегічне значення, можна просто кинувши оком на мапу. Якби сепаратисти захопили місто, утворився б другий фронт, і Південно-Східна Україна разом із анексованим Кримом опинилися б затиснутими в сепаратистських одесько-донецьких кліщах. А в такому світлі проєкт Новоросії, яка мала охопити все українське

Лівобережжя, набуває дуже навіть реальних форм. І це би вже був конфлікт не на далекому Донбасі, а в самому центрі країни. Але трагедія, будучи тонко спланованою провокацією (про що свідчать висновки Групи 2 травня), викликала ефект, зворотний до очікуваного. Можливо, плани великого вторгнення російських «зелених чоловічків» луснули достоту того дня, коли одесити вирішили, що вже надто багато крові пролилося. Що вони хочуть миру, а не війни.

– Першою жертвою був активіст «Правого сектора» Ігор Іванов, його застрелили на розі Дерibasівської і Жукова, в самому центрі міста. Поїдь у Затоку до його батьків, – Тетяна записує на картці телефонний номер. – Ти будеш здивований, ким був цей одеський правосек.

Електричка повзе в немилосердній спеці й що два метри зупиняється на задріпаних станціях. Розхитаний на нерівних коліях вагон поволі наповнює запах яєць, шинки і пива, якими ласують пасажери. Люди здаються дуже втомленими, але з їхніх мрійливих облич не сходить передчуття краси, яку вони побачать, коли нарешті виберуться з розпеченої бляшанки. І в цьому передчутті вони мнуть у руках заслони, коци, надувні матраци й рятівні кола. Притримують колінами сумки, битком набиті їжею й напоями. Сумовитий степовий краєвид притуплює свідомість. Зненацька обабіч потяга вигулькують каскади насиченої водяної блакиті. Зліва – Чорне Море, справа – Дністровський лиман. Електричка несеться між ними, тримаючись вузького клаптика коси, проїжджає міст над відкритим морем і, врешті, полегшено зупиняється на станції «Затока».

Люди висипають на вокзал ловити сонце й вітер. Як на Дерibasівській усі плвли в кабаки, так тут усі поспішають

на пляж. Вилежуватися на гарячому чорноморському піску й холодитися в чорноморських хвилях. Грати м'язами, підставляти під сонце сідниці. Вечорами ходити на дискотеки, слухати попсу і з головою поринати у швидкоплинні бурхливі романи. Пити пивасик, їсти морозиво й плювати на все. П'янити (найкраще, щоби без похмілля) від туристичного українського раю.

Транспаранти на прибережних будинках кричать: найкраще житло за найнижчими цінами. Як і на інших курортах, у Затоці точиться запекла боротьба за кожного приїжджого, що марить відпочинком. Будинок, який я розшукую, виявляється, не на центральній набережній, а дещо обіч. Свою далеко не найкращу стартову позицію в цих перегонах він компенсує величиною й ошатним садом. Пишна жінка на рецепції щось захоплено роз'яснює новоприбулим гостям. Вона кидає здивований погляд, коли відмовляюся від кімнати й запитую про Ігоря Іванова.

– Ми збудували цей пансіонат самі – від фундаменту до даху. Це справа всього нашого життя. А тепер нема кому його передати. – Любов Іванова ставить на стіл пахучу груду сиру, смолисту каву і м'які персики. У пансіонат прибувають туристи, і що кілька хвилин господиня біжить реєструвати нових гостей або припилити кухарок. Напрочуд жвава. Врешті вона важко спадає на крісло.

– Ігор був істинний ангел. Завжди слухняний, добре вихований, у всьому помагав нам. Закінчив право і сім років проробив у суді. Ми, правда, трохи переживали, що в нього нема дівчини. Але незадовго до смерті він нарешті когось собі найшов, здавалося, в них усе серйозно, – сумовито на мене дивиться. – Ти собі, напевно, думаєш, що кожна мама так каже про свою померлу дитину. Але Ігор

був винятковий. Ми маєм ще одного сина, і тоже любимо його більше за життя. Але він такий трохи гульвіса. А Ігор був поважний, хазяйновитий. Ми це всьо для нього готували, – вона описує коло рукою, наче охоплює пансіонат і фруктовий сад. – Скільки тобі років? – питає.

– У вересні буде тридцять. Я з 86-го, – відповідаю, передчуваючи, що скаже Любов.

– 31 липня моєму сину теж мало би виповнитись тридцять. – Жінка блідо усміхається. – В ньому було щось таке, чого я не могла зрозуміти. Любов до рідної землі й інтерес до воєнного мистецтва. Коли його мали забрати в армію, ми з чоловіком заплатили хабар, щоб йому дали групу, яка звільняє від служби. В нашій армії страшна дедовщина, старші знущаються над салагами. Він, як це взнав, пішов в армію добровольцем! І це був не протест, а відчуття обов'язку.

– І Володя ваш такий?

– І не кажи. Одного сина ми втратили, а другий зараз воює за Донбас. Служить у спецназі в Кропивницькому. Природу не обдуриш. У них це в крові. Їхній прадід – сам маршал Семен Тимошенко. Два рази Герой Радянського Союзу, видатний воєннокомандувач радянсько-фінської війни, нарком оборони СРСР. Один із приближених людей Сталіна, пройшов чистки, навіть Великий Терор. Ми вже після смерті Ігоря дізналися, що він захоплювався досягненнями свого прадіда. Він на мапах відтворював і аналізував битви, якими той командував.

– Коли в Києві на Інститутській почали стріляти, Ігор відразу поїхав на Майдан. – Її чоловік Володимир приносить металевий щит, яким хлопець прикривався від беркутівських кийків. Ставить на стіл подряпаний шолом для скутера. Забрало розтрошене. – Його вбили 2 травня в Одесі.

– Як ви довідалися про смерть Ігоря?

– Нам подзвонили, коли ми їхали на родинний обід, – голос Любові починає тремтіти. – Ми навіть не підозрювали, що він на проукраїнських протестах. Він не хотів, щоб ми переживали. І коли їхав до Києва, теж нічо нам не сказав. 2 травня була п'ятниця, Ігор після роботи мав приїхати до нас. Останній раз я з ним говорила о чотирнадцятій. Але якусь секунду. Страшенно переривало, на задньому плані якийсь шум і крики. Він лиш сказав, що може спізнитися, бо центр Одеси перекритий, і щоб ми не хвилювалися. Через дві години він вже був мертвий. У мене забрали найдорожче. Мого Ігорка.

Сильна, енергійна жінка раптом зіщулюється в кріслі, наче пробита кулька. Її сина, найімовірніше, з автомата АКС-74У застрелив Віталій Будка, позивний «Босман», із мобільної групи Куликового поля.

– Я ніколи особливо не цікавилася політикою. Колись я підтримувала красу-косу Юлю, мій чоловік завжди був за Януковича. Я знала, що весь той Майдан добром не скінчиться. Я наполовину болгарка, наполовину гагаузка, Володимир – корінний росіянин. А Ігор був українським патріотом. Він вступив у «Правий сектор», бо вірив, що там люди справді хочуть, щоб Україна була вільна. Але бачиш, є держави, які на таку любов вміють відповісти тим же. Вони люблять своїх синів і дочок. Дбають про них, шанують їх. Але не Україна. Тут правлять бандити, ми для них – сміття, нуль без палички. Я ніяк не можу зрозуміти, от за шо Ігор так полюбив Україну, що аж загинув за неї. Наша держава не вартує того, щоб за неї вмирили.

Раптом жінка хапає шолом, так рвучко, наче хоче розтрощити його об землю, але ні – ніжно кладе його на коліна й починає погладжувати. Чоловік міцно її обіймає.

Вони втупили погляди у металевий щит. Тетяна була права. Це не дім ура-патріотів, які напоказ хизуються тризубами й блакитно-жовтими кольорами. У таких сім'ях не народжуються криваві бандерівці, як представляє активістів «Правого сектора» кремлівська пропаганда. Володимир і Люба бажують одного – вернути сина, а не розбудовувати велику Україну. Тут уже давно й не пахне революцією, а може, її ніколи тут не було.

Назад до Одеси я повертаюся переповненою маршрутою. Пасажири натомлені сонцем, але щасливі. Пари обіймаються, хлопці напідпитку сиплють жартами, діти наказилися, що навіть не хочуть бавитися. Увечері йду на пиво в генделік у Міському Саду, що розкинувся між променадом Дерibasівської, Гаванною і Преображенською. Якраз півфінал Євро-2016 Німеччина–Франція, і всі паби переповнені прикипілими до телевізорів уболівальниками. Щомиті чуються вигуки радості або бурчання. Середина тижня, а Дерibasівська гуляє до упаду, як і кожного дня. Вхід до Саду стереже чоловік на лавочці – красень, із елегантно зачесаним назад волоссям, у плащі з недбало накинутим мистецьким шарфом. Це уродженець Одеси Леонід Утьосов, славу якому принесла роль у першій радянській музичній комедії «Веселі хлоп'ята». Утьосов народився в Одесі, справжнє наймення – Лейзер Вайсбейн, український єврей. Біля актора – порожнє крісло з сатиричного роману Іллі Ільфа і Євгена Петрова «Дванадцять стільців». Обидва письменники походили, зрозуміло, з Одеси. Персонаж Остап Бендер, Великий Комбінатор, увійшов у радянську літературу як образ життєвого зуха, вроджене нахабство якого допомагає йому виборсатися у вирвані роки нової економічної політики Леніна. Утьосов і порожнє

крісло розглядають паб «Гамбрінус» на розі Дерibasівської та Жукова, біля входу до якого застрелили Ігоря Іванова.

– Ти за кого вболіваєш? – запитує Вікторія, активістка Майдану.

– За Францію. Але я вболіваю не за, а проти. Я поляк, і мій патріотичний обов'язок – вболівати проти Німеччини, – вибухаю сміхом.

– А я за Німеччину. Вони найкращі, а ще я як одеситка відчуваю з ними духовну спорідненість. Катерина Велика була німкеня, а якби не вона, то би не було мого міста, – відказує Вікторія. – Прикинь собі донецький сценарій в Одесі, – змовкає на коротку мить.

Я допиваю своє пиво й подумки стираю з Дерibasівської чепуристих дівчат із їхніми стильними залицяльниками. Прибираю вуличних лабухів, велетенського ведмедика з Потьомкінських сходів, п'яленьких клієнтів усіляких генделіків. Із пляжу в Затоці випаровуються засмаглі фіфи й сім'ї з галасливими дітьми, що хлюпались у воді й копірсалися в піску. І от – голі декорації, які треба розвалити.

Утьосову відстрілюю голову снарядом із самохідно-артилерійської установки, по сецесійних кам'яницях лупашу з артилерії, автомобілі весело палають, попахкуючи клубами чорного диму. В електричку, яка курсує до Затоки, поціляю снарядом із гаубиці, і пошматовані середні вагони нагадують черево випотрошеної сталевої личинки. Пляжі опустіли, а вздовж берегів курсують військові патрульні катери. В пансіонат Любові Іванової влучило щось великокаліберне, бо в даху зяє велетенська діра, а снаряд пробив перекриття аж до другого поверху. Фруктовим деревам поломило галуззя, а деякі вибуховою хвилею вирвало з корінням.

По підвалах одеських нічних клубів сидять виснажені, брудні воїни. На барній стійці – автомати, а об трубу для стриптизу сперто ящик із боєприпасами. На підлозі валяються побиті пляшки з-під віскі й горілки. Зі сходів, що ведуть на поверхню, долітають кулеметні черги й гуркітливі відголоси вибухів.

Вулиці знелюдніли. Мешканці позамикалися в будинках. Тільки воїни перебігають провулками, від одного бойового пункту до іншого. Раптом лунає серія коротких, глухих пострілів, і повітря розтинає блискавично наростаючий свист. «Бляяя, Гра-а-а-ад!» – кричить юнак у балаклаві з закинутим на плече автоматом і бігом укривається в покинутому магазині. Мій улюблений ведмідь лежить розпластавшись під кумедним графом Рішельє, від якого на постаменті zostалися одні ноги. Біла шерсть обгоріла, а на животі – плями крові.

– Не дуже приємна картина маслом, – кажу в кінці.

Офіціантка приносить іще одне пиво, а я вертаюсь до реальності.

– Ігор загинув за те, щоб ми могли собі тут сидіти, сперечатися і впитувати в себе це унікальне місто. Усю зиму й весну 2014-го року ми говорили з людьми, організували мирні мітинги, переконували антимайданівців, що ми можемо разом спокійно жити, разом у спільному одеському домі. Що нам тут не треба замаскованих бандитів із автоматами, а кровопролиття – і поготів. Ми не хочемо другого Донбасу. Це жахливо, що стільки людей загинуло у Профспілках, але наша робота не була марною. Ми маємо нашу Одесу, а не Адесскую Народную Республіку.

Вцілілі

Шиши нані, мій маленький, шиши нані,
нас гойдають чорні хвилі у вигнанні.
Наше вогнище домашнє охолело,
зло зімкнуло долю в люте коло.

Розлучили твій народ в лиху годину
з рідною землею, люлі, сину,
шиши нані, наші сльози каплять в море,
море стало як ропа – ввібрало горе.

І ні з чим не порівняти цього болю,
люлі, нані, ждуть тебе літа неволі.
Але нашу батьківщину, любий сину,
бережи й плекай у серці до загину.

«Шиши нані», абхазька пісня про мухаджирство (вигнання)

Із затягнутого важкими хмарами неба сіється холодний дощ. Поривчастий вітер віщує бурю. Здиблені хвилі

розсікаються об скелясті схили, що обступили клапоть піску. Люди на березі наспівують тужливу мелодію.

– На День пам'яті і скорботи на березі Чорного моря ми співаємо «Шиши нані». Знаєш, звідки ця назва? – запитує літній абхазець на пляжі в селі Кефкен неподалік Стамбула. Чоловік приїхав сюди зі столиці, щоб віддати шану своїм предкам. – Тоді я тобі розкажу. Мене звати Баґрат. – Він міцно потискає мою долоню. – Коли наші предки втікали від російських військ, кораблі, якими їх мали переправити на інший берег моря, до Туреччини, були переповнені. На судно, розраховане на сотню людей, садили по сто п'ятдесят. Біженці помирили з голоду, зневоднення й виснаження. Тіла викидали в море. В одній матері на руках померло немовля. І щоб у неї не відібрали тільце, вона пригортала його до грудей, гойдала і наспівувала коліскову: «ши-ши-ши». Вона боялася, що люди зрозуміють, чому дитя вже не плаче. Але невдовзі правда стала явною. Мама дитини не віддала, і їх разом кинули у хвилі Чорного моря.

На чорноморському узбережжі куди не кинь оком – повсюдно абхазькі прапори в зелено-білі смуги, із уміщеною в лівому верхньому кутку долонею в ореолі семи зірок. Вряди-годи з-поміж цих прапорів виринає турецький півмісяць. Є й зелені черкеські стяги з трьома перехрещеними стрілами і біло-червоно-жовті кольори Південної Осетії. Тільки-но пісня стихає, люди підступають ближче до води й кидають оберемки квітів – і плесо стає колихким квітучим лугом.

– Тут переховувалися біженці. Змокли, закоцюблі й голонді, вони кочували по печерах, як первісні люди. – Чоловік заводить мене до похмурого гроту в схилі, що прикриває пляж зі сторони суші. Запальничка освітлює вільготні стіни. – Вони видряпали тут свої імена. Російська імперія

перетворила їх на первісних людей XIX століття. В лахмітті, схожому на шкури диких звірів, вони животіли в печерах, грілися біля вогнищ і малювали на стінах примітивні рисунки.

Ми виходимо на свіже повітря. Вогні смолоскипів розсіюють сутінь, яка западає дуже швидко. Люди стають у довгу вервицю й неквапом рушають уперед, оперізуючи весь пляж палаючим обручем. Процесія тіней звивається, заломлюється, то наближаючись, то віддаляючись від води. Знову лунає «*Шшш нані*». І ось початок ходи згортається до середини й зупиняється перед кількадеметровою купою. Головешки летять на сухий хмиз. Полум'яні язики вистрілюють угору. Хтось загіпнотизовано дивиться на них, інші розвертаються і впиваються поглядом у море. Очима пронизують темряву, що нависла над водою, наче хочуть перелетіти понад сотнями кілометрів води й побачити другий берег, над яким височіють Кавказькі гори. Туди, де лежить їхня втрачена батьківщина.

– В мені жевріє надія. Я знаю, що Абхазія є. Але мої прадіди на цьому самому місці стояли й намагалися усвідомити, що перетворилися на бездомних псів. Що безповоротно втратили свій дім і вже ніколи його не побачать, – зітхає мій товариш, відвертаючи погляд від моря і присуваючись ближче до багаття.

21 травня 1864 року царське знамено символічно замайоріло над усім Північним Кавказом. Для Російської імперії це була епохальна перемога. Для кавказьких народів – апогей етнічних чисток, які завершилися великим вигнанням. Найбільше постраждали черкеси, але також абхазці й убихи. Останніх винищували так дієво, що сьогодні вони вже вважаються вимерлим народом. За різними підрахунками, від голоду, планових винищень і, врешті, від утечі бурхливими

водами Чорного моря загинуло кількесот тисяч людей. Абхазія втратила близько 60 відсотків свого населення, черкеси практично зчезли з Черкесії. Статистично росіяни вигнали і винищили понад 90 відсотків законних жителів цих земель. Грузинський парламент у окремій постанові 2011 року назвав ці події геноцидом. Розпорошені по Малій Азії та Близькому Сходу діаспори праправнуків кавказьких біженців сьогодні разом поминають ті трагічні події.

– Про Красну Поляну під Сочі, де в 2014 році проходили зимові олімпійські ігри, чув увесь світ, та мало хто знає, звідки походить ця назва. В XIX столітті ці землі були вкриті дрімучими лісами і ніякого поля там не було. У кронах дерев чаїлися кавказькі лучники, вражаючи стрілами наступаючі царські війська. Солдати не могли з ними впротиставитися, тому все вирубали впень. Там і розігралася остання битва між кавказькими народами й російськими загарбниками. Назва «красная», чи то пак «червона», походить від крові наших предків, якою ця земля просякла, – каже Баграт.

Численні джерела подають інше пояснення назви: вона походить від орляка, виду папороті, листя якої на осінь набуває характерного іржавого відтінку. Проте американський історик Волтер Річмонд, автор книжки «*The Circassian Genocide*» («Геноцид черкесів»), іншої думки. Науковець схиляється до гіпотези, що назва походить від різанини убихів, яку в 1864 році на цьому місці вчинили кацапи. Цікаво, що в статті «*Красная Поляна*» англійської Вікіпедії тезу Річмонда окреслено як твердження «ворожого історика». А от для кого саме ворожого – цього невідомий вікіпедист уже не зазначив.

– Коли перший корабель із утікачами прибився до Кефкена, кавказькі води Чорного моря були ще червоні.

Утікаючи, кавказці не хотіли, щоб їхніх улюблених скакунів забрали ненависні росіяни, тому перерізали всіх тварин. Хвилі гойдали тіла коней упереміш із людськими. Це далеко не якісь мої вигадки і не описи русофобських публіцистів, а нотатки писарів російської армії. – Баґрат стає навколішки перед вогнищем і підставляє долоні до полум'я.

У своїй праці Волтер Річмонд наводить спогади офіцера Дроздова, який брав участь у кампанії неподалік Сочі і влітку 1864 р. записав: «При дорозі ми вгледіли вельми вражаючу картину: трупи жінок, дітей і старих, пошматовані й уже обгризені собаками. Втікачі виглядали страшенно вихудлими від голоду й хворості, виснажені так, що ледве волочили ноги, вони падали від слабкості, і собаки пожирали їх живцем. А ті, яких іще не покинули сили і здоров'я, не мали коли займатися своїми вмираючими братами. Захланні турецькі ділки-перевізники мали черкесів за поклажу, яку треба доставити на узбережжя Малої Азії. Вони пакували людей на перевантажені кораблі, і потім викидали кожного, в кого з'являлися найменші ознаки хворості. Хвилі відносили тіла тих нещасних на береги Анатолії. Заледве половина тих, хто пустився в дорогу, дісталася до кінцевого пункту своєї мандрівки».

Вогонь догоряє, хвилі давно вже віднесли кинуті в море квіти, і люди поволі розходяться до автобусів, які порозвозять їх по домівках у Стамбулі, Анкарі, Бурсі та інших турецьких містах.

– Щороку на урочистості 21 травня падає дощ, але як тільки ми завершуємо, небо роз'яснюється і виходить місяць. – Баґрат сідає в автобус і на прощання махає рукою.

– Уся Європа гудить про кризу біженців, а перші новітні біженці – це ж наші предки. Хоча, може, і не до кінця

так. Бо нашою мовою це вигнання називається «амхаджирра», або «мухаджирство» по-російськи. Ми не втікали – нас насильно вигнали з рідних земель. Вони би нізащо в світі добровільно не покинули наші гори. Сьогодні абхазька діаспора налічує до п'ятисот тисяч людей. Наша сила – в нашій культурі. Довкола Стамбула є цілі села, де живуть одні абхазці. Ми шануємо звичаї і традиції прадідів. Абхазька мова тут залишилася практично незмінною. Деякі слова збереглися краще, ніж у самій Абхазії. З діаспори походять найвизначніші абхазькі мовознавці, – з гордістю каже Хакан Андер, голова Товариства абхазької культури в Стамбулі, найстарішої в країні організації такого типу.

За дверима залу з лискучим паркетом дітлахи уважно стежать за тренером. Руки в боки, зігнули ліве коліно, зігнули праве коліно. Ноги витягнуті вперед. Тримаємо ритм. Повторити. І ще раз, але плавніше. Крихітне дівчатко незграбно намагається повторювати за старшими подружками, які вже опанували основні рухи. В абхазькій культурі танець відіграє виняткову роль. Молоді люди повинні його вчити. У вихідні в Товариство люди приходять цілими сім'ями. Хочуть бути разом. Плекати все абхазьке. Колись існувало правило, що абхазець не міг продати будинок або землю не-абхазцеві. Усе мало залишитися в роді й народі. На столі голови Товариства – модель пасажирського літака, розфарбована в національні кольори, і напис: «Abkhaz Airlines». Проте авіалінії – всього лише мрія, бо аеропорт у абхазькій столиці Сухумі закритий ще з часів війни початку 90-х.

– Нам доводиться летіти до Сочі, і вже звідти їхати на нашу батьківщину. Але яке це має значення? Основне, що є куди повертатися. За Союзу ми були відрізані від наших. А тепер можемо підтримувати нормальний зв'язок. Молоді

абхазці приїжджають навчатися до Туреччини, дехто з діаспори переїжджає до Абхазії. Поїдь, поговори з людьми – сам побачиш. – Андре знає, що каже.

Стіни ресторану в селі Каялар Мемдухіє завішані картинами, плакатами, предметами щоденного вжитку, обкладинками книжок. Турхан Хумсач, мій провідник із абхазької діаспори сусіднього Адапазари, з шанобливістю показує мені інші речі.

– У цій світлиці зібрана вся історія абхазців у Туреччині. Оце, наприклад, танцювальний ансамбль, що його заснував Кандит Тарба, який цього року упокоївся.

На поморщеній, вибляклій фотографії чоловік у легкій кавказькій черкесці, з нашитими на грудях газирями для патронів, розправивши руки в запальному танці, вистрибує на одній нозі. У ньому є щось від півня, втілення вітальності. За ним – навколішках у півколі чоловіки у вовняних папах, готові до своєї партії в танцювальному видовищі. А позаду – жінки в передчутті: ось-ось завоюють кавказькі горці, в яких чоловічість так і нуртує.

– Тарба відродив традицію абхазького танцю. А це лише початок цієї незвичної колекції.

Турхан Хумсач робить кілька кроків і зупиняється перед чорно-білою фотографією вродливої жінки. Шовковисте волосся, глибокі каштанові очі, підведені яскравою червоною помадою пухкі губи розтулені в грайливій усмішці, як запрошення до поцілунку.

– Тюркан Шорай, велика зірка блакитного екрана, її ще називають султаном турецького кіно. Мало хто знає, що за походженням вона не туркеня, а абхазка. А за кордоном якщо й згадують про її нетурецьке походження, то називають черкескою. Проблема в тому, що по-англійськи

кавказців, які живуть у Туреччині, часто називають «*crassians*», себто черкесами, в той час як тут проживає багато народностей. Черкесів найбільше, але й абхазців як маку. Черкес – не абхазець, абхазець – не чеченець, чеченець – не осетин. Але хіба для решти світу це має якесь значення? Простіше змішати нас усіх в одну купу. – Турхан на мить змовкає.

– О, а на цій фотографії – Яшар Кемаль. Великий прозаїк, номінований на Нобелівську премію. – Він проходить углиб залу.

– Але, здається, він був курдом... – несміливо перебиваю.

– Так, так, курдом. Не переживай, я не буду тобі втовкмачувати, наче всі видатні люди Туреччини були абхазці, – сміється. – Що не змінює того факту, що Кемаль писав про абхазців. Одна з його найвідоміших книжок «*Чакирджали Ефе*» – про славного розбійника Мехмета Ефе. Це такий собі турецький Робін Гуд, який в ім'я простого народу боровся зі свавільними чиновниками й багатіями, що визискували бідних людей. *Чакирджали* був абхазцем, і його вибухова кавказька натура швидко далася взнаки. Хоча більшість наших предків залишалася віддана спочатку султанам, а пізніше новому світському правлінню. З кавказьких народів рекрутували найхоробріших воїнів. У Йорданії черкеси становлять елітну особисту королівську гвардію. Рауф Орбай, прем'єр Турецької Республіки, яку заснував Мустафа Кемаль Ататюрк, за походженням – абхазець. Незважаючи на те, що він, будучи звинувачений у підтримці ісламістів, десять років перебував на вигнанні, він залишився вірним і Туреччині, і Ататюрку.

Тільки тепер я помічаю, що мене зусібіч оточують Ататюрки. Гордовите обличчя в профіль і анфас поглядає

з портретів і погрудь. Батько турків звідусюди постає у білій сорочці, костюмі й чорній краватці, яка символізує те, що Туреччина розвернулася на Захід і порвала з османською традицією та ісламським характером держави. Годинник-півмісяць із намальованим на циферблаті очільником уперто вицокує час.

– Ми теж лояльні до турецької влади, – каже Турхан, бачачи, як я намагаюся полічити портрети Мустафи Кемалю.

На наступній фотографії – усміхнені футболісти в чорно-біло-смугою формі. Над нею висить футбольний прапорець у таких самих барвах. Турхан ні на мить не дає мені перепочити й відразу переходить до оповіді:

– Це емблема футбольного клубу «Бешикташ», чи не найкращої турецької команди, чемпіона Турецької суперліги 2015–2016. Заснував цю потугу і найдовше був її президентом Сулейман Себа. Справжнє прізвище – Циба, і, ясна річ, він був абхазцем. Кавказьке коріння мала і красуня з красунь Керіман Халіс Едже, яка в 30-х здобула титул «Міс Всесвіт». От тільки шкода, що про її справжнє походження ніхто не говорить. У Туреччині наші жінки зі смолянистими косами і гладенькою білою шкірою вважалися ідеалом вроди й переповнювали султанський гарем. Жодна етнічна туркеня не могла з ними зрівнятися.

Із цієї галереї видатних особистостей виділяється відомий попкультурний портрет красеня з густою шевелюрою, кошлатою чорною бородою і зсунутим на чоло військовим беретом із червоною зіркою. Поруч – цей самий революційно-злочинницький мачо прикушує тліючу сигару.

– А що тут робить Че Гевара? – спантеличено питаю.

– Ти знав, що Че – баск? – відповідає з ледь помітним блиском в очах Турхан.

– Так, я десь читав про це, але при чому тут абхазці?

Власник ресторану вочевидь має сентимент до комуніста, бо на стіні напроти висить ще один плакат із його зображенням. Поруч – реєстраційна таблиця з великим написом «Куба» і кічевий малюнок із олдтаймером на пляжі в промінні призахідного сонця.

– То ти поняття не маєш, що баски й абхазці дуже споріднені. Теперішні жителі Піренеїв прибули туди з Кавказу. Як бачиш, коріння Че Гевари виводиться з Абхазії, – переможно повідомляє Турхан. – Інтересно, а ти в курсі, що Кірк Дуглас, батько Майкла Дугласа, – поляк? – Турхан завдає мені остаточного інтелектуального удару. Роблю глибокий вдих, але мені бракує сил, щоб дати удар у відповідь чи бодай ухилитися.

– Ні, не в курсі.

– А бачиш! Прийнято вважати, що його батьки – польські євреї, які проживали на теренах сучасної Білорусі, але їхні предки прибули туди з Абхазії. – Турхан Хумсач лукаво усміхається, так що я вже й не впевнений, чи він кепкує з мене, чи й справді вірить у кавказький родовід голлівудського актора.

Розповідь перериває офіціант, подаючи на стіл тарелі зі стравами. Турхан захоплено коментує наїдки.

– Оце, здається, мамалига. – Пробує ложкою кашу з вареної кукурудзи із грудкою овечого сиру.

– Ми кажем «абиста», сир називається «аш», а таке-от поєднання, як на тарілці, – «аїладз». А оце – «акуд», мастика з квасолі, приправлена горіхами, і ще салат зі свіжих овочів «ачана». Ти записуєш усе, що я кажу? Це суттєво, бо навіть самі абхазці поволі забувають назви своїх національних страв. – Він заглядає мені через плече, коли я поспіхом записую чудернацькі назви. – Ні, ні, не так. Дай сюди. – Вихоплює ручку й переправляє черговість літер.

Абхазька мова, навіть якщо міряти кавказькою міркою, – мова, яку вивчити неймовірно складно. Залежно від діалекту, в ній від 58 до 67 приголосних. Деякі звуки вимовити просто нереально, якщо ти не чув їх із самого дитинства. Комуністи ввели кирилицю, проте ні вона, ні латинський алфавіт не можуть передати всієї складності такого розмаїття звуків. Лінгвісти стверджують, що абхазька мова багато століть поспіль практично не еволюціонувала, в ній не відбувалися процеси спрощення, характерні для новітніх мов. Це мова з самих глибин історії. По-абхазьки Абхазія – «Апсни», «країна душ», а мова – «апща», тобто «мова душі».

Пообідавши, ми йдемо до кафе, що в приміщенні магазину. За столом літні чоловіки попивають каву й затягуються цигарками. Запрошують нас до столу, вітаються, міцно потискають руку, поплескуючи по спині.

– У нас у селі – самі абхазці. Колись страшенно пильнували, щоб абхазці одружувалися лише з абхазками. Мішані подружжя були неприйнятні. Ми берегли нашу кров, щоб не розчинитися в турецькому оточенні. Тому впродовж півтора століття нам вдавалося зберегти нашу ідентичність. Тепер же все міняється. Батьки можуть собі косо позирати на те, що хлопець залицяється до туркені або ж дівчина закохалася в турка, але ніхто нікому вже не заборонить зустрічатися. Зрештою, хто тих молодих нині впильнує! Вони не хочуть жити в селі, тікають у міста, – каже один із них.

У розмову встрає чоловік в окулярах і елегантному фудлярі. Розповідає так голосно, що ніхто не наважується його перебивати.

– Я Йилмаз. Колись Абхазія для нас була земля обітована. Як зараз пам'ятаю першу подорож діаспорців на

рідну землю. То було в 1977 році, СРСР існував уже добрих п'ятдесят років, і Брежнєв дозволив нам відвідати наших. Нас було десь чоловік двадцять. Батько дуже не хотів, щоб я їхав. Казав, що це небезпечно, що нас не випустять, арештують за шпигунство. Адже ми їхали в той покритий мороком Союз. Але хіба я міг не поїхати? Я ж обіцяв своїм друзям і самому собі. Спочатку ми приземлилися в Москві, потім полетіли до Батумі й далі вже автобусом дісталися Сухумі. Коли побачив нашу столицю, плакав як мала дитина. Всі плакали. Люди вітали нас як рідних. Я об'їздив місця, про які досі тільки чув із розповідей або читав у книжках. Гагра, Гудаута, Новий Афон, Піцунда, озеро Ріца. Це найкращі миті мого життя. А коли ми здобули незалежність, я знов і знов навідувався в Абхазію.

– А вам не хотілося назавжди залишитися на батьківщині?

– Хотілось, я думав про це, навіть планував. Але якось не вийшло... Не все так просто, – зічено замовкає.

Небо затягнулося тьмяно-синіми хмарами, і десь у дальності гаратнув потужний грім. Блискавки розсвічують небокрай. Падають перші краплі. Уже за хвилину починається гроза. Ми хутко ховаємось до кав'ярні. Дощ переходить у град. Льодові кулі, деякі завбільшки з пінг-понгові м'ячки, гупають об дах, заглушуючи нашу розмову.

– За останні двадцять років змінилася сила-силенна всього. Ми вільніші, можемо їздити в Абхазію, але це анітрохи не означає, що наше становище тут, у Туреччині, покращилося, – продовжує Йилмаз. – У мене вдома говорили по-абхазьки, і лише в школі я вивчив турецьку. Якщо абхазець не знав материнської мови, його ніхто не поважав. Його вважали відщепенцем, навіть зрадником. Ми жили в закритих сільських общинах. Тепер таке вже неможливо.

Як і у всьому світі, молоді прагнуть будувати кар'єри, розвиватися, жити, як їхні ровесники. Головне – знати турецьку, а абхазька мова їм узагалі не потрібна. За прикладами далеко ходити не треба. Мій син-підліток говорить ламаною абхазькою, і то лише тому, що я його навчив і змушую вдома розмовляти по-абхазьки, – зітхає.

– Боюся, що через неповних двадцять років він уже не зможе порозумітися з моїми внуками мовою наших предків. Тому я хочу, щоб мої діти повернулися в Абхазію. Їхнє місце там, – додає його сусід за столом, відтак одним ковтком перекидає горнятко кави й знімає зі стіни поживку фотографію з групою кількадесяти осіб. На задньому плані – елегантні бородані в капелюхах і круглих шапках, схожих на середньоазіатські тубетейки. – Це жителі нашого села 30-х років минулого століття. Вони були одне ціле – абхазці. Я вже й сам не знаю, коли було краще. Тоді чи тепер. Думаю, що... – намагається щось додати, але його перебиває дідусь, який досі мовчки сидів у кутку. Тепер же він зірвався на рівні ноги й щось роздратовано вигукує абхазькою, пронизуючи поглядом то мене, то своїх товаришів. Високий, зісохлий, він справляє враження згорбленого й знесиленого. Чоловіки намагаються його втихомирити, але що більше по-дружньому плескають його по спині, то гучніше й досадніше він виливає свою лють. Йому на очі набігають сльози, і врешті, знесилений, він дає вивести себе надвір. Дощ ущух, небо знову блакитне.

Ми мовчки прощаємось і вже ось-ось сідаємо в машину, як мою увагу привертає чорний плакат із палаючим вогнищем і білим написом: «*Üşüyoruz*, Бекір Ашба», який висить біля входу до закладу.

– Це книжка «Холодно» про абхазько-грузинську війну 90-х. Ашба – молодий хлопець із діаспори, добровольцем

поїхав воювати за свободу нашої землі. У своїх спогадах описав страшні речі. Я там не воював, того не хочу про це говорити, але познайомлю тебе з деяким, кому було так само мертво холодно, – каже Турхан у відповідь на мій зацікавлений погляд.

У машині зависла незручна мовчанка.

– Я чимось образив того літнього чоловіка? Чому він так вибухнув? Тому що я журналіст? – запитую.

– Та ні. Ні ти, ні твоя професія тут ні до чого. Він не був розлючений – йому було страшенно гірко. Бо він добре пам'ятає, як у Каялардже всі до одного почували себе абхазцями, як вони шанували мову й культуру. А тепер вона вимирає. Скількох молодих людей ти бачив у тій кав'ярні, ресторані чи на вулиці?

– Жодного! – І тут до мене доходить, що цілісіньке побіддя пройшло з людьми старшими і похилого віку.

– Отож-бо. Всі виїхали, – тужно притакує мій провідник, коли ми заїжджаємо у передмістя майже півмільйонного міста.

Офіс організації «*Sakarya Abhaz Derneği*» – товариства абхазців у місті Адапазари – просторий і новий. У конференц-залі – величезний герб Абхазії у формі щита із золотим вершником, що стріляє в небо з високо піднесеного лука. Під ним – прапори Туреччини й Абхазії.

– Цей лучник – Сосруко, герой *Нартського епосу*, що лежить в основі міфології народів Північного Кавказу. Історії про нартів – велетів і витязів – для нас те саме, що для європейської цивілізації грецькі міфи. – Турхан проводить долонею по краю герба. Насправді Сосруко був найменшим, але й найспритнішим і найбільш хитромудрим із нартів. Він пройшов чимало битв і викрав вогонь у потворного

велетня. Його кінь Араш не просто скакав, а ширяв у піднебесі. – Треба ще додати до герба три восьмикутні зірки – символ єднання цивілізацій Сходу і Заходу, на стику яких Абхазія лежала споконвіку. Але я тебе сюди запросив не задля розмов про абхазькі легенди й геральдику. Познайомся – Альпер Кобаш.

Чоловік середніх літ у картатій сорочці й шерстяній безрукавці важко підводиться з крісла, подаючи мені руку.

– Насправді я – Бганба, Кобаш – моє турецьке прізвище, але я волію називати себе абхазьким, – усміхається, поправляючи окуляри. – Моя рідна мова – абхазька, а турецька вторинна. Мої прадіди прибули до Анатолії в 1878 році. Родина походить із села Бзіпі неподалік відомого курорту Піцунда, на місцевому цвинтарі похований мій прадід. Я завжди мріяв повернутися на батьківщину, – на мить замовкає. – В 1992 році мені було двадцять два, я вчився на четвертому курсі електроніки й телекомунікації в Стамбулі. Простий студентик, ботан, не вилазив із книжок, діаграм і цифр. А у вільний час – друзі й гонитва за дівчатами. Я поняття зеленого не мав, що таке війна. Навіть в армії не служив. Автомат бачив хіба що в американських трилерах. Але коли почув, що грузини вбивають абхазців, а наші воюють за свободу, то вже знав, що я не можу не поїхати. Я назичив грошей, зібрався, купив квиток на літак і за пару днів уже був на другому березі Чорного моря.

– А батьки? – питаю.

– Вони нічого не знали. Я їм не сказав, що їду на фронт. Лишив прощальний лист у кімнаті в гуртожитку, а подзвонив уже з Абхазії. Мама була у відчаї, батько приголомшений, але він, певно, мене розумів. Дідусь у Першу світову теж поїхав воювати за незалежну Абхазію. Я прилетів у Сочі, а звідти добрався до Бзіпі, де жили наші родичі.

Вони допомогли знайти добровольців, які вступали в абхазьку армію. Всі були в шоку від того, що я покинув комфортне життя в Туреччині та приїхав, щоб воювати з ними пліч-о-пліч. Спочатку мене направили на навчання, я вперше взяв у руки автомат. У них була велика нехватка оснащення. Але оскільки я приїхав аж із-за моря, всі хотіли мені щось подарувати. Але що? Магазили порожні, гроші практично знецінені. Ну то давали мені набої. Це був жест щирої дружби, бо й боєприпасів було мізерно мало. В один прекрасний день наш батальйон відвідав генерал. Йому хтось шепнув, що є доброволець із Туреччини. І щоб відзначити мою хоробрість, він вручив мені осколкову гранату. Товариші підколювали, що тепер я багач, ну типу граната – це вам не хухри-мухри, – усміхається. – Я швидко вчився і вже за два місяці з 500 метрів поціляв у залізне горня. Тоді мене кинули на фронт.

Альпер був одним із майже двох тисяч іноземних добровольців, які воювали за вільну Абхазію. На чорноморське узбережжя приїжджали абхазці не тільки з Туреччини, а й із Сирії, Йорданії, Західної Європи. На підтримку Сухумі рушили бойовики з Адігені, Кабардино-Балкарії, Південної Осетії, Чечні. Війна з Грузією ще більше зміцнила Конфедерацію народів Кавказу, яка тільки-тільки народжувалась і на хвилі незалежницьких заворушень ранніх 90-х мала принести свободу північнокавказьким горцям. Як це не парадоксально, але першим противником народів, які два століття були під гнітом Російської імперії, стала не Москва, а Тбілісі. Наскільки небезпечним був цей роман із Кремлем, з'ясується вже за кілька років, коли російські танки в'їдуть у чеченську столицю.

– Я попав на річку Гумісту, це на західних передмістях Сухумі. Попервах воював у спортивному комплексі

на самому березі. Грузини безперестанку обстрілювали. Це було жахливо, ми засіли у величезних забудовах, а ті валили по нас із мінометів. Потім прийшов наказ іти в гори й брати місто з півночі. Я страшенно боявся, але водночас відчував якусь дивну радість, а може, піднесення. Нарешті наступ, нарешті ми ввійдем у нашу столицю. Коли ми переходили річку, то трималися за руки, бо течія була дуже стрімка. Нас у воді було десятеро, аж раптом почався обстріл. Паніка, хтось спіткнувся й потягнув товариша, той звалився на сусіда. Ми падали, як кісточки доміно. Я був близько до берега і зміг вибратися на сушу. Не всі мої побратими народилися в сорочці, як я. Їх понесло вниз по ріці. Ми їх ніколи більше не бачили. Ми прорвалися на передмістя. Там попали в оточення. Я почув гуркіт, і раптом – я лежу на землі. Не міг піднятися, ліву ногу взагалі не відчував. Лише бачив, що штани порвані й усі в крові. Хтось мене відтягнув, узяв на плечі, відніс за стіну. Медик затискав рану марлею, пробував щось там бинтувати, але кров цвіркала струменями. Я отямився вже в лікарні в Гаґрі. Дізнався, що з мене вирвало кілограм м'яса. Ця нога досі худіша на пару сантиметрів. – Альпер підтягує штанину, показуючи глибокі шрами, що поорали литку. – І так добре, що не попало в вену. В Гаґрі вияснилось, що потрібна операція, яку вони не проведуть, бо нема обладнання. Хотіли ампутувати. Я вернувся в Туреччину.

– Для тебе війна на цьому закінчилась?

– Я так думав спочатку. Але швидко оклигав, рани гоїлися як на собаці. Почав вставати з ліжка, нормально рухатися. А війна йшла. Побратими воювали й гинули за Абхазію. Одного дня мене навідав батько й запитав, як я почувуюся. Я вже казав, що в нашій сім'ї дуже сильні

патріотичні традиції. Батько написав оце. – Альпер кладе на стіл книжку *«Наші браття, наша Абхазія»*. – Це збірник родинних історій і листів, які з діаспори надсилали родичам на батьківщину. Він знав, що ми всього-на-всього ті, хто вижив, а наш істинний дім – на далекому Кавказі. Тому я глянув йому просто в очі та сказав: «Я почувуюся рівно настільки добре, що можу і хочу вернутися на фронт». Я думав, він розсердиться чи почне докоряти. А він лише відповів: «Якщо вже ти розпочав справу, то маєш її завершити. Вертайся!» Перед вильотом він приніс п'ять тисяч доларів. Зібрав ці гроші по родичах і знайомих. Сказав роздати їх побратимам із батальйону. Я дістався до підрозділу, коли починався черговий штурм Сухумі. Як згодом виявилось, останній бій цієї війни. Був вересень 1993 року. Ми воювали за кожну вулицю, грузини були в оточенні, але не хотіли здаватися. На жаль, я так і не побачив, як наші взяли будинок колишньої Ради Міністрів радянської Абхазії, що в самому центрі. У кварталі від нього коло мене вибухнув снаряд. Лікарі витягли з мого тіла тридцять вісім осколків. Ще два, що застрягли в черепі, залишили: боялися, що під час операції зачеплять нерви і я втрачу зір. Двадцять п'ять років я ношу в собі ці сувеніри перемоги у війні за незалежну Абхазію. Ці мерзенні шматочки металу гуляють собі десь тут. – Альпер торкається скроні й високого чола, прочісує пальцями поріділе, сивіюче волосся. З кишені піджака виймає медаль із вигравіюваним вершиником із мечем у руці. Він нагороджений Орденом Леона, заснованого на честь царя Леона II, який правив наприкінці VII – початку VIII століть і заснував незалежне від Візантії Абхазьке царство, яке охоплювало не лише сучасні абхазькі землі, а й Західну Грузію, а на схід – усе чорноморське узбережжя, аж до сучасного Новоросійська. Держава, що

тільки-тільки народжувалась, щедро осипала медалями приїжджих із закордону, ніби тими шматками металу хотіла унаочнити своє існування. Передати у світ новину: Абхазія – незалежна.

– У мене недавно почалися проблеми з ходінням, – він підводиться й робить кілька кроків, тягнучи ліву ногу. – Я думав, то дає про себе знати та рана на литці, але після ретельного обстеження лікар поставив інший діагноз. Той сраний осколок дійшов до якогось нерва й почав його защемлювати. Того мене поволі паралізує. І не знати, куди він піде далі. Сьогодні я ворущу руками, говорю, відчуваю ноги. А завтра чорт його знає. Моє здоров'я з дуже коротким терміном придатності. Кожної секунди я можу стати інвалідом. – Альпер голосно відсапується.

– Чому ти не лишився в Абхазії, якщо був готовий віддати за неї життя?

– Я лишився... – він дихає дедалі важче, але очі спокійні. – Сім років прожив у Гаґрі. Добровольцям із Туреччини держава роздала будинки.

– Будинки грузинів?

– Так, грузинів, – обриває. – Я відкрив продуктовий магазин і малу кав'ярню. Регулярно літав у Туреччину навідати батьків. Вони підтримали моє рішення, самі хотіли жити в Абхазії, але були вже не в тому віці, щоб переїжджати. Як то кажуть, старі дерева не пересаджують. Але ті мої повернення – то була помилка. Одного дня під час паспортного контролю в Стамбулі мене затримали. Митники забрали мене в малу кімнату допитів, і офіцер буркнув: «Ой, брат, ти стільки років косиш від армії! От тепер-то ти вже поспробуєш кирзову кашу». Я постав перед медкомісією, яка дала висновок: придатний до військової служби. Командир просто у вічі випалив: «Ти – абхазець

і воював за свою батьківщину. Але ти ще й турецький громадянин, і твій обов'язок – захищати Туреччину. Ніяких поблажок».

– Куди тебе вислали?

– У Курдистан. Там постійно триває війна з партизанами.

– Ти стріляв у курдів?

– Ні. Вони зглянулися наді мною й призначили охороняти базу. На щастя, за два роки нас ні разу не атакували. Коли я знову став цивілом, стан здоров'я стрімко погіршився. Не можу собі пробачити, що повернувся тоді в Туреччину. Сумую за Абхазією. Не було такого дня, щоб я про неї не думав.

– Ти ненавидиш грузинів?

– Тут ідеться не про ненависть, а про виживання. Грузини завжди на нас нападали, бо понапридумували собі, що Абхазія – це грузинська земля. До них ніяк не доходить, що це не їхній, а наш дім. Поки вони не затямлять це, війна триватиме. А я ще цього року вертаюся в Гаґру. Мій комбат Тенгіз Біґвава зараз мер Піцунди й pomoже мені стати на ноги. Не знаю, скільки судилось прожити, але хочу, щоб мене поховали в Бзіпі, біля прадіда.

Звечора ми з Дінаром, студентом із Сухумі (ми познайомилися в товаристві) йдемо в абхазьку кав'ярню в центрі Адапазари. Чоловіки попивають міцну каву, грають у доміно або окей (турецький різновид гри румікуб), яка полягає в тому, щоб викласти у відповідній послідовності фішки з цифрами так, щоб чимшвидше їх здати. Ми переходимо залу й через невеличкі двері протискаємось у крихітну підсобку. Низький столик, шкіряний диван, два м'яких крісла, стіни оббиті чорним оксамитом. На нас уже чекає кілька

абхазців. Попивають чай і затягуються цигарками. Один перебирає пальцями намистини мусульманських чоток. Більшість діаспорних абхазців сповідує іслам. Повітря аж сизе від тютюнового диму, наганяє клаустрофобію. Господарі представляються, називаючи два прізвиська: абхазьке і турецьке.

– То ти хочеш знати, чи, проживши півтора століття на чужині, ми зберегли свою ідентичність? – звертається до мене Невзат, найстарший. – Буду з тобою щирий. Я народився в Туреччині, але моя батьківщина – Абхазія. Якщо мене спитають, хто я, відкажу: абхазець. Якщо я живу в Китаї, це ще не означає, що я – китаєць, максимум – громадянин Китаю.

– Звісно. Це неабияк важливо, – розуміюче киваю головою, намагаючись не видати розчарування такими банальностями.

– Брехати, друже, ти не вмієш, – Невзат раптово порскає сміхом. – Десь собі думаєш, що я тобі якісь плетеники плету, які добре розказувати журналістам, особливо іноземним. А я тобі обіцяв правду. Тож правда така: за тридцять-сорок років у Туреччині вже не буде абхазької культури. Нас перемеле глобалізація. Ти був у селі, бачив моїх однолітків, які бідкаються, що нове покоління відривається від коренів. Але нема чого заламувати руки. Такий світ, і нічого тут не вдієш. Тому молоді абхазці повинні повертатися на рідну землю. Вони потрібні там, а не тут. Незалежність можна зберегти, лише коли є люди, готові її захищати. Вголос про це не прийнято говорити, та всі добре знають, що етнічних абхазців у Абхазії – менше половини населення. Парадоксально, але значна частина молоді з діаспори – патріотично налаштована. На початку 90-х ми собі якось надто райдужно уявляли Абхазію. Це був утрачений рай із

казок і легенд. Вкрай важливий, але мало реальний, навіть дещо магічний. Та якщо наша держава воскресла, значить, можна з нею ідентифікуватися. В інтернеті, як гриби після дощу, з'являються абхазькі сайти, хлопці клеять прапори на автівки, цікавляться війною 90-х років. Наприклад, мій син якось запитав, чому я не воював... Але, як я вже казав, є велика мовна проблема, і вона сама собою не вирішиться, бо в силу обставин ми вгрузаємо в турецьке оточення. Такий патріотизм доцільний тільки на батьківщині. Тому молоді повинні здобути освіту і виїхати. Так буде краще і для Абхазії, і для Анкари. Туреччина – наш союзник, але не наш дім. Правда, Дінаре? – звертається до мого товариша, який квапливо підтакує.

Я починаю задумуватись, чи насправді він поділяє думку Невзата. Він наче з іншої планети. Народився в Абхазії, але освіту здобув у Туреччині, яка тоді ставала дедалі потужнішою і все багатшою в геополітичному регіоні. Діаспора плекає надію, що колись повернеться на землю предків, яку знає тільки з розповідей або ЗМІ. Лише одиниці на власні очі бачили схили Південного Кавказу. Їхній щирий патріотизм дещо теоретичний, відірваний від абхазької реальності.

– Невзате, а що ти думаєш про курдів? Абхазькі призовники стріляють у партизанів, партизани – в них, але ж курди, як і ви, воюють за свою рідну землю.

– Ти правий. Ми розділяємо курдське прагнення свободи, але ніяк не можемо їх підтримати, бо ми в турків у гостях. Це їхня війна, не наша, хоч на ній часом гинуть наші сини.

– А що з Росією? Адже царська імперія відібрала у вас вітчизну, тисячами вас винищувала й вигнала в Анатолію. Ти справді думаєш, що росіяни – ваші друзі?

– Те, що сталося в ХІХ столітті, – вже історія, і ми не допустимо, щоб минуле кидало тінь на наше майбутнє. Але ти добре сказав: імперія забрала в нас батьківщину. А Росія тепер – не імперія, а федерація. Радянський Союз теж до нас не був прихильний, але і його, на щастя, вже нема. НАТО підтримує Грузію, мета Грузії – знищити нашу батьківщину. Але якби не Росія, не було б і Абхазії. Москва нас визнала, повелася як істинний приятель. Хіба ворог би нас визнав? – питає схвильовано. Цього разу видно, що він не жартує. – Ми хочемо, щоб і грузини були нашими приятелями, але це не від нас залежить. Тбілісі повинно усвідомити: абхазці – це не різновид грузинів, а самостійний народ, який має право на власну державу! Через сто п'ятдесят років росіяни нарешті це допетрали. Тому ми й живемо дружно.

– А що з російсько-турецькими стосунками? Ти згадував, що турки – ваші союзники, але недавно вони підбили російський бомбардувальник. А якщо почнеться конфлікт між Анкарою і Москвою? Ви на чиєму боці будете?

У кімнатці на якусь мить зависає тиша. Невзат затягується цигаркою, глибоко, аж починає тліти фільтр. І різко гасить недопалок об дно попільнички.

– Ніякого російсько-турецького конфлікту не буде. Це секундне непорозуміння, хоча їхні далекосяжні цілі вельми схожі. Почекай, і сам побачиш. Вибач, але час підганяє, мусимо закінчувати.

Ми виходимо з могильної кімнати в головний зал. У срібній рамі над входом висить колаж із переплетеними абхазькими й турецькими прапорами.

Уранці ми з Дінаром прогулюємося студентським містечком. Десятки сучасних будинків розкидані серед

миловидних парків і алейок. У 1999 році регіон довкола Адапазари спіткав надзвичайно потужний землетрус. Загибло понад дві з половиною тисячі людей, спустошено кілька десятків тисяч будинків. Влада вирішила за мізерно короткий час підняти місто з колін і зробити його сучасним університетським осередком. Тепер метрополітен розвивається стрімкіше, ніж до катаклізму.

– Я вчусь на четвертому курсі бізнесу і менеджменту. Знаю російську, турецьку, англійську й абхазьку. Якщо хочеш в Абхазії чогось добитися, треба важко працювати, і найкраще здобувати освіту за кордоном.

– А чому саме в Туреччині? Ти б міг навчатися і в Росії – дешевше, і до сім'ї ближче.

– Так, але знаєш: Росія це Росія. Тут вищий рівень освіти, а крім того, росіяни нас недолюблюють. Не лише абхазців – кавказців загалом. Обзивають чурками, буває, що б'ють. Я би навряд чи почувався безпечно в Москві.

– Коли захистиш диплом, то вернешся на батьківщину?

– Поняття не маю. Думаю, що повинен, а з іншого боку, в мене тут великі перспективи. Стамбул – світовий бізнес-центр. А в нас... Що я там буду робити?

Коли я повертався автобусом із урочистості в Кефкені, до мене підсів інженер зі Стамбула. Пригостив тістечками, почав розповідати про масштабне будівництво над Босфором. Я запитав, чому він не повернувся на рідну землю, а далі живе в Туреччині.

– Коли Абхазія стала незалежна, багато моїх знайомих із діаспори хотіли туди переїхати. Це був надскладний вибір. Покинути своє колишнє життя й почати з нуля на по-справжньому рідній, але все ж невідомій землі. Мені забракло сміливості, але дехто поїхав. Вони мені нагадували

євреїв, які після утворення Ізраїлю в 1948 році масово їхали в Палестину гарувати в кібуцах і будувати фундаменти державності. Каторжний труд від самих основ. На пустирі, в оточенні ворожих арабських держав. Та вони знали, що їхні зусилля не будуть марними. Єврейська батьківщина розквітає, стає зручним домом, який варто захищати будь-якою ціною. Але в той же час чимало товаришів, які прожили пару років у Абхазії, вернулися в Туреччину. Бо вони не могли там нормально жити. Я зараз про абсолютно приземлені речі. Заробляти стільки, щоб ставало на їжу, оплатити компослуги, заправити машину, маленькі задоволення. Почуватися безпечно на вулицях, мати основне медичне й соціальне обслуговування. Не бозна-яку розкіш, бо й так ясно, що ніхто не розраховував на Швейцарію чи Німеччину.

Ми зближались до центру Стамбула. Півторакілометровий міст над Босфором миготів блакитно-червоними світлодіодними вогнями. Високо вгору пнулися сталеві-скляні хмарочоси. Красиво підсвічена Мечеть Сулейманіє здіймалася над старим кварталом Султанахмет. Місто випромінювало велич. Ніби кричало: Туреччина знову могутня!

– Щоб побудувати державу, самих лише високих ідеалів замало. Героїзм потрібний, коли війна, але потім треба просто закочувати рукава й братися до роботи. У всьому світі діє простий принцип: люди їдуть туди, де їм краще живеться. А не навпаки. Ти коли-небудь чув, щоб французи масово емігрували в Алжир? Ясно, що ні. Високі слова високими словами, а життя життям. Тому ми не горимо повертатися в Абхазію. Прикро, що майбутнє своїх дітей я бачу в Туреччині, а не біля підніжжя Кавказу.

Радянські Каріби

Вперед, сини Абхазії, до бою!
Пролийте кров за незалежність свою!
Життя віддайте за абхазьку волю!
Сини Абхазії, вперед, вперед!

О-хо-хо-о-хо-о-рада,
О-хо-хо-о-хо-о-радара!

Як сонце в небі сяє, так і ти
вовік, Абхазіє, світитимеш згори!
Любов'ю зігриваючи серця,
завітні наші гори і моря,
священна, зоряна Абхазіє моя!

«Перемога», гімн Республіки Абхазія

Гола жінка з пругкими грудьми й розпущеним волоссям пірнає під воду, випинаючи струною гнучке тіло. Біля неї в глибині занурюється чоловік атлетичної будови. Довкола пірнаючої пари плавають дельфіни, вугрі

й крихітні рибки. Фігури вилиті з металу, схожого на бронзу, а водне плесо символізують кам'яні, на біло пофарбовані арки. Скульптура «Пірнальники» видатного грузинського скульптора Зураба Церетелі, ректора Петербурзької академії мистецтв, стереже вхід на пляж у Піцунді. Узбережжя, встелене світлими камінцями, тягнеться плавним вигином, утворюючи ввігнану в сушу затоку. Вода бірюзова, море спокійне. Так і хочеться скинути одяг і, як скульптурні плавці, шубовснути у хвилі. Хоч туристичний сезон розпочнеться лише за місяць, перші пляжники вже розстеляють покривала й рушники і, шукаючи затінку, залягають під пальмовими парасолями. Приморську тишу роздирає ревіння двигуна елітного катера.

На пляж веде бульвар, обсаджений дорідними пальмами й характерним для цього регіону видом сосни. Із соковитої зелені виростають сірі брили бетонних багатопверхівок. Їхні неоконкретні форми норовлять розтрощити добудовані ззовні засклені сходові клітки. Цих сім зведених за Хрущова будинків свого часу вважалися вершиною розкоші. Піцунда була улюбленим місцем відпочинку Першого секретаря, і саме під час його перебування в Абхазії, в 1964 році, товариш Брежнєв і усунув його від влади. Назви пансіонатів – «Золоте руно» і «Колхіда» – не залишають сумнівів, що в прадавні часи десь неподалік зійшли на берег проваджені Ясоном аргонавти. В непримітному будинку міськради урядує друг Альпера Кобаша з часів війни – Тенгіз Бігвава. Зачувши прізвище свого побратима, той розпливається в усмішці й дружнім жестом запрошує до свого кабінету.

– З кожним роком туристів прибуває. Як би це грубо не звучало, але події в Криму, Східній Україні та Північній Африці – для нас благословення. Через холодну війну Росії

та Заходу і поширення тероризму дедалі менше російських відпочивальників вибирається на французький Лазуровий берег і в Єгипет. Дешевше й безпечніше можна відпочити в Абхазії, тим більше, якщо не хочеш викидати бабло на понти в Сочі, – усміхається мер курорту Тенгіз Бігвава. – У нас, може, й не так круто, зате тихіше, краще і спокійніше. Я радий, що ти познайомився з Альпером. Його сестра – моя дружина, тому все лишається в сім'ї. Він не казав тобі? Дивно! Знаєш, у нашому підрозділі був один поляк. Чекай, як його звали? – Тенгіз почісує гладко вибриту бороду. – Вже знаю. Домбровський! Може, чув про такого?

– Я знаю лише історію поляка Януша Ґодави, який воював у Абхазії, – заперечно похитую головою.

– Менше з тим. Як би там не було, а на нашій стороні трохи іноземців воювало. Пам'ятаю одного німця, який жив у Сочі, він загинув під час чергового штурму Сухумі. А ще, ясно що в нас були добровольці зі всіх куточків Кавказу. Головні – підрозділи Конфедерації народів Кавказу під командуванням Шаміля Басаєва. Свій перший військовий досвід, який скоро зробив його героєм, він здобував саме на абхазській землі. На війну з грузинами пішли й абхазські вірмени, які сформували Батальйон Баграмяна. Я це все тобі розказую, щоб ти знав: вони добровольці. Ми нікого не наймали. На відміну від грузинів, які мусили купувати собі найманців. Ми переходили Ґумісту, і побратимів понесла вода, я чітко чув голоси українською. Але що ми так балакаєм за пустим столом. Пішли в бар.

Тенгіз зачиняє двері свого кабінету, збігає сходами і веде до припаркованої «ниви».

– Як бачиш, у мене ніякого хисту до комерції. Якби брав хабарі, то їздив би на чомусь ліпшому, ніж потріпана «нивка», – підморгує.

Згадуваний ним батальйон Баграмяна сформували з трьохсот солдатів у лютому 1993 року. До підрозділу мали приєднатися загартовані в боях воїни вірменської партизанки, яка воювала з азербайджанцями за незалежність Нагірного Карабаху. Підрозділ назвали на честь радянського маршала Івана Баграмяна, який у II Світову війну командував Першим прибалтійським фронтом, а пізніше – Прибалтійським військовим округом, відповідальним за придушення незалежницького підпілля в Литві й Латвії. Перший бій батальйону відбувся під час невдалого штурму Сухумі в березні 1993-го. Тоді й сформували другий вірменський підрозділ. На стороні абхазців воювало близько півтори тисячі вірменів, і аж двадцятьох відзначили званням Героя Абхазії. Грузинська влада й міжнародні організації звинувачують батальйон у причетності до етнічних чисток грузинського населення, які здійснювала абхазька армія. А щодо участі Шаміля Басаєва в абхазській війні, то тут аж кишить питаннями. Для багатьох він так і залишився легендарним героєм і символом боротьби з імперіалістичними зазіханнями Кремля. Чеченці, і досі мріючи про незалежність, оточили його ледь не культом. А решта, серед яких, зрозуміло, й Росія, але не тільки, ще – ООН, Держдепартамент США і Європейська Комісія, вважають його одним із найнебезпечніших світових терористів. Жодного сумніву в тому, що в 1992 році саме російські прикордонники пропустили чеченський батальйон в Абхазію, а відтак його активно підтримували. Прикривати чеченців мало Головне розвідувальне управління Генштабу Збройних сил Російської Федерації, себто покрита темною славою елітна військова розвідка ГРУ і Федеральна служба контррозвідки (попередниця теперішньої Федеральної служби безпеки).

У барі мер замовляє домашні гамбургери, хачапурі, чай і фляшку горілки.

– Тенгізе, а ти не боїшся росіян? Що той північний Старший Брат поглине вас і перемеле? Ти казав про Басаєва, але його вбили росіяни, а не грузини. І Чеченську Республіку Ічкерію не Тбілісі придушило, а Москва.

– Бачиш, з росіянами – як з ведмедем, яким вони завжди нахваляються. Ведмідь може захистити від хижаків, відлякати зазіхання противника, який гострить на тебе зуб, пригорнути до своїх грудей і зігріти грубою шерстю. Та ці його батьківські обійми часом такі чіпкі, що аж починаєш душитися. Нема як дихнути, а ведмедик-то не випускає з лап. І тоді маєш мороку. Але ведмідь нам потрібен, інакше грузинські вовки просто роздеруть. У нас нема вибору. Але змінімо тему. Як Альпер зараз почувається?

– Йому потрохи гіршає, але наразі непогано. Казав, що в найближчий рік хоче вернутися в Абхазію. Він страшенно тужить за рідною землею.

– Бідний Альпер. Як був, так і лишився неабияким патріотом. На війні він завжди був у перших рядах. Ми йому навіть бронежилет віддали, один-одніський на весь батальйон. А тепер він живе на чужині. Це його доб'є швидше, ніж ті осколки в голові. Як не парадоксально, він хоче вертатися, а я пару років тому відправив свою дружину й доньку в Туреччину...

– Чому? Їм тут було погано?

– Не погано, але там точно краще. Дружина знайшла гідну роботу, донечка здобуде гідну освіту. Якщо на чергових виборах мене не оберуть мером, я відразу до них доєднаюся. Або взагалі не висуну свою кандидатуру й негайно поїду. От лише жаль мені моєї Піцунди. Кращого місця на світі не знайти. Я десь вичитав приказку: «Побачити

Неаполь – і померти». Фігня це. «Побачити Піцунду і померти» – оце так! Тож випиймо за Альпера, завдяки якому ми зустрілися, – підносить тост.

– І за ведмедів, щоб нас не передушили, – додаю.

– Хай буде і за ведмедів! – усміхається й перехилиє стопку.

Розташоване неподалік Піцунди місто Гаґра кігтями тримається за кавказькі підгір'я, які тут ввігналися прямо у води Чорного моря. Будиночки відчайдушно вчепилися за обривисті укоси, з усіх сил намагаючись не осунутись у хвилі. Уздовж пляжу пролягала колись розкішна набережна, яка тепер уже тільки нагадує про старі добрі часи. Пляжі й місцевість доокола Гаґри називали Рив'єрою Союзу. Щороку в Абхазію приїжджали десятки тисяч туристів. Над містом здійснюється дугоподібна споруда готелю «Скеля». На фотопощтівках 70-х років він заворожує. До вестибюля веде простора тераса, з якої можна милуватися приморською панорамою Гаґри. Сходами прогулюються елегантні чоловіки в кремових сорочках на короткий рукав і жінки у квітчастих платтях. Унизу припаркована блискуча чорна «волга» ГАЗ–24, флагманський радянський лімузин, який возив високі державні чини й безпеку. Об'єкт зітхань міських і сільських трудящих мас. Газони обсажені барвистими квітами, а невисокі пальми нагадують про те, що Гаґра – тропічна оаза СРСР. Тепле блакитне море, смагдакові гори, чисте повітря. Для жителів усіх тих брудних, гнітючих сіро-бетонних Челябінськів чи Омськів це був туристичний рай. Кариби Советляндії. Ой як кортіло туди поїхати. Скуштувати того безтурботного, веселого життя. Поласувати смаколикками в готельному ресторані, повилежуватися на чистих простирадлах, переглянути фільм

у театральному кінозалі... А що вже ті архітектори вигадали біля пансіонату – здуріти можна. Канатна дорога, яка возить гостей прямо на пляж. Сідаєш у подовгуватий вагончик – і вже за мить засмагаєш собі на лежку, наслухавши шум хвиль, і вряди-годи пірнаєш у водну прохолоду. В Абхазії мрії здійснювалися.

Зараз довкола «Скелі» зелені більше, ніж у часи Союзу. Розбуялі чагарники оповивають сходи, проникають на терасу, звисають із балюстрад. Виборюють місце під сонцем у пальм і сосен, які й собі мріють прилаштуватися в спустошеному пансіонаті. Шиби вибито, вхідних дверей нема, балконні балюстради зірвані, у кінозалі валяються поламані крісла. Лише на даху два погризені іржею написи «Скала» російською підтверджують: так, колись тут був прекрасний готель. Між ними ще містився грузинський напис, але у війну його зірвали. На ремонт грошей катма, і до всього стан будинку свідчить радше про те, що його легше розібрати, аніж відремонтувати.

Туристи вже не живуть у «Скелі», а селяться по приватних помешканнях або невеличких готелях, на які стихійно перетворилися звичайні житлові будинки. Для мешканців Гаґри наплив відпочивальників з-поза російського кордону – благословення. З одного вирощування мандаринок і чаю людина не виживе. А що тут іще робити? В Абхазії ніколи не було багато заводів і фабрик, та й ті, нечисленні, спустошила війна. За чверть століття незалежна держава так і не зуміла підняти їх із розрухи. Інформація 2015 року, що уряд хоче видати ліцензію на розробку нафтових покладів у Чорному морі, викликала суспільні протести. За видобуток мав відповідати російський концерн «Роснефть», якому вже зараз належить чимало абхазьких бензозаправок. У центрі Сухумі розвішано банери з палаючою

буровою платформою й океаном, покритим гідкими жирними плямами. Опозиційний депутат Тенгіз Агрба закликав парламент оголосити мораторій на буріння й не ставити інтереси здруженої з російським концерном олігархії понад добробут абхазького народу. При цьому він нагадав слова першого президента Абхазії, оточеного набожним благоговінням Владислава Ардзинби: «Я не раз повторював, що категорично проти розвитку нафтовидобутку в Абхазії, як на суші, так і на дні моря. Бо це становить реальну загрозу для унікальної абхазької природи. Тим більше, що наш уряд не має жодних правових інструментів захисту державних інтересів у протистоянні з позанаціональними паливними корпораціями».

– Для нас це би була повна катастрофа, – власник готельчика в Гаґрі заламує руки. – Гроші з видобутку пішли би в кишені мільйонерів, прості люди й копійки б не побачили, а знаючи бардак, який у нас твориться, – все би скінчилося якимось страшним витоком. А навіть як і ні, то який турист сюди приїде? От ти би хотів купатися в тині бурової платформи? І справді, видобувні установки мають бути далеко від популярних курортів. Але люди з великою обережністю ставляться до заяв влади і воліють дмухати на холодне. Ми вже трохи стали на ноги лише завдяки російським відпочивальникам, – додає.

– Тут, в Абхазії, куди не глянь – корупція, кумівство і кругова порука. Вони вже проникли на всі щаблі й у кожную сферу. Йдеться не лише про великі обладки, які укладаються в затишних кабінетах політиків і бізнесменів, а й про геть приземлені справи. Установи, лікарні, школи. Та на кожному кроці, – пояснює один абхазець. – Хочеш щось вирішити – башляй, друже, а як ні, то віддячуйся якоюсь послугою. Сама структура абхазького

суспільства – проблемна. На Кавказі головне – до якого роду, а по суті – то клану, належиш. Це великою мірою й визначає, хто ти. У кланах діють суворі закони доброзичливості, братерства, поплічництва. Як можна не виручити свого двоюрідного брата? У Грузії ще пів біди, бо там їх пару мільйонів, а от у нас – двісті сорок тисяч. В Абхазії кожен для кожного як не брат, то сват. Якщо не хочеш, ти можеш не послухати когось і лишитися зі своєю чистою совістю, але за секунду стане ясно, що ти нарвався на колегу свого шваґра, або якогось далекого дядька чи двоюрідного брата тітки дружини, і так далі. І всьо, ти в повній сраці, бо ти стаєш ізгоєм. Ти порушив правила. На Заході хабарник стикається з суспільним осудом, а в нас навпаки: помагати своїм – обов'язок.

– Може, варто просто змиритися з тим, що вам не підходять західні норми? І те, що з нашої точки зору – відхилення від норми, тут лежить у самій основі кавказької суспільної структури, і годі з цим боротися? – відповідаю.

– Ти глибоко помиляєшся. Корупція – це щось дуже аморальне, щось, що вироджує суспільство, бо від неї завжди потерпають найбідніші. Найхуйовіше тим, хто на самому низу цього корупційного харчового ланцюга. Якщо в мене є посада, то лише того, що це комусь на руку. Але завжди знайдеться якийсь бідолаха, який просто не має можливості щось порішати. А у нас в Абхазії майже всі – на самому дні. Того наша прекрасна країна така вкрай роздовбашена.

Із цієї, як каже мій знайомий, «роздовбашеності» абхазці намагаються виборсатися, хапаючись за гаманці російських туристів. Гаґра – епіцентр мрії про повернення колишньої величі. До кордону з Росією звідси хіба тридцять із лишком кілометрів, до Сочі – трохи понад шістдесят.

Дорога новесенька й просто ідеальна. Рівний асфальт, ніяких тобі ям, укріплені узбіччя й ліхтарі цілісіньку ніч освітлюють проїжджу частину. Франція-елеганція за гроші Кремля. Із цього супер-пупер шосе Сочі-Сухумі можна потрапити, куди лиш душі заманеться. Хочеш позависати на пляжі? Будь ласка, звертаємо праворуч до Гагри, Піцунди, Лідзави. Хочеш подихати гірським повітрям, злегка натомитися, помилуватися неймовірними кавказькими краєвидами? Прошу дуже, але цього разу звертаємо ліворуч, у бік Кавказького хребта.

Комівояжери на приморських бульварах навперебій з усіх сил змагаються в пропонуванні джипінгу – гірської мандрівки позашляховиком. Цвях програми екскурсії – озеро Ріца, а для тих, хто полює за особливими враженнями, передбачили навіть піший похід на озеро Мзи на висоті 2000 метрів.

Я вибираю розширену екскурсію, і з самого досвітку по мене приїжджає «уазік-кабріо». Перш ніж вирушити на підкорення вершин, ми дорогою підбираємо ще двох хохотунок-росіянок, на око двадцятилітніх. Розцвівши при появі прекрасної статі, водій виймає баклажку червоного вина.

– За класний початок розваги, – усміхається від вуха до вуха, потягує добрячий ковток і пускає баклажку по колу. – Девушкі, а гляньте! – порпається в бардачку і, нарешті, дістає жмут фотографій.

На кількох перших наш водій – у повному камуфляжі, з мисливською рушницею позує перед об'єктивом. На наступних він уже скрадається лісом і прицілюється. Врешті бачимо його зі здобиччю. Приклякнвши, охопив руками два масивні лоби вбитих ведмедів. Очі тварин напівприкриті, морди неприродно роззявлені. Вони виглядають надзвичайно гнітюче.

– Дебіла кусок. Як можна стріляти у ведмедів?! Хай би собі в чоло стрельнув. Боже, як мені деколи соромно за своїх земляків, – пізніше прокоментує мій друг із Сухумі, історик Микола Медвенський.

Тим часом водій перебуває під впливом приголомшливого враження, яке він справив на дівчат. Він зухвало жене крутим гірським серпантинном. Тут неабияк жваво, як на дикі глухомані Кавказу. Позашляховики, такі ж, як і наш, забиті шукачами туристичних вражень, мчать до Ріци. На хвилю зупиняємось біля підвісного моста над блакитноводною річкою Бзіпі. Кількадесятиметрова кладка на сталевих тросах погойднується над паруючою водовертю. Збуджені туристи боязко переходять на другий берег, роблячи селфі з гірською течією. Повітря розтинає пронизливий вереск дівчини, яка пролітає над рікою на підвісній канатній дорозі. Панянка боялася стрибнути, тому її хлопець виштовхнув її зі стартової рампи. Поруч у магазинчику продається холодне пиво й перекуски. Малий туристичний мінібізнес миттю задовольняє будь-які забаганки екскурсантів.

Зі скрипом шин рушаємо далі. На вузькій дорозі починаються затори. УАЗ і ГАЗ-69 заледве розминаються на різних поворотах. Одні ще піднімаються, а інші вже спускаються після розваги. Замість гірської тиші, якій би пасувало тут панувати, на повну рубає російська попса. Власник приладнав на кузов колонки й облаштував собі дискомашину.

«Мая невеста, ти мая невеста, і єслі чесно, мнє с табою так павезло-о-о. Мая невеста, ти мая невеста, мнє інтересна, ето наяву ілі со-о-он» – летить у кавказькі долини й принагідно вбивається мені в голову.

Нарешті ми дістаємося Ріци. Сотні відпочивальників пропихаються зайняти найкращі місця на оглядовій терасі,

з якої відкривається краєвид на велетенську водну гладь посеред м'яких зелених пагорбів. Сім'ї з дітьми, закохані пари, статні молодики, засмаглі дівчата в шортах і блузках на бретельках. Торговці намагаються сплавити їм сувенірчики, повітряні кульки у формі абхазького прапора, італійське морозиво чи бодай цукрову вату. Абхазьке Морське Око. Пластикове, місцями кічеве, але зрештою, що поганого в тому, що люди у відпустках шукають розваг. Із другого берега Ріци видніється показна дача, яку спорудили для Сталіна в 1947 році, а відпочинок у абхазьких горах він ще й як цінував.

Саме тут більшість мандрівників і закінчує свою подорож. До озера Мзи добираються лише найстійкіші, бо автівкою туди не дістанешся. Треба йти дві з лишком години. Спершу сосновим лісом, пропахлим живицею, відтак підтопленими луками, і врешті з-за хребта виринає крихітне мальовниче озерце. Тут нарешті тиша і спокій.

Як розповідає одна легенда про виникнення Абхазії, все почалося з п'яненьких теревенів. Прапочаток у істинно кавказькому стилі. Тимчасом як Бог роздавав народам землі, абхазці обмивали створення світу. Наступного дня після обіду вони прокинулись, попротирали очі й побачили, що їм не лишилося ні клаптика. Засмучені, прийшли вони до Всевишнього й почали пояснювати: «Господи, ми бенкетували, співали і у Твою славу возносили тости, а тепер нам не знайшлося місця на землі». Творець впав у задуму, окинув поглядом прекрасне творіння рук своїх – і врешті відкрік: «Серце моє ликує, що серед людей є такий добрий і богобоязний народ, як абхазці. Тому дарую вам найкращу з країн, яку я хотів залишити для себе». Так народилася Абхазія. Про всяк випадок цю ж легенду розповідають і грузини. Причому за їхньою версією грузинам дісталася не тільки Абхазія, а й уся Грузія.

Наступного дня ловлю маршрутку до Нового Афону, що славиться старовинним монастирем і величезною Новоафонською печерою.

– Куці штанці носять шмаркачі, а не мужики, – водій голосно коментує одяг одного з пасажирів. Мускулистий чоловіча з бичачою шиєю щось там собі під ніс відбуркує, а його дівчина в шортах, з-під яких виглядають стрінги, стріляє в абхазця гнівним поглядом. Ось-ось зчиниться велика сварка. Росіянин розглядається по бусику, але, помітивши недобророзумні позирки пасажирів, передумує скандалити. Відвертається спиною і втуплюється у вікно. Атмосфера стає нестерпно важкою.

До приїжджих із Росії абхазці ставляться неоднозначно. Гроші є гроші, і після стількох років у злиднях жодною копійкою гордувати не можна. Але, з іншого боку, туристи зі своїм показово скоробагацьким стилем життя доводять їх до шалу.

– Понаїхали і корчать із себе мажорів. Фіг би вони так у Сочі повимахувалися, а тут наліво-направо сміять баблом і мають нас за якихось служок. Як не принеси, то подай, як не подай, то позамітай – знайшли собі хлопчиків на побігеньках. Тоже мені, королі життя. Крім того, вони взагалі не шанують наші традиції, звичаї. Аби жінка світила дупою і цицьками – це в нас неприпустимо. Я сам деколи бачу, як мами на вулицях затуляють дітям очі, аби ті не осквернялися. Та вони навіть пити толком не вміють, – розповідає знайомий.

– От що-що, а пити з вами – то не так вже й легко, – відказую півжартома.

– Ну добре, добре. Напитися – справа чоловіча, але як я вже нахлюкаюся, то волочуся додому, на пальцях іду в ліжку, щоб нікого не розбудити, і сплю без задніх ніг.

А вони безпробудно бухають, горлопаняють, навіть зчиняють бійки. То й не дивно, що час від часу хтось із них дістає в морду.

Виходжу з маршрутки на узбіччі сучасної траси біля залізничного переходу, а до центру Гудаути ще зо двадцять хвилин ґрунтовкою. Проїжджі машини здіймають хмари пилюки, яка лізе в очі й зуби. На центральній міській площі жодного туриста. Третє найбільше місто Абхазії з населенням у майже дев'ять тисяч справляє враження напіввимерлого. П'ятиповерховий будинок пошти в самому центрі відлякує пустими віконними рамами. Красива неокласицистична кам'яниця з вирізьбленою над входом датою «1909» страшенно обдерта, а вхідні двері ледь тримаються на завісах. Від будинку з півкруглими вікнами стоїть лиш фронтна стіна. Напис, який тримається на одній павутинці, інформує, що колись тут був буфет.

Із банера на стіні пошти на свою колишню столицю споглядає перший президент Абхазії Владислав Ардзинба. Замість елегантного костюма, краватки й білої сорочки на ньому камуфляж у буро-зелені плями. Не обвішана орденами парадна форма – проста польова куртка. Напис, що біля президента, волає: «Хай живе перемога!» Це частина довшого патріотичного заклик: «Хай живе перемога, хай живе незалежність, вічна пам'ять Владиславу!»

Ардзинбу, померлого у 2010 році, більшість співвітчизників оповиває благоговійною шаную. Він і сам, певно, ніколи не сподівався, що на його долю випаде роль далекоглядного політика й військового командувача, який визволить абхазький народ. Це не він просився в історію, щоб мати почесне місце, а радше історія сама звернулася до нього. Він народився в невеличкому селі Ешера неподалік Сухумі; науковець, який не вилазив із книжок,

спеціалізувався на стародавній історії, особливо на хетах, що населяли Малу Азію. Темою його докторської дисертації, захищеної в Тбіліському університеті, були «Ритуали і міфи стародавньої Анатолії». Вісімнадцять років він проводив дослідження й викладав у Москві. Але тиха вода греблю рве, тим більше, що його керівником у московському Інституті сходознавства був Євген Примаков, пізніше прем'єр Росії. В 1987 році Ардзинба повернувся в Сухумі, де очолив Абхазький інститут мови, літератури й історії. А Советляндія тоді вже лускала по швах, світ перевертався догори ногами, і Владислав стрибнув у цю шалену коловерть змін. У 1989 році він став депутатом Верховної Ради СРСР, а під кінець 1990-го зайняв крісло голови Верховної Ради Автономної Республіки Абхазії. За два роки Ардзинба з ботана-вченого перетворився на вмілого, харизматичного політика, за яким підуть маси. Тим часом ситуація стала вкрай напружена. Валився встановлений Сталіним уклад Закавказзя.

Чорно-біла фотографія. На передньому плані в українській вишиванці сидить один із найбільших в історії катів. Дивиться прямо в об'єктив, а його злочинну сутність приховує кругле пенсне. Відбите в скельцях світло не дає розгледіти очі всевладного народного комісара Внутрішніх справ Лаврентія Берії. На колінах начальника НКВС зніяковіло усміхається маленька дівчинка. Можливо, вона відчуває, що «добрий дядечко Лара», який її обіймає, – психопат і сексуальний монстр. Це Світлана Аллілуєва, молодша дитина і єдина донька Сталіна. Позаду – її батько в білому кітелі й із невід'ємною люлькою в роті, сидить у плетеному кріслі, схилившись над розкиданими на столі документами. Між цими двома неділимими хазяями життя і смерті

мільйонів людей є ще третій. За плечима Берії, бо, найімовірніше, фотограф випадково так скадрував світлину, що силует Лаврентія майже повністю його заступає. Він у навушниках, бо від народження глухуватий і мусив носити слуховий апарат. А може, цього разу це не апарат, а радіо, і Нестор слухає якусь музику, що заспокоює нерви. Як би там не було, та він, певно, занурився у свій внутрішній світ, бо не звертає уваги ані на фотографа, ані на товаришів. Це один із найбільш довірених людей Сталіна, Нестор Лакоба. Не зустріч, а повна ідилія, ніби на недільному родинному обіді. Проте за цією безтурботною картинкою кипить ненависть. Берія розпочинає з Лакобою смертельну боротьбу за владу.

Обидва народилися в Абхазії. Лаврентій у селищі Мерхеулі в околиці Сухумі, а Нестор у селі Ліхні під Гудаутою. Перший був мегрелом, а другий корінним абхазцем. Мегрели – етнічна група грузинського народу, яка населяє грузинську провінцію Мегрелія й Абхазію. Сьогодні в Абхазії часто можна почути, що Берія був расистом і ненавидів абхазців. А Лакоба поставив собі за ціль зберегти абхазьку ідентичність.

Та про все по черзі. Гордіїв вузол новітньої Абхазії затягнувся в хаосі Жовтневої революції, коли на руїнах царської імперії закавказькі держави стали незалежні. Хто тільки не боровся за владу над цим клаптиком. Більшовики, прогрузинські меншовики, протурецька фракція. В березні 1918-го року владу в Сухумі захопили революційні загони робітничо-селянської міліції. Їх очолив не хто інший, як Нестор Лакоба. Це він кинув Абхазію до ніг більшовикам. Але перемога була недовгою. Уже 17 травня бунт придушила Національна гвардія Грузії, яка тоді ще входила у Закавказьку Демократичну Федеративну Республіку.

Ефемерне, існуюче заледве кілька місяців утворення, місія якого полягала в об'єднанні всіх народів Південного Кавказу. Однак внутрішня ворожнеча ще з самого початку прирекла його на поразку. На хвилі своєї перемоги в Абхазії 26 травня грузинські меншовики проголосили незалежність Грузинської Демократичної Республіки, в яку ввійшла не тільки територія сучасної Грузії, а й Сочі та північно-західний клапот Туреччини. Новоутворену державу визнали Ліга Націй і Москва. Від самого початку Сухумі позирало на Тбілісі неприязно й недовіжливо. Абхазці вважали грузинів засліпленими націоналістами, які намагаються ввести на Кавказі єдино правильні грузинські порядки. А для грузинів абхазці – потенційні шпигуни, що колабораціонують із Радянською Росією. Тоді, щоб заспокоїти такі настрої, центральна влада вирішила надати Абхазії статус автономії, частину повноважень передати Абхазькій Народній Раді й навіть утворити особливе Міністерство справ Абхазії. Та, незважаючи на формальну консолідацію грузинської держави, Туреччина і Росія й надалі робили спроби повернути собі впливи на Закавказзі, використовуючи для цього Абхазію. Усвідомлюючи таку загрозу, Тбілісі надало абхазцям автономію, прописану в конституції від 21 лютого 1921 року. Але водночас усі колишні домовленості втратили будь-яке значення, бо, незважаючи на підписаний із Тбілісі пакт про ненапад, Росія вторглась у Грузію й блискавично завоювала молоду республіку. Спочатку в абхазців були причини для радості: Москва вирішила надати їм статус самостійної союзної республіки. Утворилася Абхазька Соціалістична Радянська Республіка з таким самим статусом, як і Грузинська Радянська Соціалістична Республіка. Вже за пів року Абхазька СРР зі своїм грузинським візаві підписала «угоду про союзництво».

що фактично означало утворення чудернацької конгломерації, яка в 1922 році ввійшла в Закавказьку Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку. Радянський Союз полюбляв сиромудрі адміністративно-правові рішення, покликані зсередини розсварити підлеглі йому народи. Імперська логіка проста: якщо периферії жеруться між собою – вони ніколи не об'єднуються для того, щоб разом вчепитися в горло метрополії. У Конституції Абхазької СРР 1925 року наголошувалося на її статусі самостійної республіки, однак у основному радянському законі 1924 року Абхазія вже прописана як автономія, підпорядкована Грузії. Такі устроєві нюанси не мали тоді суттєвого практичного значення, але вони були бумерангом, який повернувся на початку 90-х, коли абхазькі політики обґрунтовували незалежницькі прагнення саме статусом союзної республіки, прописаним у законі 1925 року. Тим часом Сталін, тільки-но закріпившись при владі, почав наводити порядки. У 1931 році він відмінив самостійність абхазців, утворивши Абхазьку Автономну РСР у складі Грузинської РСР. Нестор Лакоба, який від самого початку виконував обов'язки голови абхазької Ради Народних Комісарів, певно, дуже розчарувався. Він був вірним товаришем Сталіна, завжди боровся за радянську Абхазію, а тепер ось його народ раптом знову під Грузією. А крім усього, радянський очільник розгорнув масштабну акцію розкуркулення, жертвами якої стали мільйони селян зі всіх куточків СРСР. І тоді Лакоба показав своє справжнє обличчя: не комуністичного партійця-апаратчика, а абхазького патріота. Він намагався вберегти своїх співвітчизників, стверджуючи, що в Абхазії немає кулаків, і пішов на конфлікт із керівниками грузинської компартії. Це був збіса карколомний хід, але, видно, Нестор користувався неабиякою прихильністю

Сталіна. Щоб показати свою лояльність, він будує в себе на батьківщині кілька вілл для вождя і партверхівки. У Сухумі, Міусері, Холодній Річці, Новому Афоні як гриби після дощу виростили величні дачі. Наприкінці 40-х років Новоафонська дача стала другим домом Сталіна, і звідси він управляв усім Радянським Союзом. Свій улюблений псевдонім – Коба – Сталін запозичив у кавказького Робін Гуда, героя роману Олександра Казбегі «*Батьковбивство*», і полюбляв жартома повторювати Нестору: «Я – Коба, ти – Лакоба». А забачивши його, вигукував: «Хай живе Абхазія!» В одній із цих резиденцій і зроблена пам'ятна фотографія трьох перших комуністичних скрипок Кавказу: Сталіна, Лакоби та Берії.

Амбітний Лаврентій, якого начальник секретаріату НКВС Степан Мамулов назвав «одержимим манією влади, примхливим і мстивим», уже знав, що головний його суперник – Лакоба. Берія, із середини 20-х рр. будучи начальником закавказького ОДПУ (попередниця НКВС), мріяв про захмарну кар'єру, лавіруючи між прихвоснями Сталіна. Його патроном, на свою ж згубу, став не хто інший, як Нестор Лакоба. Найімовірніше, саме він порекомендував Сталіну підвищити простого чекіста до рангу впливового партійного діяча. У 1931 році Лаврентій став Першим секретарем ЦК Компартії Грузії, а через рік – усього Закавказзя. У 1932 році він уже був одним із довірених людей Сталіна. Конфлікт між абхазцем і мегрелом здавався неунікним. І вирішальну роль у ньому відіграли книжки. У сталінській тиранії мало значення тільки слово червоного царя. Якщо хтось потрапляв у його немилість – кінець. Лакоба достеменно це усвідомлював і в 1934 році написав агіографічне оповідання «*Сталін і Хашим*» на кількадесят сторінок. Це стилізована під фольклор приповідка про

початки революційного шляху Сталіна і принагідно – про особливу роль абхазців, які оточили молодого більшовика своєю турботою. У ній Йосиф Джугашвілі постає ще під своїм шкільним іменем Сосо. Майбутній володар Країни Рад веде натовп на барикади в Баку, а коли протести були криво придушені, переходить у горах у абхазького старця Хашима Шрімби. Там, під охороною пастуших собак, він починає друкувати підпільні революційні відозви. Хашим звертається до Сосо: «Ти ж помітив, що я тримаю на повітрі двох лютих псів. Ти тут у безпеці. Кровожерні звірюки нікого чужого не пустять». Врешті пастух пророчить Сталіну велику перемогу: «Мені був сон, Сосо. Наснилося, що ти визволиш увесь Кавказ від царських опричників, і ми нарешті заживемо в мирі й злагоді як вільні люди». У передмові Лакоба наголосив: написати цю історію його попросили абхазькі товариші, які таким чином хотіли врятувати від забуття перекази, що кружляли серед простого народу, про «геніального політика, стратега і тактика більшовизму, найвидатнішої постаті цілої ери, особистості, яку історія підносить у дар людству тільки раз на сто-двісті років». Дізнавшись про видання, Берія відразу збагнув, що його становище під загрозою. Найкрасномовніші лестощі нашіптував у вуха вождя не він, а той проклятий абхазець Лакоба, та ще й представив своїх землячків як найнадійніших союзників. Чекіст негайно приступив до літературного контрудару і зробив це зі справжнім розмахом. У 1935 році вийшов друком популярно-науковий панегірик *«До питання про історію більшовицьких організацій на Закавказзі»*, присвячений «моєму дорогому вчителю – Великому Сталіну». Справжнім автором, зрозуміло, був не Берія, а такий собі Ерик Бедія, якому допомагало ще понад двадцять інших людей, за що через кілька років його спіткає куля в лоб. І це вже не

куца приповідка про якогось відважного революціонера Сосо, а величний пам'ятник рівня Сталіна. Як свідчить історія, вміщена у виданні, товариш Джугашвілі був головним і, по суті, єдиним провідним революціонером, що навернув Закавказзя до радянського оплоту. На знак визнання заслуг Сталін призначив шефа грузинських комуністів членом ЦК Всесоюзної комуністичної партії більшовиків. Так провінційний царьок Лаврентій став одним із найвпливовіших радянських сановників.

Акції Нестора стрімко впали, хоча він сам про це ще тоді, мабуть, ні сном, ні духом. Може, Лакоба й далі вважав, що він, як на фотографії, – ближче до вождя, ніж Берія. В 1936 році Сталін зняв із посади керівника НКВС Генріха Ягodu й запропонував це місце Лакобі. На превелике здивування багатьох, і насамперед Коби, абхазець відмовився. Він хотів і далі правити своїм удільним абхазьким царством, де почувався як удома. Тут його улюблені ресторани, вулиці й приморські бульвари. У нього жевріла надія, що Абхазія стане самостійною республікою, а Москва його взагалі не приваблювала. Сталінській свиті це не вміщувалося в голові, і схоже, почасти вона мала рацію. Це рішення визначило подальшу долю Лакоби. Сталін не збирався підтримувати абхазькі національні прагнення, а самодержавство Лакоби в Абхазії суттєво порушувало його відчуження абсолютної влади. Берія був підлабузником і сліпим виконавцем доручень, Нестор – старим другом, але й самостійним абхазьким паном на волостях. Сталін прийняв рішення. На запрошення Берії 27 грудня Лакоба приїхав до Тифлісу (давня назва Тбілісі), і вони разом спожили вечерю. За кілька годин ветерана абхазької більшовицької революції почало сильно нудити і він помер від серцевого нападу. Перед смертю він мав сказати щось приблизно таке: «Той

гад Берія мене отруїв». Володар Сухумі повернувся у свою столицю в цинковій труні. За наказом Берії, з тіла видалили внутрішні органи, що унеможливило розтин. Але смерті колишнього наставника, а тепер ненависного суперника, для Лаврентія було замало. Треба було ще знищити його легенду. Через кілька місяців Лакобу оголосили «ворогом народу» та розвінчали як троцькіста й націоналіста, який готував контрреволюційну змову, щоб убити Берію і самого Сталіна. У чекістську катівню потрапила молода вдова Нестора, уродженка Аджарії Сарія. Слідчі жорстоко били жінку, намагаючись вибити зізнання, буцім її чоловік продав Абхазію Туреччині й готував антикомуністичне повстання. Сарія була незламна, і це доводило виродків до оскаженіння. Велика ймовірність, що в допитах брав участь Берія й особисто катував затяту дівчину. У своєму винахідництві витончених мук він сягнув вершин збочення: кинув аджарку в похмуру, залиту водою камеру. Коли очі звикли до темряви, виявилось, що чекісти подбали про те, щоб вона була в товаристві. Через два роки жорстокого слідства жінка померла. Ще раніше розстріляли Михайла, брата Нестора. А його юного сина Рауфа запроторили в трудовий табір для дітей політ'язнів. Хлопець був свято переконаний, що стала трагічна помилка і Берія, можливо, і не підозрює про жахіття, які звалилися на родину Лакобів. Коли в 1941 році Німеччина напала на Союз, він написав листа «дядечку Лаврентію», благаючи випустити його і запевняючи, що негайно ж поїде добровольцем на фронт. Берія, тоді вже на посту начальника НКВС, отримавши листа, либонь, спитав: «То цей Рауф ще живий?» Відтак хлопця привезли в тбіліське управління НКВС і негайно розстріляли за підозрою в приналежності до контрреволюційної організації. Берія нікому не пробачав.

Смерть Лакоби і перемога Берії для абхазців означали катастрофу. Республікою прокотилася хвиля сталінських репресій, і йшлося далеко не тільки про чистку в апараті влади. Метою широкомасштабної акції 1936–1953 років був удар по абхазькій національній ідентичності та грузинізація цих земель. Латинський алфавіт, яким останнє десятиліття записували абхазьку мову, замінили грузинським. Усі абхазькомовні школи закрили, а учнів змусили розмовляти грузинською. Ліквідували абхазькі газети й радіомовлення. Назви вулиць, населених пунктів і географічних об'єктів замінили грузинськими відповідниками. Дійшло навіть до того, що заборонили давати абхазькі імена новонародженим дітям. Чимало абхазців, не бажаючи називатися як грузини, вибирали російські, і навіть польські імена, наприклад, Владислав або Станіслав.

Жертвами Великого терору в Абхазії стали насамперед етнічні абхазці. До стінки ставили урядовців, партійних високопосадовців, інтелігенцію. У 1952 році 80 відсотків важливих адміністративних і керівних посад уже займали етнічні грузини. Сталін теж узявся за своє улюблене заняття – проєктування нових народів і суспільств. На абхазькі землі масово переселяли грузинських селян, збільшилась і кількість росіян. У результаті протягом 1926–1989 років відсоткова частка абхазів серед усього населення з 28 знизилася до 18 відсотків, зате з 6 до 14 відсотків збільшилась кількість росіян і з 37 до 46 відсотків – грузинів. Комуністи мали визволити абхазців від націоналістичних зазіхань Тбілісі, натомість вони їх викорінювали руками грузинів. Та після смерті Сталіна і вбивства Берії ролі помінялися. В 1956 році Президія ЦК КПРС заявила, що влада Грузинської РСР «умисне проводила політику, спрямовану

на знищення національної культури абхазького, вірменського й осетинського населення і примусову асиміляцію». У милість повернулася абхазька мова, що писалася кирилицею, а абхазці почали обіймати головні посади, усі наступні тридцять років борючись за статус незалежної союзної республіки й остаточне повалення верховенства Тбілісі. Раптом виявилось, що це абхазці дискримінують, а подекуди навіть переслідують грузинів, які становлять левову частку населення. Детонатор етнічної ненависті, перфектно змонтований за імперською логікою, тільки чекав, щоб його запалили.

І тоді саме Владислав Ардзинба, як виявилось, – потрібна людина в потрібному місці.

У 90-х, під час конфлікту, Гудаута стала головним місцем. Після того як грузинські війська захопили Сухумі, влада і керівники щойно сформованих збройних сил самопроголошеної республіки знайшли прихисток саме тут. Це був єдиний великий осередок, непідконтрольний грузинам, а крім того, у передмісті на летовищі Бомбора розмістився елітний російський 345-й гвардійський парашутно-десантний полк. Тбілісі й західні спостерігачі звинуватили росіян у таємному вишколі абхазьких солдатів і забезпеченні охорони абхазьким посадовцям. На Стамбульському саміті в 1999 році Москва зобов'язалася вивести свої підрозділи й закрити базу, але цієї домовленості так ніколи й не виконала. А після війни 2008 року ще більше зміцнила контингент, дислокуючи танки Т-62 і зенітно-ракетні системи S-300.

– Можете показати, де під час війни жив Владислав Ардзинба? – звертаюся в Гудауті до чоловіка з сивим волоссям, що спадає на очі.

– Ясно що так, це близько. Але чекай, ти звідки, бо чую з акценту, що точно не росіянин. А-а-а, з Польщі! Фантастика, бо в мене польське ім'я. Станіслав, – проказує й гордо простягає долоню, щоб поздоровкатись. – Пішли в генделік, розкажу тобі трохи про історію, а потім відведу до будинку, що ти шукаєш.

Наступної миті ми вже їмо солянку на абхазький кшталт, добряче приправлену коріандром і пекельно гострою аджикою.

– В мене є деякі надприродні здібності, – несподівано заводить мову чоловік. – Мені являються картини, які пізніше збуваються. Хоч деколи є так, що від видіння до видіння спливає трохи часу. На початку 1992 року я побачив щось жахливе. В моїй спальні стало мертвотно холодно, я лежав на ліжку й не міг поворухнути ні рукою, ні ногою. Я все розумів, але був як паралізований. І тоді побачив танки, трупи, підірвані будинки. Кінець світу. Мого. Ще багато днів після цього я не міг нормально жити. Я не їв, не виходив з дому, не спав. Мама думала, що я важко захворів. Я їй пояснював, що це не хвороба, що мене мучить усвідомлення жахіття, що нас чекає. Я їй розказав своє видіння, але вона не повірила. Ніхто з моїх родичів і друзів не вірив. Крутили пальцем біля скроні, казали, що мені треба відпочити, бо галюники. Мама, певно, не на жарт перестрашилася, що в мене їде дах. А потім настав серпень і почався кошмар.

– Станіславе, але до Гудаути грузини не дійшли. Ти воював?

– Бачиш, Томаш, я грузин... Але в цій війні я йшов пліч-о-пліч із абхазами проти своїх. Я вважав, що абхазці мають мати незалежність, а грузини чинили страшні жахіття. Так я собі думав на початку. А потім усе пішло якось не так.

Ми тоже далеко не святі. Різне було. – Його голос починає тремтіти. – Ми виграли, а я лишився ні з чим. Зразу після війни ветеранам масово роздавали будинки, які покинули грузини, коли тікали з Абхазії. Вони жили переважно на сході країни, в районах Галі й Очамчире. Їх тут було небагато, і більшість залишилася, незважаючи на те, що почалися реквізиції майна. Але мені не було чого боятися. Адже я мав заслужений статус ветерана. Я воював за вільну Абхазію, почував себе абхазьким патріотом. Не має значення, яка кров тече в моїх венах: абхазька чи грузинська. Ото я був наївний. А як виявилось, це має значення, ще й яке. В мене відібрали будинок і майно. Але вони не могли забрати в мене силу. Вона досі в мені.

Ми виходимо з генделика й прогулюємось однією з вулиць, що звертає від центральної площі.

– Це тут. В оцьому будинку була резиденція нашого любимого провідника Владислава Ардзинби. – Ми зупиняємося перед непримітною кількоповерховою коробкою. – Любуйся, а коли повернешся, передавай Польщі вітання. – Станіслав потискає мою руку й за мить зникає.

Будинок, як і вся Гудаута, гнітюче вимерлий. Сірі стіни, брудні вікна, жодної пам'ятної таблиці, що в цьому місці починалася боротьба за абхазьку незалежність. У зарослому чагарями міському парку бовваніє пам'ятник Леніну. Ніби нічого особливого, Ілліч як Ілліч. Але цей не має лівої долоні. Біля монумента зграйка жінок на пластикових столиках розкладається з їжею і напоями. Дітвора надуває кульки й щось собі малює на великих картонних коробках. Готується невеличке недільне гуляння в затінку Володимира Ілліча. Не переймаючись тим, що шини проорюють траву, до них під'їжджає потужна «тойота ленд крузер» із характерними затонованими вікнами. Двоє

чоловіків починають вивантажувати з багажника ящики з харчами.

– Шановні, а чому цей Ленін без долоні? – питаю.

– Хуй його знає! Може, його дістало всьо то, шо в нас ви-творюють, і він хотів махнути на всьо рукою, а її відрубали на металолом, – весело скалять зуби.

Я вертаюсь на центральну вулицю, і там мене знову зусібіч огортає життя. Туристи, яким замало Гагри, Піцунди й Ріци, поспішають далі, до Нового Афону. Це ще одне місце в Абхазії, яке конче треба відвідати. Море вже було, гори були, а тепер час на печери.

Новоафонська печера така велика, що до неї проклали вузькоколійку, яку ще називають абхазьким метро. Біля входу юрмляться сотні приїжджих в очікуванні своєї черги. Якби мені не допоміг мій знайомий, який і собі має своїх знайомих серед дирекції печери, я би не мав і найменшого шансу потрапити всередину. Охочих стільки, що треба записуватися принаймні за кілька днів завчасу. Печера має 185 метрів глибини, а найбільший зал – Мухаджирства – 50 метрів заввишки й 260 метрів завдовжки. Її щороку відвідує кількост тисяч туристів. Металевою кладкою, перекинутою над велетенським кам'яним жолобом, гусачком дрібочуть люди, задираючи голови й силкуючись збагнути, яким дивом усе це ще не завалилося. Печеру випадково відкрив чинний директор об'єкта Гіві Смир, простий пастух, у якого одного прекрасного дня почали зникати вівці. Шукаючи свої пропажі, він забрів до ущелини, що вела вглиб землі. Зайшов усередину і швидко зрозумів: ніяка це не яма, а похмурий лабіринт. На Кавказі повно таких сюрпризів. Найглибша та єдина у світі печера понад 2000 метрів глибиною розташована тут, в Абхазії.

Поки юрби туристів намагаються потрапити до абхазького підземного чуда, дещо осторонь десятки паломників стрімким схилом піднімаються до крихітного гроту. Вологий кам'яний коридор веде до вузького залу, заставленого іконами Ісуса й Марії з Дитятком. Образи мерехтять у теплому світлі свічок, повітря пропахло розтопленим воском. Молода, зав'язана в хустку дівчина запалює свічку і, тричі перехрестившись, показує синочку, як правильно молитися. Усе займає долі секунди, бо в черзі вже чекають наступні паломники, щоб просити про заступництво апостола Симона, званого Ревнивцем або Кананітом. За легендою, яка особливо поширена в православній традиції, під час своєї місіонерської подорожі Христовий учень дійшов аж на Кавказ і осів на абхазькому узбережжі Чорного моря. А в ті часи це були землі язичників, які вшановували прадавні божества й приносили їм у жертву немовлят. Моторошні перекази оповідають і про випадки ритуальних убивств із елементами канібалізму. Симон проповідував Слово Боже, розповідав про милосердя й силу любові. Розкривав людям очі на те, які нелюдські ці їхні поганські ритуали, зцілював силою самої молитви. Вороже налаштовані місцеві жителі поступово зрікалися старої віри та звертали свої молитви до Ісуса з Назарету. Навколо побожного апостола зібралися учні, а Блага Вість розійшлася глибокими кавказькими долинами й віддаленими берегами Чорного моря. Невдовзі звістка про місіонера, який несе мир і спасіння, долетіла до вух царя, який відстоював язичництво, адже воно давало йому божественне право на панування. В абхазькій версії легенди цей володар, ясна річ, грузин. Так чи інакше, розгніваний царьок засудив Симона до смерті. Апостола схопили, і він постав перед обличчям володаря. На очах придворних його розп'яли або – як дехто

стверджує – розпиляли живцем. Тому на образах Симона часто малюють із пилою в руці – знаряддям його мучеництва.

Дорога з печери веде до мальовничого бірюзового озера, на якому сумовито погойдуються пластмасові катамарани. Над плесом здіймається округлий будинок залізничної станції, накритий орієнтально декорованим дахом і оперезаний колонадою, наче якийсь греко-японський павільйон. Вікна вибиті, ковані балюстради повигиналися, підлога встелена сміттям. Туристи уважно дивляться під ноги, щоб ненароком не наступити на бите скло. Рейки зникають у темряві прокладеного в скелі тунелю. З-поміж шпал пробиваються жмутки трави. Золоті часи вокзалу станції Новий Афон зі сполученням Москва–Сухумі явно давним-давно минули. А за Союзу це ж була одна з найважливіших залізничних ліній, що через Сочі вела на Південний Кавказ. Відколи залізничний транспорт перейшов до Російської залізниці РЗД, постійно тривають спроби відновити сполучення з Баку та Єреваном, але поки що поїзди відправляються тільки в одному напрямку. На північ, до Москви.

Тіло свого апостола учні поховали біля підніжжя гроту, який чимало років поспіль служив йому прихистком. Між VI і VIII століттями на місці, де, ймовірно, містився його гріб, звели церкву, пізніше, коли турки завоювали Абхазію та примусили абхазців прийняти іслам, церкву сплюндрували й покинули. На початку нашої ери Новий Афон був великим грецьким портом і називався Анакопія. Якийсь час це була столиця Абхазького царства, що існувало від VIII до XI століття. Від неї залишилися руїни фортеці на вершині Іверської гори, що височіє над містом. Після того як царський двір перебрався до Кутаїсі, а відтак самостійну

абхазьку державу знищили, Анакопія зникла зі сторінок історії і знову з'явилася аж у другій половині XIX століття. Тоді до підніжжя Кавказу прибули збунтовані російські монахи зі знаменитої монашої республіки на грецькій горі Афон. Шукаючи місцини, де можна осісти, вони натрапили на руїни ранньосередньовічної церковці святого апостола Симона й вирішили звести неподалік монастир. У згромадженні діяло суворе правило, таке ж, як у материнській спільноті в Греції. Монастир мав стати ще й безпечним прихистком на випадок, якщо би й іншим російським ченцям довелось покинути Афон. Серцем комплексу став собор під заступництвом святого Пантелеймона, патрона грецького монастиря, який покинули відступники. Відтоді стародавня Анакопія має нову назву: Новий Афон, або Новий Атон, як деколи перекладають. У монастир приїжджав сам цар Олександр III, а в урочистому освяченні головної святині взяло участь близько тридцяти тисяч вірних. На зорі XX століття щойно збудований монастир став основним православним релігійним осередком на кавказькому узбережжі Чорного моря. Коли владу захопили комуністи, монастир закрили як «центр контрреволюційної пропаганди», а пізніше облаштували в ньому радгоспні склади. Сто п'ятдесят монахів арештували і без суду й вироку розстріляли. Під час війни 90-х рр. у будинках розмістили польовий госпіталь, але в 1994 році святиню повернули вірянам. І тут почалось. Бо кому насправді підпорядкований цей монастир? Над територією Абхазії формально юрисдикцію має Грузинська автокефальна православна церква. Спочатку над абхазьким духовенством стояв грузинський патріарх, католикос Ілля II. Але невдовзі почали звучати думки, що позаяк Абхазія незалежна держава, то вона повинна мати і свою власну Церкву. У 2009 році, після цілого десятиліття протиріч

і переговорів, отець від імені всього абхазького духовенства заявив про вихід із Грузинської церкви й утворення Автокефальної абхазької православної церкви, яка буде безпосереднім правонаступником Абхазького католикосату, що існував із кінця XIII до початку XIX століття. Принагідно він звернувся до всіх православних Церков із закликом визнати нову Церкву. Що цікаво, того ж таки року самозваний абхазький патріарх у Москві відспівував свого друга, одного з найвідоміших авторитетів російської мафії В'ячеслава Іванькова, більш званого як Япончик.

Як і слід було сподіватися, грузини відразу ж заявили, що таке рішення діаметрально суперечить канонічному закону і нова Церква – одна велика політична хуцпа. А от реакція Москви стала для абхазців не надто милим сюрпризом. Патріарх московський і «всея Русі» Кирилл I обмежився лаконічною заявою, що Російська православна церква поважає межі юрисдикції окремих Церков. Людською мовою – не має заміру визнавати якісь нові інституції, а вступати з ними в які-небудь стосунки – і поготів. Причина такого рішення геть проста. Грузинська церква налічує понад три з половиною мільйони вірних, із яких щонайменше частина ставиться до Росії неприхильно. Ні для кого не секрет, що Російська церква залишається в тісному союзництві з Кремлем і діє під його політичний диктат. Підливання релігійного масла в грузинський вогонь не на руку російському керівництву, яке, з одного боку, придушує прозахідні стремління Тбілісі, а з іншого – намагається культурно й економічно скріпити Грузію з Москвою. Тож абхазькі розкольники залишилися самі на полі бою. Вони ще більше невизнані, ніж їхня держава.

Величавий новоафонський ансамбль – це церква із золотими куполами, струнка 50-метрова дзвіниця

й монастирські забудови довкола святині. Із вершини Іверської гори комплекс заворожує погляд. Як у гущі яскраво-зелених лісів велика фортеця на узгір'ї, що плавно спадає в море. Заходиш у храм – і ніяковієш від розкоші. Відразу видно: будували не грузини. Їхні церкви суворі, без декору й оздоб, холодні, а іноді навіть похмурі. А монастир так і вибухає візантійськістю. Золоті канделябри, увінчані німбами лики святих, біблійні сцени, химерні хрести, що вкрили ледь не кожен квадратний сантиметр стін, обсотали арки, підібралися під склепіння, закралися на колони. Зусібч, у всіх можливих виявах вони возносять хвалу Господу. Тільки іконостасу немає. Замість нього – проста дерев'яна стінка з іконами Ісуса й Богородиці.

Розглядаючись серед цього апогею православного сакрального мистецтва, щойно тепер зауважую: святиня не завершена. Викінчена наполовину. Деякі фрески гарно відблискують, але інші поблякли, потріскали, де-не-де полущились, оголюючи незугарні шари брудно-сірої штукатурки. Дзвіницю, добряче надгризену зубом часу, обліпили порожні риштування. Так ніби ремонтні роботи мали ось-ось початися, та працівники чомусь не приїхали, і все застигло в очікуванні.

– Церкву будуть далі відновлювати? – звертаюся до чоловіка, який на розкладеному при вході столику продає сувеніри. Увесь довжелезний прохід заставлений прилавками. Метикуваті жителі Нового Афону намагаються спихнути туристам і прочанам усе, що тільки можна. Розп'яття, іконки, народні скульптурки, цукрову вату.

– Та ніби планують. Не хочете купити магнітик із монастирем? Страшенно гарний, на пам'ять.

– Ні, дякую, може, іншим разом. Тоді чому тут ніхто не працює?

– Шкода, – торговець похмурніє. – То, може, хоть абхазький прапорець?

– Давай, – простягаю кількадесят рублів, щоб покращити атмосферу. – То що з тою реставрацією?

– Та нема про що говорити. Ясно, то маскалі башляють на ремонт монастиря, зрештою, як на майже все в Абхазії. Поки наша Церква ще сяк-так була з ними в ладах, гроші плили широкою рікою. А потім хтось додумався, що ми будемо свою власну Церкву, а росіянам це не сподобалося. І краник прикрутили. Раз ваша Церква, то і ваш ремонт, самі собі платіть за нього. Релігія релігією, а політика політикою. Все просто.

Чи все так насправді, сказати важко, але безперечним є те, що Росія становить для абхазців неабияку проблему. Вона їх підтримувала під час війни з Грузією? Підтримувала. Визнала незалежною і рівноправною державою? Визнала, причому як єдиний із впливових світових гравців. А ще визнали – Нікарагуа, Венесуела голосом Уго Чавеса та карликові острівні держави Науру. До цього товариства доєдналися ще дослівно кокосові республіки Тувалу й Вануату, але після налагодження дипломатичних стосунків із Грузією вони анулювали своє визнання. Зрештою: вона дає гроші? Ой дає, та ще й без міри. Середня абхазька пенсія – п'ятсот рублів, тобто якихось вісім доларів, що при цінах плюс-мінус таких, як польські, вистачає рівно на дулю з маком. Проте Москва накидає до цієї суми понад шість тисяч рублів – майже сто доларів. І це ще не кінець, бо, за російсько-абхазьким договором про союзництво і стратегічне партнерство, підписаним у листопаді 2014 року, ця цифра до 2018-го має зрости до ста шістдесяти доларів, саме стільки, скільки отримують пенсіонери в Південному федеральному окрузі Росії. Підстава для виплати цих пенсій

збіса проста. До 2008 року Москва масово роздавала жителям Абхазії паспорти з двоголовим орлом. Тому абхазькі пенсіонери просто беруть пенсії, призначені громадянам Федерації. На цьому російська допомога вливається. В бюджет невизнаної республіки щороку вливається майже сто мільйонів доларів прямих дотацій. Без цієї фінансової крапельниці абхазька економіка вмиг би розпалася, як картоквий будиночок. І це після двадцяти п'яти років незалежності, за які мала би відбудуватися незалежна держава.

– Яке це було прекрасне місто! Одне з найбагатших у СРСР. Воно розвивалося ще з кінця XIX століття і потім усі радянські часи. Поки війна не принесла справжню катастрофу, – розповідає мій знайомий Микола Воронов, переборюючи легку задишку, яку ми підхопили, піднімаючись на Сухумську гору.

На її вершині колись був ресторан, танцмайданчик і кав'ярня. Влаштувалися концерти й танці. Тепер же долівки прикрашених соцреалістичними мотивами будинків укриті битим склом і недопалками. Завалені кам'яні блоки безладно лежать серед буйної рослинності. Молоді люди приїжджають сюди на шури-мури або нічні гулянки. Із машини лунає гучна музика. Повсюди валяються використані шприци. Про це не прийнято говорити вголос, але наркоманів у Абхазії чимало. Знуджені, без жодних перспектив молоді люди вживають усілякі чудернацькі препарати. З легких – ядро мускатного горіха з водою, багатого хто підсідає на героїн або найновіший винахід пострадянського підпільного світу наркашів: коштує копійки, дає неймовірний кайф (приблизно в десять разів сильніший від морфію) і буквально випалює зсередини. Крокодил. Укол виготовленої в домашніх умовах мішанки кодеїну,

червоного фосфору й бензину призводить до гниття тіла, що в кращому разі закінчується ампутацією кінцівки.

– Знаєш, що вбило більше жителів Абхазії, аніж війна з грузинами? – запитує Микола, на що я заперечно хитаю головою. – Автомобільні аварії. На Кавказі загалом і в Абхазії зокрема кожен чоловік повинен бути джигітом.

Джигіт, себто кавказький воїн-вершник, – відповідник латинського мачо. Шалено відважний, твердий як криця, гарячий як лава, він винищує ворогів і завиграшки підкорює красунь.

– У нас на дорогах просто якась епідемія *джигітів*, які пересіли зі своїх спритних скакунів на круті автівки. І як колись на конях вони робили акробатичні трюки, так тепер навперебій змагаються на машинах, порушують усі можливі правила й сідають за кермо нетверезі. Але одна річ – упасти з верхового коня, а зовсім інша – розбитися в аварії, вкоротивши віку не тільки собі, але й безневинним людям, – сердито каже Микола. Він – корінний сухумець, але навчався в Польщі та вже багато років живе у Варшаві. Додому приїжджає раз-два на рік. Його батько, історик і археолог, професор Юрій Миколайович Воронов – один із видатних абхазьких політиків. Депутат Верховної Ради, віцепрем'єр і близький соратник Ардзинби.

Пригадується історія, яку розповів знайомий поляк, що зараз проживає в Абхазії. Колись його на пішохідному переході збив легковик. Водій із пасажиром відразу вискочили з машини, помогли йому піднятися і хотіли відвезти до лікаря. На швидку довелося б чекати російський місяць, і не факт, що вона приїде. Але товариш на таку, здавалося б, люб'язну пропозицію відрізав рішучим: ні! Колись він знав жінку, яку на повній швидкості в центрі міста збила автівка, коли та переходила на зелене світло. Винуватець

відразу ж забрав її в машину і сказав, що відвезе до лікаря. А потім десь на передмісті запхав у багажник, вивіз на річку й викинув з моста у воду. Нема людини – нема проблеми. Через кілька днів тіло знайшли, а родина загиблої вистежила вбивцю і, за законами родової вендети, відправила на той світ.

Ми піднімаємось монументальними сходами з різьбленою балюстрадою, кутові згини якої увінчані неокласицистичними колонами. Кам'яні блоки почорніли, позатікали, спотворені мазюканням, у якому ледве вгадується графіті. Довколишня субтропічна природа вибухає барвами й солодкавим запахом фруктів, що вдаряє в ніздрі. За спустошеними генделиками лежить цвинтар видатних особистостей Абхазії. Його оперізує дірявий паркан із навстіж прочиненою хвірткою, що якимось дивом ще тримається на завісах. Стежки між надгробками позаростали травою, забрехані базальтово-гранітні плити.

– А це ж мало бути наше місце пам'яті. Нашої ідентичності. У нормальних країнах влада би за ними доглядала. А в нас це нікому не в голові, – знічується товариш.

Із Сухумської гори столицю видно як на долоні. З віддалі можна розгледіти й будівлі секретної лабораторії ядерної фізики, в якій почасті розробляли радянську атомну бомбу. Набагато ближче – пристань у формі пароплава. Кораблі до неї так ніколи й не причалювали. Будівництво перервав вибух конфлікту. Тепер вона може завалитися, бо коштів на відновлення немає. Простора почекальня відлякує пустими відкосами й затхлістю, якою відгонить зсередини. На сусідньому пагорбі розкинувся Інститут експериментальної патології і терапії, заснований наприкінці 20-х років. При вході бовваніє пам'ятник гордовитого макаки, незмірно гладкішого за худеньких мавпочок,

що метаються по клітках. Час від часу вони забираються на дерева і, перестрибуючи з гілки на гілку, пронизливо верещать на появу туристів. Сумовитим поглядом намагаються вижебрати в них сухофрукти, які продає ряд бабульок. А колись це ж була гордість усього СРСР. Прихильники теорії змови із запалом переповідають історію про те, як тут створювали помість людини і мавпи. Совецький еті мав бути надсолдатом і надпролетарем, наділений людською силою й витримкою. Червоною бестією, готовою на багнетах нести революцію в найвіддаленіші закутки землі або ж у шахтах і на великих будовах соціалізму видавати на-гора тисячі відсотків норми, за рік закриваючи план п'ятирічки. Можливо, радянські жінки, загорівшись такою перспективою, масово зголошувалися на запліднення їх мавпячим сіменем. Зрештою, не кожного дня випадає нагода стати матір'ю Великої Стопи. У кожній легенді є доля правди, бо засновник інституту Ілля Іванов був дарвіністом, одержимим ідеями еугеніки, і дійсно намагався схрестити людину з мавпою. Радянська влада не оцінила його кмітливості й відправила вченого у вимушену відпустку в Казахстан. А сам інститут став дослідницьким центром, де провели низку експериментів на мавпах, зокрема пов'язаних із польотами в космос. Під час війни полишені самі на себе тварини вмирили з голоду, їх задля розваги вбивали п'яні солдати або з точністю до навпаки – вони ставали іграшками в руках абхазьких підрозділів.

– Пішли звідси, – каже Микола. – На все це сумно. Місто мого дитинства, і таке занедбане.

Ми прогулюємося сухумськими вулицями, які не вписуються в стереотипні уявлення про пострадянські міста. Жодного натяку на гнітючі спальні райони, заставлені *хрущовками*, страшні як атомна війна адмінбудинки, фабричні

димоходи, що вивергають пилюжний дим, сірі хідники, які зливаються з чорним асфальтом. Замість них тут тісняться оздобні кам'яниці, вілли в середземноморському стилі, палацки з орієнтально півкруглими вікнами. Усі як один випромінюють еклектичну красу портового міста на стику Сходу й Заходу. Усі прагнуть видаватися гарними, переконати мене, що я походжаю не столицею невизнаної республіки (або, як кажуть абхазці, – частково визнаної, бо Росія ж визнала), а повноцінною столицею чорноморського кавказького раю. Тутешні вина – прохолодні, їжа смаковита, люди – гостинні, а теплий клімат і буйна природа дарують умиротворення.

Великий напис біля центрального променаду кричить до мене: «*We Sukhum*». Цей новий рекламний слоган придумали столичні піарники. Абхазці, пишайтеся своїм містом, забудьте про скромність, це перлина Чорного моря! Хай собі грузини мають Батумі, українці – Одесу, але Сухумі – надзвичайне. Точніше, Сухум, а не Сухумі, бо та одна крихітна літерка наприкінці робить велику погоду. Сухум із «і» – це грузинська назва, а без «і» – абхазька.

Ось я вже в дурмані цього абхазького блаженства, як з-поза чарівних будиночків раптом виринають руїни. Одна знищена кам'яниця, за нею ще одна, і ще. Рештки палацка, напіврозвалена фронтальна стіна, наполовину зведена будівля неподалік миршавої багатоповерхівки. Подібно до новоафонського монастиря, Сухумі збудоване, чи радше відбудоване – наполовину. Ніби дещо напоказ про людське око підфарбоване, але з-під цього тонкого шару фарби проступає гнилизна.

Наступного дня ми з Миколою їдемо в колишній санаторій у містечку Гульрипші неподалік Сухумі. З головного

шосе дорога звертає в глухий ліс, яким укриті довколишні м'які узгір'я. Що вище ми піднімаємося, то менше асфальту і більше ям і гравію. Врешті зупиняємося біля бетонних стовпів, на яких колись, либонь, висіла показна брама. Природа буяє. Це вже навіть не субтропіки, а справжні-сінькі екваторіальні джунглі. Пальми, магнолії, мандарини, ожина-малина. Акації, евкаліпти, екзотично розлогі широколисті кущі, чудернацькі дерева з вигнутими в небо кронами. Усе це кучерявиться, звивається, сплітається в здичавіле клубовище, яке обсотує розкидані узгір'ям руїни. Красиві стіни силкуються чинити опір немилосердній природі, але вона їх розриває і тягне до землі. Із цього чагарнику повсюди виростають кількаповерхові вілли. Оздоблені неокласицистичними мотивами, ніби їх перенесли із самого Відня чи Парижа. Всі як одна спустошені. Обвалені й занепалі до купи цегли.

Ми заходимо в найбільший будинок. Це навіть не вілла, а справжній палац, із атріумом, устеленим товстим килимом грузу. Сходи, що оперізують залу, відлякують вирваними дірами. Із запліснявілих, облущених від фарби стін стирчать вигнуті арматурні прутки й огризки електрокабелів. Обережно роблячи кожен крок, щоб не звалитися в якусь вирву, ми позираємо вгору, аби раптом шматок стіни не впав на голову. Цей комплекс – моторошний апофеоз розкладання.

На архівних фотографіях 30–50-х, і навіть 80-х років ці кам'янички випромінюють розкіш, виблискують порядком, запрошують на прогулянку своїми ошатними садами. Санаторій можна назвати плодом любові заможного фабриканта, російського князя Миколи Смецького до його дружини Ольги, хворої на сухоти. Лікар обстежив жінку і приписав незвичне лікування: «Якщо ви хочете, щоб

дружина жила і видужала, треба зробити так, щоб кожної ночі вона спала на новому місці, де повітря чисте від мікробів». Мільйонер дуже поважно підійшов до цієї рекомендації й із властивим собі завзяттям взявся за роботу. З холодних і похмурих околиць Костроми, що лежала північніше від Москви, він переїхав у околиці Сухумі. В селі Гульрипші скупив понад півтори тисячі гектарів із лісами й полями кукурудзи. Потім привіз спеціалістів з ботаніки, заклав сад і почав вирощувати екзотичні рослини. Для своєї коханої він звів чудовий маєток на триста шістдесят п'ять кімнат, який за кольором цегли називали «червоним палацом». Розмах цієї акції приголомшив жителів Абхазії. Але це був тільки початок великих планів князя, який, не зупиняючись на півдорозі, розпочав будову комплексу Гульрипші. За кілька років він став одним із найвідоміших санаторіїв Російської імперії, де лікували хвороби дихальних шляхів. У всьому тут підтримувався бездоганний порядок. Пацієнти й місцеві називали його «палацом гігієни і чистоти». Після Жовтневої революції Гульрипші націоналізували і, отримавши нового патрона – Леніна, воно безперервно працювало аж до початку війни з Грузією.

А що сталося з жінкою, яка надихнула князя на таку колосальну роботу? Якщо вірити легенді, після переїзду в Гульрипші Ольга майже відразу видужала й дожила до глибокої дев'яностолітньої старості.

– Наскільки я розумію, ці руйнації – це наслідок війни. Грузини бомбардували комплекс? Тут точилися важкі бої? – цікавлюся в Миколи.

– Ні! Всередині все й справді було сплюндроване, але самі будинки вціліли, – відповідає із сумішшю смутку й злості. – Просто після війни об'єкт закинули. Не було ані грошей, ані головне – бажання і вміння вернути йому

давню славу. Та ще до всього довколишні мешканці й адміністрація почали розкрадати. Найперше розтягнули черепицю, яку Смецький спеціально привіз із Франції. А як нема даху, все починає гнити й миттєво валитися. Руки опускаються. Ти в курсі, що на початку ХХ століття у кожному будинку була тепла вода, а вже на початку ХХІ століття в Сухумі постійні перебої в постачанні холодної води? Повний абсурд. Тут навіть не йдеться про не знати які захмарні інвестиції, а просто щоб дбати про те, що ми вже маєм. А ми маєм усього неміряно! Ти ж об'їздив Абхазію вздовж і впоперек, і сам на власні очі бачив. Ми були наймальовничішим закутком СРСР, у нас закачували гроші, інколи аж балували. Ясно, що війна принесла страшні руйнації. Одне з найбільших злодіянь грузинів проти абхазької культури – підпал Національного архіву. Коли приїхали пожежники, грузинська армія не дозволила їм гасити полум'я. Будинок ущент згорів, сьогодні від нього й сліду не залишилося. Загинули майже всі фонди. Схожа доля спіткала й Інститут історії, де працював мій батько. На його місці тепер поле, хоч це в самому центрі столиці, між Театральною площею і Президентським палацом. Масштаб грабунків був неймовірний. Ти прикинь, свани крали і тягли в гори навіть міські тролейбуси. Я розумію, що країна була спустошена, ну але має бути якась міра. Вже минуло чверть століття, як ми вибороли незалежність, – не можна постійно прикриватися конфліктом. Ти знаєш, що Абхазія могла піднятися завдяки евкалиптам? – Микола попліскує сталево-сірий пенз із характерною облущеною, як папір, корою. – Колись цю частину узбережжя вкривали трясовини. Абхазька столиця збудована на гидких болотах, де повно комарів. Розгулювала малярія. Важко це було назвати приємним для життя місцем. Але хтось додумався

обсадити місто евкаліптами, які п'ють чимало води. Отак і вдалося осушити ці землі, а тропічна хвороба відійшла. Проте вже в часи незалежності ніхто не дбає про належне осушування ґрунтів. Простий приклад. У підвалі висотки, де я ріс і де живе моя мама, купу років стоїть вода. Смердючий, брудний інкубатор москітів. Мешканці вже не перший рік пишуть звернення до адміністрації, щоб її викачали й укріпили фундамент. І що? І дуля з маком! Нікому це не в голові. Як так піде далі, то ми знову будемо, як в Азії чи Африці, – малярійний регіон. От тоді-то почнуться проблеми, бо наша охорона здоров'я з цим не впорається.

– Доведеться пити багато тоніку, – намагаюся жартувати, натякаючи на антималярійний хінін, що входить до складу напою.

– Певно, лише це нам і залишиться. – Микола не в гуморі. – Мене вражає така халатність і відсутність поваги до того, що в нас є, що ми вибороли такою ціною. Недавно ми хотіли провести каналізацію в нашому будиночку над морем. Приїхали спеціалісти й за якусь мить, раді як слони, кажуть, що все просто чікі-пікі, бо будинок стоїть на укосі. Тому досить вивести трубу, і можна спокійно зливати стоки в море. Мама схопилася за голову. Як можна так по-дурному забруднювати наші прегарні пляжі фекаліями? А що ти думаєш про Абхазію?

– Думаю, що вона... – якусь мить вагаюся, – скажімо так, невизначена.

– Невизначена?

– У тому сенсі, що Абхазія чудова, але куди не кинь оком – вона просто розвалюється. Так ніби її жителі ще не до кінця переконані, чи ця країна – справді їхня країна. Про своє, те, що тобі належить, – стараєшся дбати, піклуєшся. А Абхазія загниває в буквальному сенсі цього слова.

Кам'яниці зруйновані, готелі занедбані, дороги розбиті, окрім однієї, яку проклали росіяни.

– Я всім своїм серцем люблю свою батьківщину. Я патріот Абхазії, хоча в моїх венах ані краплі абхазької крові. Батько був росіянином, мама грузинка, а прабабця полька. Вдома ми говорили російською. Але я завжди вважав, що Абхазія має бути вільна й незалежна. Коли ми вибороли свободу, все пішло шкереберть. Тепер я вже не мрію про нову процвітаючу Абхазію, я згадую те, що знищено людською дурістю, лінощами й жадібністю. Світле майбутнє Абхазії вже в минулому. – Микола змовкає. – Але в мені ще жевріє надія, що колись це таки зміниться. Ми маєм величезний потенціал. Неймовірний клімат, гори, пляжі, море. І головне – силу-силенну чудових людей, які можуть обернути все так, що світле майбутнє ще прийде й на нашу вулицю. І ми повернемо собі втрачену славу.

Абхазія го-о-о-о-о-ол!!!

Ось і прийшов твій час.
Ти чуєш, як
серце рветься із грудей?
Це знак
нових історій і подій –
утілення надій і мрій!

Життя не змінить нас –
лиш ми його.
Ось і настав тріумфу час –
твого й мого!

Офіційний гімн футбольного чемпіонату світу
World Football Cup 2016, Абхазія

Острови Чагос грають погано. Щиро кажучи, грають вони препаскудно. Не встиг я на секунду відійти з трибуни по пиво й попкорн, як тут уже забили два голи. Чагоси пропускають усе, що тільки можна пропустити, причім роблять це просто блискуче. 9:0, 12:0, скількись-там: 0. У них

заплітаються ноги, вони передають м'ячі супернику, заледве можуть вийти за свою половину поля. Проте вони страшенно радіють цій футбольній катастрофі. Від звучання регі-гімну й аж до відходу в роздягальні – вони безперестанно усміхаються на всі тридцять два. Пофіг результат. Вони потрапили на чемпіонат із «дикою карткою», тому шанси від самого початку були мізерні. Основне – показати світу, що невідь які «Чагоси» з якогось Богом забутого острівця Індійського океану взагалі існують. Ба більше, прагнуть незалежності. Мати такі ж права, як інші, великі народи.

А от для Абхазії це матч-відкриття, тому вони аж зі шкіри пнуться, щоб зіграти з якнайблискучішим результатом. Із радісним спокоєм трибуни стежать за цією футбольною баталією. Перші голи ви́кликали бурхливу реакцію, але наступні влучання зустрічалися тільки поблажливи-ми усмішками. І ніщо не віщує чудотворного спасіння острів'ян. Ліва частина головної трибуни, здіймаючи руки, зривається з крісел, але вже за мить опадає, розчарована апатією решти глядачів.

– Ех, ми вже й забули, як воно: пускати мексиканську хвилю. І де ті часи, коли ми аж пашіли, вболіваючи за «Динамо Сухумі», – зітхає на сусідньому стільці чоловік із кам'яним обличчям. – Кінець 80-х – то було шось! Ми тоді пробилися в першу лігу!

«Динамо Сухумі» ніколи не було найкращою командою, але в 70-х і 80-х роках успішно грало в Другій лізі СРСР. Переломним став 1989 рік, коли абхазці зуміли вибороти історичний прорив у Першу лігу Союзу. Не встигли вболівальники натішитись перемогою, як тріумф уже став неактуальним, бо ліга разом зі всім Радянським Союзом упокоїлась на смітнику історії. Команду запросили

грати в чемпіонаті вже незалежної Грузії, та футболісти відмовилися. Народжувалася Абхазія, і на часі було приготування не до футбольних змагань, а до боротьби за незалежність від Тбілісі. А потім прийшла війна, й абхазьким уболівальникам нічого не залишилось, як дивитися матчі по телевізору. Проте влада як на пню стала, щоб повернути славу вітчизняному футболу, і в 2015 році в середмісті Сухумі помпезно відкрили новий стадіон на понад чотири тисячі місць. Самовдоволення керівників ішло врозріз із думкою публічності, яка масово потрактувала об'єкт як одну з найдебільніших інвестицій у короткотривалій історії держави. Доріг нема, фабрик нема, багатоповерхівки розсипаються, зате футбольна арена аж засліплює крутизною. Ось вам і солом'яна помпа на міру абхазьких можливостей. Кмітливіші абхазці упівголоса розповідали про гроші, які під приводом будівництва розчинилися в кишнях рідних олігархів. Минув рік, і тепер політики можуть гордо відповісти недовіркам: «І що? Шах і мат! Абхазія – господар футбольного чемпіонату світу ConIFA World Football Cup 2016».

До ConIFA – Конфедерації незалежних футбольних асоціацій – входить понад тридцять команд-представників нацменшин, етнічних груп і невизнаних республік, які з тих чи інших причин не прийняли до ФІФА. Організація була зареєстрована у Швеції у 2013 році, і з того часу вона вже встигла провести Мундіаль-2014 у шведській частині Лапонії та Чемпіонат Європи-2015 в угорському Дебрецені. Тепер прийшов час Абхазії.

У чемпіонаті змагаються дванадцять команд із таких екзотичних закутків світу, як Пенджаб, що на пакистансько-індійському пограниччі, невизнана республіка

Сомаліленд, яка формально – частина поглинутого воєнною анархією Сомалі, чи Об'єднані корейці Японії, які символізують злагоду поза всіма північно-південними корейськими чварами. У лави змагань вступили також і європейці: італійці з Паданії, секеї з румунської Секейської землі, у чиїх жилах тече угорська кров, чи ретороманці, що заселяють Рецію, стародавню країну на альпійському пограниччі Італії й Швейцарії.

– Ви раді цьому чемпіонату? Мабуть, це привід пишатися, що Абхазія проводить таку подію? – запитую в подруги, яка запросила мене на зустріч до ошатної кав'ярні на сучумській набережній.

– Пишатися? – молода, вдягнута за останнім писком моди жінка аж невдоволено пирхнула. – А чим тут пишатися? Що ми граєм із циганами?

– Цигани в останню секунду покинули змагання. Вони не можуть приїхати в Абхазію з організаційних причин, – ділюся з нею найновішою інформацією з мундіального поля бою. Абхазка вільно розмовляє кількома мовами, навчалася за кордоном і має велику фірму. Вона аж ніяк не вписується в кавказьку модель сім'ї, де першу скрипку грають чоловіки, а жінки покликані дбати про дім і дітей. Вона представляє космополітичне крило абхазького істеблшменту.

– Ну так, себто нам залишаються бурхливі матчі з такими гігантами, як Сомалі.

– Сомаліленд, якщо бути точнішим.

– Ще ліпше! Що це взагалі таке, ото Сомаліленд? – дівчина ще більше заводиться. – Ми буцімто й незалежна держава, а за чемпіонство псевдосвіту змагаємось із банановими недореспубліками, про які ніхто з нормальних людей навіть не чув. Наскільки пам'ятаю, цього року Польща грає

на тому справжньому «Євро», а в Сухумі я щось не бачу вашої збірної.

– Так, але все-таки ви – господарі... – затиноюся.

– Добре, добре, не будь такий люб'язний. Ми не на приємні в посольстві, – заходиться сміхом.

Влада аж зі шкіри пнулася, намагаючись довести: вони таки впораються з організацією події. Церемонія відкриття – це було щось із чимось. Кілька десятків хвилин верткі вервиці акторів і танцюристів переповідали історію абхазької землі. Від такого видовища – занадто грандіозного й перенасиченого – розбігалися очі. У світлі різнобарвних рефлекторів закуті в лискучі лати рицарі з дерев'яними щитами й довгими піками вели запеклий бій. Наступали, ухилялися, падали на землю, видавали бойові вигуки. Врешті витягли мечі, щоб уже в безпосередньому поєдинку нанести суперникам вирішальні удари. Танцівники, з нашитими на грудях рядами патронів, вистрибували вгору, робили оберти в повітрі, падали навколішки перед жінками у звабливих сукнях і з покритим серпанком волоссям. Старець у папасі й білій вовні виголошував палку промову, від якої двигтіла земля. Він розгорнув велику книгу й зачитав уривки «*Нартського епосу*». Славив героїчні подвиги, скинутих богів і забутих витязів. Абхазький гімн «*Aiaaira*» разносився над містом. А потім емоції стихли, стадіон спорожнів. Наче абхазці не налаштовані на футбольне видовище. Ніякого тобі спортивного шалу, яким зазвичай супроводжуються такі події. Жодних уболівальних натоптів, шарфів, транспарантів, святкувань до самого ранку. Але під час першого матчу уболівальники вже запалюють своїми вигуками «Абхазія, Абхазія», чи то пак «Абхазія» російською.

– Трохи дивно, тобі не здається? Ви вболіваєте за Абхазію – і при цьому кричите російське «*Абхазія*», а не абхазьке «*Апсни*». Якби на наших трибунах хтось почав горланити «*Польша*», то би з ходу дістав по зубах від якогось гарячкуватого співуболівальника. Ми з росіянами так не дуже, це ясно як день, а от ви собі з ними дружите, але тобі не здається, що все-таки це легкий перебір? – цікавлюсь у свого друга.

– Яку мову ти переважно чуєш на вулиці? Які написи майже на всіх магазинах? – відповідає питанням на питання.

– Російською, – підтакую, бачачи, до чого той хилить.

– Отож-бо! Російською, а не абхазькою. Не обманююся, в Абхазії головна – російська. Ясно, що влада розпинається, буцімто абхазька мова – на першому місці, що її вчать у школах і, взагалі, кожна дитина має знати мову предків. Але це пропаганда. От я не говорю абхазькою і якимось живу. Без абхазької в нас раду можна дати, але без російської – капець. Недавно народилася ідея вернути турецьку діаспору на рідну землю, і то першими – абхазьких біженців із Сирії. Приїхавши сюди й побувши тут пару місяців, багато людей геть розчарувалися, бо елементарно не могли порозумітися через мову. Вони знали абхазьку, але що з того, якщо в магазинах, на базарі, в установах поточна – російська.

На те, що проходить чемпіонат, натякає хіба що реклама на білбордах: футбольний м'яч влітає прямо в сітку. Вона подекуди відтіснила з великоформатних плакатів найпоширеніший «продукт» – мартиролог народно-визвольної війни. На тлі абхазького прапора – чорно-білі портрети загиблих. Двадцяти-, тридцяти-, сорока- й п'ятдесятилітні.

Сини воювали пліч-о-пліч зі своїми батьками. Біля кожної фотографії – медаль. Двоє чоловіків нагороджені найвищою відзнакою – Героя Абхазії. Ще чотири мають Орден Леона. Кільканадцять інших воїнів відзначені медаллю «За відвагу». І патетичний напис: «Світлої пам'яті мешканцям села Гупі».

– Абхазці марнославні, – каже знайомий історик Коля із Сухумі. – Нагірний Карабах має понад двадцять героїв, і кожна дитина знає їхні імена. А в нас найвищі нагороди роздавалися наліво-направо. Друзі вручали друзям, і ніхто нікому не пояснював, чому й за що. Деяких справжніх героїв забули, зате на бойовій славі нагріваються ті, хто цього анітрохи не заслуговує. Цей наш воєнний патріотизм із роками все більше скидається на абхазьку маячню. Ми будуємо свою ідентичність на досвіді війни, і водночас на війну можна все списати. Важко в таких умовах бути самокритичним, вводити реформи, помічати помилки. Тільки шось не так, у нас напоготові вже є винні: грузини і конфлікт. Які би ти оборудки не прокручував, але якщо груди обвішані орденами, то ти – недоторканий. Ну бо як, ти ж – ветеран, нічим не заплямований. Ходячий пам'ятник, – додає чоловік.

У громадському просторі чемпіонат спровокував боротьбу: з одного боку, футбол, з іншого – ордени, військові гасла й автомати. Інтернетом кружляє розпіарений ролик події. У ритмі відомої рок-н-рольної пісні Білла Гейлі «*Rock Around the Clock*» футболісти в зелених футболках із абхазьким гербом мчать сухумськими вулицями за хлопчиком, який під час тренувань украв у них м'яча. М'яч летить через парки й проноситься тротуарами, хлоп'я майстерно

дрибляє, обходячи захист, і врешті робить подачу випадковим перехожим. Група молодих людей приймає виклик і разом із командою рушає у футбольний марафон містом. І ось – сильний удар – і через приморську колону в античному стилі м'яч летить прямо в Президентський палац. Передачу приймає елегантна, в лакованій туплі й костюмній класичній штанці, нога найвищого посадовця абхазької республіки і влучно відправляє м'яч прямо в руки хлопчика, до якого нарешті добігають і вимотані футболісти. Усі як один – усміхнені й безтурботні. Жодної тіні позерства чи пафосу. Ось так, футбол об'єднує людей.

Проте на вулицях піднесення не видно. У провулку біля стадіону перед рестораном майорять прапорці збірних, проте сам заклад зяє пусткою.

Сухумці мобілізуються аж на матч зі збірою Західної Вірменії. Так вірмени називають землі Східної Анатолії, чим доводять турків до шалу. Адже це частина їхньої держави – Східна Туреччина. Курди й собі позирають на них спідлоба, бо ж Західна Вірменія – не що інше, як турецький Курдистан. Курдсько-турецько-вірменське тріо (чи радше бермудський трикутник) має всі шанси зустрітися на абхазькому полі, бо в чемпіонаті разом із вірменами й курдами грає й невизнана Турецька Республіка Північного Кіпру. Та суперник не з легких. Незважаючи на назву, в команді грають не те щоб вірмени з Малої Азії, радше представники розпорошеної по всьому світу вірменської діаспори. Зокрема й професійні гравці відомих європейських клубів: зірка їхньої збірої – Грач Яган зі швейцарського середняка «Серветт Женева». Це вирішальний день, бо якщо абхазці виграють – то матимуть у жмені синицю участі у чвертьфіналі. Але вірмени не менш заповзяті й мітять на першість. Повернутись із чимось нижчим за бронзу – для них

рівнозначне нищівній поразці. Гравці з Араратом на грудях роблять усе можливе й неможливе, але в кінцевому результаті таки піддаються господарям – 0:1.

Наступного дня я уважно розглядаю пам'ятник футболістам біля стадіону імені Даура Ахвледіані в Гаґрі. Ахвледіані був гравцем клубу «Динамо Сухумі», добровольцем воював на війні з Грузією і загинув незадовго до завершення конфлікту. Скульптура до непристойності соцреалістична. Двоє футболістів заповзято борються за м'яч. Футболісти як футболісти. У шортах, футболках, гетрах і бутсах. Але що це в них із обличчями? Чорні – тільки волосся й брови. Решта – біле. Ніс, губи, очі. Найгірші – очі. Моторошно білі, як у фільмі жахів. Без зіниць і райдужок. Мертвяцькі. Що лише стрельнуло в голову якомусь безіменному митцеві, що він додумався замалювати фарбою одні лиш брови? Вийшли футболісти-вампіряки.

На полі м'яча копають, на щастя, щонайживіші гравці. Збірна Північного Кіпру розгромлює футболістів Реції. На шістдесятій хвилині – 4:0, і навряд чи ретороманцям вдасться відігратися. Стадіон як стадіон. Трава, двоє воріт, електронне табло. Такий собі великий польський спортмайданчик «орлик». Міліціонери в громіздких кашкетах і протисонячних окулярах-пілотках стежать за порядком, хоча ніщо не віщує розрубу ультрасів. Футбольних фанів – як кіт наплакав. На одного вболівальника – один правоохоронець. Найбезпечніший у світі матч. Стає нудно. Результат, у принципі, відомий, вболівати нема кому, і ще, як на зло, закінчилося пиво.

А краєвиди просто приголомшують. Одразу за стадіоном простягаються узгір'я, м'яко опадаючи до моря. З їхніх гребенів сходять кудлаті хмари, поглинаючи один по одному хаотично розкидані серед насичено зелених дерев

і чагарів будинки. Гірська гроза ось-ось накриє кіпріотів, які йдуть у наступ, і ретороманців, які відчайдушно силкуються захищатись. Та ні, зненацька хмари спиняються. Небо над Чорним морем – кришталево чисте. Сонце лагідно гріє шкіру. Два атмосферні фронти уклали мирову. Горішню частину міста заливає дощ, мов із відра, а в тій, що ближча до пляжу, можна засмагати.

– У нас чудово, га? – штурхає мене молодик із двійко дітей. – Усе-таки ліпше дивитись футбол по телевізору, але другої такої країни, як Абхазія, ніде більше в світі нема.

На полі й далі нічого цікавого. Це явно не головний матч мундіалу. Черговий сплеск емоцій – аж у чвертьфінальному поєдинку господарів зі збірною саамів із Лапонії.

– Шкода, я надіявся, що ми дійдем до півфіналу, але не буду бідкатись, ця перемога по праву належала абхазцям. Просто вони зіграли ліпше, ніж ми. Мені трохи не личить казати, що я вболіваю за ту чи іншу команду, але серце не обманеш. – Президент КонІФА Пер-Андерс Блінд лукаво усміхається, коментуючи перемогу господарів у два голи. Сам він – лапонець, хоч і надає перевагу визначенню «саам», бо Лапонія асоціюється йому з багатолітньою політикою дискримінації корінних народів Півночі шведським правлінням. – Ми заснували конфедерацію, щоб дати шанс відкинутим народам. Національним та етнічним меншинам, невизнаним республікам, народностям без держави. Чому великому футбольному святу можуть радіти тільки збірні, прийняті у ФІФА? Тим більше, що їхні критерії участі теж не зовсім зрозумілі. Адже Уельс, Шотландія чи Гібралтар – не є незалежними державами, а втім, їх прийняли. І де справедливість? Футбол має бути для всіх. На чемпіонаті у Швеції грала

збірна суданського Дарфуру з «дикою картокою», і там скоїли вбивство. Ці люди вперше у своєму житті грали на футбольному полі, а дехто взагалі вперше мав взуття на ногах. Тому варто робити те, що ми робимо. Для гравців і вболівальників. Нас не цікавить політика. Більшість гравців – аматори або напівпрофесіонали. Зрештою, як і ми, керівництво КонІФА.

Пер-Андерс Блінд – бізнес-консультант, а у вільний час – футбольний суддя й арбітр популярного у Швеції уніхокею. Генсекретар організації Саша Дюркоп – докторант математики в Кельнському університеті. У кулуарах керівництво КонІФА тихцем додає, що більшість дарфурської збірної звернулася з проханням про політичний притулок і після мундіалу додому вони вже не повернуться.

– Звучить усе це гарно, але ж у ваших рядах грають футболісти республік із суперечливим статусом. Окрім Абхазії, до конфедерації недавно доєдналася збірна «Луганської народної республіки», і на черзі – донецькі гравці. Зрештою, вже на цьому турнірі деякі матчі судять арбітри з Донбасу, – доскіплює.

– Звичайно, це може викликати певні суперечності, але ситуацію регулюють демократичні важелі, які лежать в основі діяльності нашої організації. За вступ нових членів голосують представники всіх команд на щорічному з'їзді КонІФА. Ми, себто керівництво, не маємо аж таких повноважень і в голосуваннях здебільшого програємо нашим же членам, – Саша вклинюється в розмову, намагаючись обернути моє питання на жарт, але видно, що йому не до смаку вся ця катавасія з Луганськом. Він крадькома зізнається, що коли у Східній Україні почалася війна, керівництво молилося, аби лиш «ЛНР» і «ДНР» не подавали заявку на членство. Найімовірніше, за вступ донбаських сепаратистів

проголосували не лише невизнані республіки із СНД, а ще й із Африки та Західної Європи, як-от Реція і Паданія.

– Наші африканські й азіатські друзі часто не усвідомлюють, наскільки складною є геополітична ситуація в Європі. Тим більше, як сказав секретар, ми не порушуємо політичних тем. Тому-то деякі їхні ідеї викликають у нас здивування і навіть обурення. Але в цьому й полягає задум КонІФА. Ми всі – рівні, спільно й демократично приймаємо рішення щодо майбутнього організації, – роз'яснює Пер-Андерс Блінд.

– Чому тоді в конфедерацію не ввійшли каталонці й баски, які так активно заявляють про свою національну окремішність?

– Дуже просто: вони ніколи офіційно не зверталися щодо членства. Чесно кажучи, мені здається, вони не захочуть псувати собі стосунки з УЄФА і ФІФА, якщо їм усе-таки вдасться відколотися від Іспанії, – відповідає Саша. Ніхто цього не скаже вголос, але якщо задуматись, то навряд чи такі «звізди» Іберійського півострова, як хоча б Карлес Пуйоль із Барселони, захочуть грати в одних рядах із напіваматорами з Богом забутих закутків світу.

– А як тоді бути з Паданією? З нею, здається, також було не все гладко.

– Тут теж ситуація складна, – президент безперестанно усміхається, хоч ми явно заходимо на слизьке. – Спочатку ми не взяли їхню збірну через політичні зв'язки з партією «Ліга Півночі», яка з північних провінцій Італії прагне утворити незалежну державу. Ба більше, «Ліга» проголошує крайні націоналістичні, і навіть расистські гасла. Це для нас неприпустимо. Але коли паданська збірна чітко заявила про свою аполітичність, ми вирішили, що немає жодних підстав для того, щоб вона не виступала у складі КонІФА.

Уяви собі тільки: тепер паданці можуть зіграти з ромами. Ще п'ять років тому це би було неможливо. Чудово, га? Футбол і справді об'єднує.

Президент і словом не обмовився про явно пропутінські симпатії «Ліги Півночі» й прихильників паданської незалежності. Політики цього руху від самого початку протестували проти санкцій Заходу стосовно Росії. Наступного дня після вбивства Бориса Немцова лідер угруповання Маттео Сальвіні зазначив, що «Росія – це надпотужна сила, з якою треба провадити діалог, а не сваритися». А в середині 2016 року регіональна рада Ломбардії у відповідь на заяву «Ліги» прийняла резолюцію, якою закликала італійський уряд «засудити політику ЄС щодо Криму». У документі також вимагалось визнати волю кримського парламенту й жителів півострова щодо приєднання до Росії, яку вони виявили на незалежному референдумі. Тут же ж секретар ломбардської філії «Ліги» Паоло Грімольді назвав санкції проти Москви абсурдними: «Ці недоречні економічні санкції ЄС і ембарго на продукти, яке ввела Москва, обійшлися нашому експорту в понад 3,5 мільярди євро». Це бізнес, ніяких сантиментів бути не може.

– Тоді чи прийняли б ви Ісламську державу? – намагаюся підкрутити розмову до вищого градусу.

– Теоретично вони мають право подати заявку, але ніхто їх не прийме. Усе має свої межі! – президент обрубуює розмову і змінює тему. – На першому чемпіонаті у Швеції ми своїми руками малювали на стадіоні розмітку, накачували м'ячі, підправляли ворота. Суцільне дилетантство. – Пер-Андерс Блінд впадає в ностальгійно-рефлексійний настрій. – Спали по дві години на добу. Та якщо чесно, моїм землякам було начхати на наш чемпіонат. Нащо їм усі ці дивні команди, якщо вони можуть відвідати матчі великих

європейських клубів або відбори чемпіонату ФІФА. В Абхазії все геть по-іншому! Для абхазців це справжнісіньке свято спорту й визначна подія. Вони вклали в організацію не лише гроші, а й свою важку працю, запал і душу. Це помітно у всьому. Абхазія мене зачарувала. Абхазія, го-о-о-о-л! – порскає щирим сміхом.

Щось не видно, щоб абхазька вулиця розділяла запал президента КонІФА. Зі змагань уже вилетіли стовідсоткові фаворити – Курдистан і Західна Вірменія. Курди поступилися Паданії у чвертьфінальній серії пенальті. У цьому чемпіонаті не передбачено додаткового часу, тому дев'яноста хвилин має вистачити на розв'язання матчу. Відтак залишиться розраховувати лише на фортуна або Провидіння. Проте в одній четвертій мундіалу сюрпризом для всіх стали гості з далекого Пенджабу. Рідко хто взагалі чув про щось таке, як Пенджаб, і тим більше, де лежить ця країна з такою магічною назвою. У тренера – густа чорна борода, як у православного попа, а на голові – величезний фіолетовий тюрбан. Його феєричний образ доповнює ідеально пошитий костюм, який, либонь, вийшов із-під голок славетних майстрів кравецької вулиці Севіл-роу в Лондоні. На футболках гравців реве золотий лев із горділиво розкошляною гривною – символ сикхів. Левом Пенджабу ще називали махараджу Ранджита Сингха, засновника сикхської імперії XIX ст., звідки виводиться національне коріння пенджабської збірної. Проте і у вболівальників, і у футболістів цей амбітний герб викликає посмішку. Ніхто не сприймає всерйоз бідолашних пенджабців, швидше як етнографічну цікавинку. А тут на, маєш, така несподіванка! Сикхи сунуть, як таран. У груповому етапі вони перемагають Лапонію і розгромлюють Сомаліленд,

а у чвертьфіналі – задають жару Західній Вірменії. Вірмени просто не можуть повірити в те, що сталося на полі. Після матчу в гравців здають нерви. Якийсь пенджабець образив якогось вірменина, і той зацідив йому в зуби. Чи, може, навпаки. В кожному разі, футбольний поєдинок перетворюється в далеко не спортивний розруб, край якому кладе втручання міліції. Бійка бійкою, але сикхи (певно, навіть неочікувано для себе самих) потрапляють у півфінал разом із Паданією.

Перемігши Лапонію, абхазці й собі піднімаються аж на другий щабель турнірної таблиці. І тоді в абхазькому вболівальному народі щось перемкнуло. Адже це вже півфінал! Ще одна перемога – і Абхазія гарантовано буде на п'єдесталі, а може, навіть матиме першість. Але з таким суперником непереливки. Це вже вам не якась там екзотична острівна команда чи гості з Заполяр'я, а Північний Кіпр. Професійні спортсмени, які на постійній основі грають у північнокіпрській КТФФ Суперлізі, викликають неабиякий респект. Сухумі починає прокидатися з летаргічного сну. Відчуває наближення футбольної слави. Імпреза, яка спочатку видавалася чудернацькою, перетворюється на запеклу боротьбу за велику перемогу. За почесне місце в історії футболу. Цілому світу на нас начхати, нас ніхто не визнає. Ми не їздили по мундіалах, не виступали на олімпіадах, нас не хотіли бачити ні на малих, ні на великих чемпіонатах. Так, буцім абхазькі спортсмени позбавлені права радіти перемогам, показувати, що ми, абхазці, теж вміємо забивати голи, бігати, стрибати, плавати. Щоправда, все це можна втілити з російським паспортом, але тоді здобуті медалі й кубки – за Москву, а не Абхазію. І от, нарешті, щось змінюється. Ба, тепер ми можемо стати чемпіонами світу, і хай увесь світ уже почує про нас!

– Після двадцяти п'яти років забуття ми нарешті відкриваємо патріотичну радість від спорту. Народжується футбольна нація, – піднесено заявляє той самий прирятьель, який раніше нарікав на орденосний мартиролог. Від ремствувань на сміховинний статус чемпіонату й апатії перших матчів не залишилося й сліду.

На зазвичай нелюдній вулиці просто перед футбольним пабом зі скрипом гальм з'являється розкішне SUV «Ауді Q5», капот якого обтягнуто біло-зеленою тканиною. Вже за хвилину тишу спекотного пообіддя наповнюють барабанні ритми. З-за рогу виринає натовп уболівальників із кількадеметровими абхазькими прапорами. Обличчя молодих людей розмальовані в абхазькі національні барви. Ведучий у гучномовець вигукує гасла, що запалюють до бою, а його помічник барабаним дробом задає ритм футбольної приспівки. Коли вони з нами рівняються, одна з дівчат помахами рук запрошує долучатись і кричить російською:

– Шо ви там сидите? Пішли з нами, ще мить – і наш великий день!

Біля входу на стадіон, наче мурашки, рояться сотні людей. Кожен хоче якнайхутчіш прошмигнути через турнікет і зайняти вільне крісло. Влада розпорядилася, що кожен із батьків може безкоштовно провести одну дитину. Ніхто вже на вході не контролює кількості людей. Повітря аж наелектризоване від очікування на свисток, яким розпочнеться матч. Нарешті на поле виходять футболісти. Шикуються в ряд, кладуть на серце долоні, з колонок лунає «Aiaaipa». Тоді вболівальники підносять тисячі різнобарвних карток, із яких укладається величезний, на пів трибуни, прапор Абхазії. Починається видовище. Біло-зелені гасають по полю, дриблюють, шукають нагоди забити, не дають супернику

провести атаку. Забивають перший гол, відтак добивають противника черговим влучним ударом. Суддя дає фінальний свисток, переможені турки падають на коліна, а абхазці кидаються одне одному в обійми. Трибуни вибухають. «Апсни» – ввійшла у фінал незнаного футбольного чемпіонату світу.

Кілька годин до цього футболісти Паданії були ошелешені: сикхи, з яких усі довкола кепкували, поклали їх на обидві лопатки. Абхазці мають подвійну причину радити: мало того, що вони виграли півфінал, так ще у фінальному поєдинку зустрінуться не з поважними гравцями з півночі Апеннінського півострова, а з гостями з Пенджабу, яких і далі майже ніхто не сприймає всерйоз.

– Я вже знаю, кого мені нагадує той кумедний тренер у тюрбані! Барона Мюнхгаузена з мультіка. Лише замість борода йому треба догори закручені вуса, а замість того покривала я би на нього надів піратський капелюх, – абхазець на сусідньому кріслі регоче, аж за живіт ловиться, імітуючи, як підкручує невидимі вуса. Ексцентричний проїдисвіт із роману Рудольфа Распе, написаного у XVIII ст., ввійшов у попкультуру як герой популярного мультсеріалу 70-х.

– Наш рятівник, наш рятівник, наш рятівник!

Від крику тисяч людей здригаються трибуни. За статутом, тут п'ять тисяч місць, але нікому це не в голові: у футбольній ейфорії давно перестали перевіряти квитки. Вболівальники сидять на лавках, сходах, у проходах між рядами. Ті, хто не потрапив усередину, повисли на сітці, натягнутій довкола стадіону. А мало ж усе бути так гарно. Люди билися об заклад, «скільки – нуль» ми обіграємо сикхів, приколювалися з бородатого тренера Пенджабу, розпускали пір'я, наче вже завоювали те золото. Цей матч мав бути тільки

маленькою формальністю на шляху до епохальної перемоги. Ще перед виходом футболістів над стадіоном пролетів вертоліт, а з ним – підвішений на лінві великий абхазський прапор. Спочатку він знизив висоту, так що майже можна було відчувати подмухи вітру від обертання пропелерів. Відтак двогвинтовий «Камов» Ка-32 злетів ген як високо.

– Хай летить іще вище, так щоб наш прапор бачили грузини! – кричить чоловік у накинутім поверх піджака вболівальному шарфі з абхазькими кольорами й із написом «Апсни».

Проте професійні гравці з Азії затялись довести, що вони у фіналі не випадково. Спочатку вони «замуровують» свої ворота. Як кажуть на футбольному жаргоні – припаркували в них автобус, та ще й триповерховий. Воротар відбиває нестримні атаки господарів. Перші сорок п'ять хвилин – жодного гола, а після перерви абхазці зі ще більшою заповзятістю напірають на ворота суперника. І от на п'ятдесят якісь там хвилині відбувається щось неймовірне. Сикхи, які до цього грали переважно на своїй половині поля, проводять блискучу атаку, кількома точними передачами виходять на ударну позицію й забивають біло-зеленим прекрасний гол. Стадіон завмер. Запала могильна тиша, а відтак тисячі горлянок заходяться жалісно вити. Дівчина на сусідньому зі мною кріслі плаче. Хтось далі падає на коліна в містично-молитовній позі. Абхазькі прапори й прапорці сердито тріпочуть. Усі горлянуть «Апсни, Апсни, Апсни». Про російське «Абхазія» давно вже забули. Мексиканська хвиля прокочується двома трибунами, плавно обтікаючи стадіон. Сотні людей то піднімаються, то опускаються, повторюючи завчені рухи. За тиждень чемпіонату в Абхазії народилася ціла футбольна нація.

І знову абхазькі футболісти навіжено атакують, проте з розпачливою безпорадністю розбиваються об пенджабську стіну. Час невблаганно збігає. Уже вісімдесят п'ята хвилина зустрічі, а «леви» й далі ведуть перед із одним-єдиним голом. Арбітр, мабуть, докине ще дві-три хвилини, так ніби це щось змінить. Видно, що абхазці вибилися із сил. Витиснули із себе останні соки. Видаються вимотаними. Аж раптом! Так, го-о-о-л! Пас – і нападник абхазців посилає м'яч у сітку. Люди зриваються з крісел. Знову ллються сльози, але цього разу – сльози щастя. Вдалося зрівняти. Ще хвилина сум'яття, і – звук свистка. Тепер пенальті. Я пропишаюсь за абхазькі ворота й крізь вічка сітки бачу, як гравці підходять до одинадцятиметрової позначки. Перший удар, другий, третій. Самі голи. Суперники йдуть лоб у лоб. Воратар сикхів відбиває, проте черговий удар абхазців – і м'яч відбивається від штанги, а в той же час гравець Пенджабу забиває. Кінець. Повна катастрофа. Проста математика підказує, що абхазький воротар Бондаренко може спокійно зняти рукавиці й відійти вбік на перекур. Два пенальті поспіль відбити неможливо. Пенджабський нападник у блакитній футболці ставить м'яч на одинадцятиметровій позначці, приміряється й низенько над землею забиває просто в сітку. Бондаренко, який за долю секунди до цього кинувся вліво, перфектно ловить м'яч, притискаючи його до живота. Стадіон видає короткий вигук радості, та вмить завмирає, бо абхазький нападник забиває гол, а черговий сикх готується забивати. Зі всіх сил копає у верхній кут. Бондаренко блискуче відстрибує в сторону, куди летить м'яч. І е! М'яч відбивається від рукавиць. Тепер уболівальники вже не кричать, а громовладно ревуть. Здуріти можна. У двох наступних серіях команди знову йдуть лоб у лоб. У третій серії Бондаренко відбиває, а Аргун валить сикхам

прекрасний гол. Усе! Абхазія в пенальті перемагає Пенджаб 6:5 і стає футбольним чемпіоном світу. Сухумська футбольна арена вибухає. Люди зриваються з крісел, проривають кордон міліції й вибігають на поле. Ті, що висіли на огорожі, стрімголов стрибають у радісний натовп. Десятки рук підхоплюють Бондаренка й підкидають угору. Раз, другий, п'ятий. «Наш рятівник, наш рятівник, наш рятівник!» Земля гудить від переможних вигуків. Чоловік із прапором видирається на приготований для переможців п'єдестал і витанцюює танець щастя. Якийсь міліціант силкується його звідти стягнути, але швидко здається, бачачи, як до танцюриста-самозванця приєднуються впоєні ейфорією люди. Повсюди майорять абхазькі національні кольори. Вболівальники не хочуть відпускати футболістів. Обнімають їх, фотографуються, просто у вуха вигукують свою вдячність. Врешті гравцям вдається протиснутися через натовп і ненадовго зникнути в роздягальнях.

Розпочинається церемонія нагородження. На п'єдестал по черзі виходять усі команди-учасники турніру: Острови Чагос, Реція, Сомаліленд, Об'єднані корейці Японії, Секейська Земля, Курдистан, Західна Вірменія, лапонці, Паданія, бронзові медалісти з Північного Кіпру, Пенджаб і нарешті – вони. Футбольні чемпіони світу КонІФА 2016 – Абхазія. Із тисяч вуст виривається абхазьке «дякую» – «*It abup*» упереміш зі звичним російським «спасіба». Пер-Андерс Блінд кожному гравцеві вішає золоте кружальце. Хтось із футболістів розпростер прапор Південної Осетії. Це реверанс у бік другої бунтарської грузинської республіки. На всіх матчах абхазької збірної трибуни майоріли біло-червоно-жовтими кольорами. До Сухумі приїхав і осетинський міністр туризму і спорту. Як подейкували в кулуарах, він неабияк поклопотався, щоби Чемпіонат

Європи-2017 проходив саме в Цхінвалі. Але менше з тим. Триває карнавал перемоги. І зараз – найважливіша мить. Капітан збірної бере статуетку срібного м'яча й різко підносить кубок високо над головою. Стріляють феєрверки.

Над морем щасливих людей височіють абхазькі футболісти. Цього вечора вони стали справжньою легендою, ввійшли в історію. Минуло чверть століття незалежності – й Абхазія тепер має нових героїв. Не воєнних ветеранів, а спортивних витязів, які дають абхазцям відчуття величчя. На чоловіків, що тріумфують на п'єдесталі, спокійно споглядає Владислав Ардзинба. Цього разу він вдягнутий по-святковому. Замість поношеної польової форми – костюм, біла сорочка й краватка у жовтуваті геометричні узори. Він потрапив сюди разом із сивою бабусею з густим кучерявим волоссям. Бабця хвацько вимахує його потріпанним вибляклим портретом і силкується кричати:

– Наш президент! Наш президент! Ардзинба би пишався нашими джигітами. Істинні абхазці. Воїни. Його кров від крові! – усміхнено промовляє, тицяючи мені в лице Владиславом.

Війна

Абхази, абхази, вас мало.
Нерівний, нечесний цей бій.
Але танк не страшніший кинджала,
якщо із тобою брат твій.

Абхази, абхази, ви праві:
не ви починали війну,
не ви задля крісла і слави
ввірвались в країну чужу.

Не ви ж собі шили ці шуби
із мертвих фашистських ідей.
Не ви брали гроші за трупи
розстріляних вами людей.

Абхази, абхази, абхази,
ви свободолюбний народ.
На славу старого Кавказу –
вперед, браття, до перемог!

Лев Любченко, «Абхазьким воїнам»

В олімпійському басейні немає води, якщо не брати до уваги калюж: кризь діри в покрівлі мрячить дощ. Металева конструкція, що тримає підвісну стелю, небезпечно просіла й загрожує завалитися. На підлозі валяється побита плитка. Із роздягалень і душових відгонить затхлістю. Величезний, респектабельний хол встелений грузом, пилукою і сміттям. Десь зовсім близько раптово пролунало кілька гучних пострілів.

– Спокійно, це всього-на-всього мисливці. Я сам узимку приїжджаю сюда полювати. – Руслан плескає мене по спині. Під одним із вибитих вікон лежать пластикові гільзи від набоїв дробовика, призначеного переважно для спортсменів і мисливців. За басейном – будинок на кільканадцять поверхів, із якого відкривається запаморочливий краєвид на спокійну гладь Чорного моря. Хвилі м'яко б'ються у пляж, устелений дрібними камінцями. На даху будинку ржавіє складений із обручів макет Сонячної системи. Ряди півкруглих балконів пошматовані великокаліберними снарядами. Стіни зрешечені автоматними чергами. Неподалік на біговій доріжці, яка оперезала стадіон, повиростали пальми й ожини зарослі, що ранять руки.

– Це все, що лишилося від чи не найбільшого спортивного комплексу Союзу, гордості СРСР. У цих клятих хащах кишить дикими звірами, – каже Руслан. У селі Ешера під Сухумі була Центральна олімпійська база, де тренувалися професіонали перед олімпіадою в Москві 1980 року. – До нас з'їжджалися передові радянські спортсмени, які потім здобували золоті медалі й били світові рекорди. Плавці, легкоатлети, важковики, волейболісти стікалися в найкраще місце Союзу. В Абхазію. А потім усе полетіло до дідька лисого.

Продираємося через зарослі, уважно дивлячись під ноги.

– А з отаких-от я стріляв добрих двадцять років тому. – Схиливши голову, піднімає з трави гільзу від «калашнікова».

Тут на початку 90-х Руслан тримав на мушці не сарн, а людей. За кожен метр землі точилися запеклі бої. Об'єкти не раз переходили з рук у руки.

– Зі сторони Сухумі за комплексом тече річка Гуміста. Зразу за нею – передмістя. Там пролягала лінія фронту. Ми тричі пробували її взяти. Грузини лупашили з мінометів і самохідних артсистем. І ще снайпери їхні працювали. Коли ми попускали, вони переходили в контрудар. Наші стрілки засіли на верхніх поверхах готелю для спортсменів. Кожного дня ми бігали між басейном, багатоповерхівкою та стадіоном, – він накреслює у повітрі лінію, яку колись пробігав, низько нахилившись, із автоматом, щоб не зловити ворожу кулю. – Треба якось привезти сюда доньок, нарвати ожини й малини.

Він випростовується й підставляє зморщене обличчя під ніжне сонячне тепло. Має сімох доньок і жодного сина. Друзі намовляють спробувати ще раз, може, врешті, «утне» первістка.

– Нізащо! Ше одна баба в хаті – і я здурію, – сміється.

Сухумські багатоповерхівки в розкинутому над Гумістою Новому районі сміховинні у своїй нерішучості. Жовтуваті хрущовки ніяк не можуть зважитись на розумне рішення, хоча, заради справедливості, слід визнати, що перед ними чимала дилема: самознищитись і перетворитись на купу грузу чи, може, все-таки дати собі ще один шанс, запросивши мешканців у свою скромну обитель? Тож люди притьмом взялися до справи. Заселяються. Вставили в під'їзді броньовані двері. Вклали білі пластикові вікна.

Почепили штори й на підвіконнях розставили вазонки. Припаркували під будинком сріблястий мерседес-окуляр. Якось намагаються жити. Хоча більшість сусідів не має вікон. Повилітали від вибухів. Деяких квартир узагалі нема, бо артилерійські снаряди пробили зовнішню стіну й вибухова хвиля все змела. В інших замість віконних луток – зяючі згаром чорні отвори, а крізь пробиту мінометом діру можна заглянути всередину чогось, що давно колись було кухнею. Новий район отак собі й живе, зависнувши між війною за незалежність і формальною незалежністю, яка триває вже добрих двадцять років.

– Вони хотіли зносити все це і будувати заново. А може, просто ремонтувати. Не знаю. В кожному разі хотіли як краще, а вийшло як завжди. – Руслан стинає плечима. – Держава цим не займається, того люди пробують самі сяк-так облаштуватися. Жити нормально. Стільки років вже пройшло після війни, що нам це, певно, по праву належить. Цей кинджал мені дали на двадцяті річницю перемоги над грузинами, – виймає з бардачка дерев'яну коробочку з ледь помітним, витертим написом «Героям...». У ній – лискуче лезо. Лагідно крутить його в долонях і бережно ховає назад до шкатулки. – Бодай інколи влада згадує про нас, – зітхає.

Над парком Свободи у самому центрі Сухумі здійсмається Рада Міністрів Абхазької Автономної Соціалістичної Радянської Республіки. Це був останній пункт оборони грузинської армії, коли та відбивалася від наступу абхазців. Він згорів ущент, оскільки захисників виганяли вогнем. Війна закінчилась. На даху багатоповерхівки замайорів прапор у зелено-білі смуги. Очевидно, його повісив польський доброволець, що воював за незалежність Абхазії.

Будинок стоїть незмінний, такий, як був тоді. Тринадцять поверхів – пам'ятник вільній державі абхазців. Звідси все й почалося. Незалежність, яку вибороли вогнем і кров'ю. Будинок нагадує про те, що саме відбулося, коли президент Шеварднадзе віддав наказ штурмувати непокірну провінцію. Абхазці ненавидять колишнього грузинського очільника, міністра закордонних справ СРСР за Горбачова. Його літак із 1993 року стоїть в аеропорту під Сухумі. Він не встиг вирватися з оточення, в яке потрапив після захоплення столиці. Сам Шеварднадзе уникнув смерті лише тому, що російські командоси евакуювали його гелікоптером.

– Будинок Ради Міністрів – символ перемоги, але, знаєш, тоді тут різне діялось. Обгорілі тіла переможених виволокли на дорогу і їздили по них машинами. Тих, хто вижив, покидали на грузовики й вивезли чортзна-куди. Ніхто й ніколи більше їх не бачив, – розповів один мешканець.

Абхазько-грузинський конфлікт, який наростав ще з 30-х років, вибухнув, тільки-но розвалився Радянський Союз. Перші національні зіткнення почалися вже в липні 1989 року. Рішення про заснування в Сухумі філії Тбіліського університету призвело до сутичок, у яких загинуло вісімнадцять людей, а кількості поранено. 9 квітня 1991 року Грузія проголосила незалежність, а в травні першим президентом відродженої держави став Звіад Гамсахурдія, здобувши понад 80 відсотків голосів. Звіад був постаттю як мінімум неординарною. Син Константіне Гамсахурдії, письменника, якого грузини просто обожають, багатолітній дисидент і лідер грузинської антикомуністичної опозиції. Для одних він великий патріот, який вболіває за вільну й сильну Грузію, а для інших – націоналіст, одержимий ідеєю Грузії для грузинів, що в умовах кавказької етнічної мозаїки неминуче мало закінчитися катастрофою. Його

співвітчизники й самі, либонь, до кінця не знали, ким є їхній очільник, бо вже в грудні 1991 року відбувся збройний путч і розгорілася регулярна вулична війна в центрі Тбілісі, в результаті якої Гамсахурдію скинули. Пізніше його прибічники звинуватили Москву в ініціюванні перевороту з метою дестабілізації ситуації в Грузії. Чи справді все було достоту так – невідомо, але новоспечена держава погрузла у внутрішніх протиборствах.

Абхазці, на відміну від грузинів, не мали ні найменшого бажання покидати Советляндію. Грузія, разом із прибалтійськими республіками, а ще Молдовою та Вірменією, бойкотувала проголошений Москвою в березні 1991 року референдум про збереження Радянського Союзу. Тим часом влада Абхазької СРР організувала власне голосування. На виборчі дільниці прийшли здебільшого етнічні абхазці й за понад 50-відсоткової явки 98 відсотків волевиявили залишитися у видозміненій формі СРСР. Проте ці результати на практиці не мали жодного значення, бо невдалий путч Янаєва остаточно добив конаючу імперію.

Абхазія, що впритул постала перед болючою перспективою ввійти до незалежної Грузії, почала вимагати широкої автономії у складі федерації. Після втечі Гамсахурдії в лютому 1992 року Військова Рада скасувала радянську конституцію 1977-го року й повернула основний закон Грузинської Демократичної Республіки 1921-го. Для абхазців це означало одне: в них остаточно відібрали статус автономії. У липні Верховна Рада Абхазії проголосила легітимною Конституцію Абхазької СРР, що де-факто означало: вона стає незалежною республікою. Тим часом до Тбілісі на білому коні вже прибув лицар-рятівник. Едуард Шварцнадзе. Це він мав би заспокоїти настрої, примирити конфліктуючі сторони й зберегти цілісність Грузії. Адже

він – талановитий дипломат, який разом із Горбачовим розвалив СРСР, космополіт, що на голову вище стояв над усіма цими провінційними етнічними чварами. Кому як не йому примирити грузинів, абхазців і осетинів, що між собою були на ножах? У середині серпня в Сухумі мала зібратися Верховна Рада, щоб представити положення грузинсько-абхазького трактату, який регулював їхні відносини. Проте цього так ніколи й не відбулося.

– Знаєш, як для мене почалася війна? Ми з мамою були на нашій дачі на передмісті Сухумі, я якраз плавав у морі. Почув постріли й побачив, як з мого надувного човна сходять повітря. Центральною дорогою їхали грузини і стріляли наліво й направо. А потім надлетіли гелікоптери й почали обстрілювати пляж.

Микола Воронов розповідає це під час нашого купання у теплих хвилях Чорного моря. Точнісінько на тому самому місці, де колись йому прострелили його надувний човен. Йому тоді було дванадцять. Підрозділи грузинської Нацгвардії підтримали «Мхедріоні» – «Вершників». Воєнізована націоналістична організація, чимало членів якої, прикриваючись патріотичними гаслами, займалися грубою злочинною діяльністю під проводом Джаби Іоселіані.

– Тато з нами не поїхав на море, бо того дня був на засіданні Верховної Ради, – продовжує Микола, коли ми виходимо з чорноморських глибин і прогулянковою ходою повертаємося до міста. – Сестра також залишилася в столиці, а ми на другий день мали вернутися додому. Але ми не встигли. Почалася війна. Чотири дні ми ховалися в будиночку біля моря, а потім вирішили ризикнути й пішки дійти до міста. Міський транспорт вже не ходив. На автобусній петлі біля нас зупинилася машина.

Всередині – грузини з автоматами, на головах – червоні хустки. І вони застерегли, щоб ми негайно втікали, бо сунуть танки. Ми вернулись і весь наступний тиждень ховались у будиночку. Ми не мали поняття, що там із татом і сестрою. Врешті зважилися покинути укриття. Через дві години пішки дісталися Червоного моста на східному середмісті Сухумі, де спочатку стояли грузинські війська. Ми проходили повз згорілі тролейбуси, розграбовані магазини, попри велику діру від снаряда в стіні пляжного санаторію. Серед солдатів було чимало злочинців, яких Іоселіані випустив із в'язниць. Люди масово втікали з міста. Столиця вже була зайнята грузинами. Ми йшли приморським бульваром, на якому ще десять днів тому вирувало відпочинкове кабацьке життя. Тепер люди юрмилися на площі перед портом, у паніці чекаючи на кораблі, які б їх забрали до Сочі або Батумі. А центр міста обезлюднів, ніби мешканці всі до одного вимерли від якоїсь страшної зарази. Мама весь час молилася, тільки б випадково не потрапити на когось зі знайомих. Вона – дружина зрадника Грузії, а я – його син. І неподалік нашого дому ми таки наткнулися на двох знайомих грузинок. Нікого більше не було, лише вони. Мама зблідла, я теж відчув, як страх стискає шлунок. Але нам пощастило. Вони повелися благородно. Вони ж могли нас видати, але натомість запропонували сховок. Та ми надто сильно боялися. З квартири друзів ми передзвонили бабці. Виявилось, що батько втік до Гудаути, сестру відправив до Москви, але нам він уже допомогти не міг. Ми провели ту ніч із бабцею. Прощалися, бо вона не хотіла втікати. Що має бути, того не минути. Вона не дасть, щоб її вигнали з власного дому. На другий день удосвіта друг приїхав по нас на машині й відвіз до порту, звідки буцімто був корабель до Сочі. Виявилось, це

катер, засмерджений рибою. У паніці, він взяв на борт понадміру людей і почав тонути, не вспівши відчалити від берега. На щастя, був ще один корабель, яким ми дісталися до Росії. Батько пережив війну й загинув у 1995 році вже у вільній Абхазії.

Микола снує свою розповідь, рівним кроком міряючи передмістя абхазької столиці. Ми виходимо на Червоний міст, забитий машинами, маршрутками й тролейбусами. Пофарбовані на червоно перила, від чого й пішла його назва, виблискують в промінні заходу сонця. Уже западають сутінки, коли ми минаємо згорілу брилу будинку Ради Міністрів і зупиняємося перед під'їздом одного з нечисленних у місті хмарочосів. Сходами, що потопують у темряві, піднімаємось до родинного помешкання Миколи.

– Пригадую, як хтось подзвонив у двері, і тато пішов відчиняти. Я з коридору бачив, як він виходить на сходову. Тоді пролунали постріли. Нападників було троє. Один сховався поверхом вище, другий внизу, а третій мав виманити тата з дому. Коли почали стріляти в нього, то поранили ще одного зі своїх, який, втікаючи, тримався за стіну, – Микола показує темно-брунатні, покриті брудом, плями крові.

– Їх зловили? – питаю.

– Убивць – так, і то дуже швидко. Два чеченці й один абхазець. Але замовників так ніколи й не встановили. Були різні версії. Тато був вірний своїм переконанням і принципам. Його неможливо було підкупити. Тому він міг становити загрозу політичним і фінансовим інтересам багатьох впливових осіб. – Микола змовкає. – А нападників у показовому процесі засудили на кільканадцять років. Вони вже вийшли на волю. Тата й досі повсюди оточують шаную. У Сухумі є вулиця і школа імені Воронова, на його честь організуються конференції. Абхазці пам'ятають

його. – Микола торкає стіну, об яку двадцять років тому обтерся вбивця його батька.

На схід від абхазької столиці розтягнувся пустир. Із зарослів виглядають будиночки, які розриває субтропічна рослинність. До війни ці землі населяли здебільшого грузинські мегрели, чимало з яких після того, як Абхазія здобула незалежність, втекли до властивої Грузії, побоюючись етнічних чисток. За підрахунками ООН, кількість біженців сягала двохсот – двохсот п'ятдесяти тисяч. Влада в Сухумі заявляє, що вже шістдесят п'ять тисяч біженців повернулося до Абхазії, але інформацію перевірити неможливо. Посадовці з Тбілісі, звісно ж, вважають дані суттєво завищеними. Покинуті села потопають у зелені. Піддаються пальмам, плющам і акаціям. Ошатні мандаринові сади розрослися до плодоносних первісних джунглів.

Столиця цієї полишеної землі – Ткварчелі. Місто лежить на узбіччі головного шосе, що пробігає вздовж чорноморського узбережжя. Воно тримається за кавказькі схили й довгі десятиліття живилося укритими в землі багатствами. Прокладало тунелі, копало свердловини, витягувало на світ божий чорні сонячні вугільні брили. Цим вугіллям воно жило, розросталося, займало сусідні узгір'я. Народжувало потомство. Біля копалень повставали робітничі райони, а пізніше й самостійні містечка. І от неждано-негадано Ткварчелі вимерло.

– Першу копальню в регіоні запустили на початку 30-х. Тепер тут хіба що діти деколи бавляться. – Охайно одягнутий чоловік показує схований у темряві коридор із викарбуваними над входом серпом і молотом та рештками напису «імені Сталіна». Я познайомився з ним випадково на гірській шутровій дорозі, що веде на ткварчельські окраїни. Він зупинив машину й запропонував краєзнавчу екскурсію

околицею. – Останні робочі шахти закрили того року. Нема кому продавати наше вугілля.

Чоловік копає ляльку з виколупаними очима, яка ваялася на землі, наче в дешевому американському жахастуку. Біля підніжжя підйому лежить містечко-привид Акармара. Одне з численних дітей Ткварчелі, що відлякує покинутими багатоповерхівками, зачиненою школою й перекинутим над яругою заіржавілим залізничним мостом. Біля рампи станції перевантаження лежить гора вугілля, яку так і не вдалося вивезти. На подвір'ї одного з будинків просто на землі сидять дві дівчинки.

– Роботи нема, ніякого просвітку. По шию в боргах, про що тут говорити. Пару місяців тому важко захворіла моя донька. У Сухумі сказали, що нічим не допоможуть: нема ліків. Я відвіз її в Тбілісі. Грузини повелися по-людськи й пропустили нас. Треба було платити в лікарні. Лишився без копійки. Але сяк-так викручуємося, – каже мій новоспечений товариш, коли везе мене до себе додому.

Ми минаємо круті висотки, обрамлені високою стіною з колючим дротом. Комплекс так і виблискує чистотою й порядком.

– Це новий гарнізон російських солдатів, – пояснює, запрошуючи до вітальні, вікна якої виходять просто на базу. З 2009 року кордон із Грузією патрулюють російські прикордонники.

– Ти воював із грузинами?

– То я аж тако старо виглядаю? Гарно ж ти мене оцінюєш, – сміється, принагідно витягуючи зі схованки шкуру велетенського, торік впольованого ведмедя. – Коли вони почали стріляти, я мав неповних десять років. Пам'ятаю лише, що панував страшний голод. Цілий рік ми перебували в облозі грузинської Нацгвардії. Ткварчелі стало

містом-фортецею. Не було електрики, бо в перші ж дні електростанцію розбомбили.

– Якби ти тоді був на кілька років старший, ти б пішов воювати?

– Ні, я ніколи в світі не візьму до рук зброю. Я майже два роки відсидів за то, що ухилився від армії. Я свідок Єгови, моя віра забороняє воювати. Зрештою, що нам уся ця війна принесла? Розруху й занепад...

Його дружина накладає на стіл сир, смажену картоплю, свіжі овочі, бутлі з вином і самогоном.

– Це, мабуть, грузини винні?

– Не знаю. Ми з грузинами завжди жили добре. Моя дружина мегрелка, деколи в сім'ї ми говоримо грузинською. То що, я її також маю ненавидіти? Повна дурня. Погано, коли люди кидаються одне на одного, як дикі звірі. І все в ім'я чого? Не розумію. Я бачу довкола себе лише світ, що розпадається.

У Ткварчелі тихо. Техніка не працює, конвеєр нерухомий, лише з одного малого димоходу валують клуби чорного диму. Над річкою Аалдзгою вітер розгойдує порожні вагончики на заіржавілій сталевій линві. Житлова частина міста розташована на схилі гори вище заводу, і щоб полегшити працівникам доїзд, побудували канатну дорогу. Верхня й нижня станції зяють пусткою. У результаті збройних дій і економічної ізоляції Абхазії на 90 відсотків упало виробництво, а з двадцяти тисяч мешканців залишилося близько п'яти тисяч. Переважно етнічні абхазці, бо грузини все кинули і втекли на другий берег Інгурі.

– А ось і наше місто-герой. Таке звання у 2008 році надав йому президент за воєнні заслуги. Любуйся скільки влізе, – каже мій провідник, потискаючи на прощання руку.

На кордон мене привозить Руслан. Дорогою підключає до магнітофона свій МРЗ-плеєр і вмикає музику. «Ми будемо вместе, всегда. Оу, е! Скажи только: да». У щемкому кічі якийсь артист місцевого розливу наклав на мелодію «*Sweet Harmony*» слова кохання до своєї дами серця. Руслан перемикає чергові попсові пісні й врешті зупиняється на композиції, яку виконує сильний чоловічий голос. Кілька простих акордів акустичної гітари. Пісня про абхазців. Назва: «Абхазьким бойовикам», автор: Лев Любченко. Легендарний бард війни за незалежність. Його пісні крутили по радіо, і їх слухав кожен абхазький солдат, від Ткварчелі на сході до Гагри на заході. Водій підкручує звук на повну. Поет співає про те, що хоч абхазців і мізерно мало, та вони не бояться йти з кинджалами на танки, бо вони ж разом, брати. Що це не вони, одержимі завоюваннями, розпочали цю війну, напавши на сусідню державу й беручи гроші за трупи противників. Несподівано Руслан вимикає музику та заводить розповідь. Його добродушне обличчя спокійне. Наче переказує газетний текст, а не наводить похмурі спогади з минулого.

– У наш підрозділ попав молодий хлопець зі змішаної родини. Батько абхазець, мама грузинка. Такі подружжя не були якоюсь дивиною. Адже ми жили поруч одні з одними. Працювали в тих самих закладах, ходили в ті самі кафешки, разом святкували й відпочивали. Коли почалася війна, сім'я розділилася. Молодший з братів, той, який воював зі мною, вступив в абхазьку самооборону, а старший вибрав грузинів. Вони опинилися по різні сторони фронту. Якогось дня ми піймали кількох грузинських солдатів. Вони буцімто вбивали цивільних, гвалтували жінок. Для таких – ніякого милосердя. На війні як на війні.

Западає мовчанка, чоловік ставить палець на кнопку «play», але за мить відсмикує руку і продовжує розповідь:

– У тому загоні був старший брат нашого побратима. Командир віддав наказ: «Розстріляти!» Ми їх розставили під стінкою. Хлопець автомата не взяв. Тільки відійшов на кілька кроків, поглянув на свого тремтячого від страху брата, а коли пролунала команда «вогонь», відвернув погляд і хутко побіг. Повернувся лише за пару годин. І от після цього він і перестав говорити.

Чоловік знову вмикає музику й підкручує звук.

На абхазько-грузинському кордоні російський прикордонник уважно переглядає наші паспорти і врешті показує рукою, мовляв, можемо йти далі, через міст, де на грузинському березі Інгури поруч розвіваються прапори Грузії та Європейського Союзу. За будками прикордонників дірявим мостом котяться вози переважно зі старшими жінками, зодягнутими в чорне. Їхні груди прикрашають кулони з портретами чоловіків. Мегрелки й досі вшановують прадавню традицію: носити жалобу за померлим сином або чоловіком до кінця життя. Вони єдині переходять цей пункт пропуску. Абхазці бояться їздити в Грузію, а грузини в Абхазію. За плечима ще чутно музику, що лунає з машини Руслана. Останній рядок пісні «Абхазьким воїнам» нагадує, що вони – справедливі й волелюбні. *«Абхази, абхази, абхази, ви स्वाбадолюбивий народ»*. Любченко лле на душі своїх одноплем'янців бальзам надії. Російською.

Квартира Олексія простора й нова. Мікрорайон сучасних багатоповерхівок звели кілька років тому за підтримки німецьких фондів розвитку. Тут живуть біженці. Загалом кількості грузинських сімей, які на початку 90-х рр. утекли з Абхазії й оселилися в прикордонному Зугдіді. Кілька

кілометрів звідси за рікою Інгури простягаються їхні рідні землі.

Олексій дістає з картонної папки фотографію групи солдатів на тлі військового гелікоптера й заводить мову:

– Це абхазька ущелина Кодорі. Я воював там у 2008-му, коли йшла грузинсько-російська війна. А це 1992 рік. Ще до того як нас перекинули із Сухумі. – З поживклою фотографії дивляться озброєні автоматами чоловіки. Видаються не грізними. Один у картатій сорочці, інший – у в'язаному светрі, ще один – у кумедному капелюсі на тирольський манір. Стоять перед брамою до приватного будинку й чогось чекають. Нагадують компанію друзяк із мисливського товариства, які домовилися про полювання і вже опісля печуть на рожні вбитого кабана й весело попивають пивце. – Я воював два роки. А потім із рештою війська відступив до Зугдіді й вже добрих двадцять років живу тут. Шкода, що не маю фоток із Афганістану, показав би тобі.

Олексій незграбно накладає на тарілки шматки спеченого дружиною торта. Домашній крем ляпає на архівні документи, якими вкритий стіл. Ірина просила чоловіка подбати про гостей, і той розривається, намагаючись вжитися в роль домогосподарки.

– Все чудово, от тільки що не завжди знаходиться, що покласти до рота. Військова пенсія? Жартуєш? Та я навіть компенсації не отримав, хоч був поранений і досі в тілі сидять осколки. Моє життя пройшло на війнах. Афганістан у 80-х, Абхазія на початку 90-х, а до всього ще й Південна Осетія в 2008-му.

Підтягує штанку, показуючи шрами від куль. Він служив у розвідці. Міцні, добре вишколені пацани. Елітні. Колись кілька воїнів його підрозділу потрапили в полон.

Одному з полонених катюги відтяли голову та грали нею у футбол.

– Я все бачив в оптику снайперської гвинтівки. Я знімав цих сук по черзі, – каже, спокійно підливаючи в наші горнятка міцну каву. – А що зараз? Роботи нема, перспективи ніякої. Нами править шваль. Отак грузини організували цю свою країну, – знічується.

Коли він влаштувався на будову, начальник йому закидав, що той не виробив собі якихось довідок.

– На війні в мене ніхто не питає, чи в мене є папери на то, щоб стріляти з автомата. А тепер вимагають якусь ліцензію на махання лопатою. – Заходиться сміхом. Друзі його ласкаво називають Алексас. Але з прізвиськом мають клопіт. Ламають свої грузинські язика об литовське «Карбаускас». Олексій – корінний литовець. Сім'ю залишив у Прибалтиці. Коли відслужив у Афганістані, хотів поїхати до брата, який служив у Північному флоті на базі «Полярний» неподалік Мурманська, але армія йому відмовила у в'їзді. Він поїхав до Самари, і зрештою друзі переконали не повертатися в рідні сторони, а їхати з ними на поросле пальмами узбережжя Чорного моря. Прямо до Сухумі, столиці Абхазії. Йому там сподобалося. Мав дім, працю водія й цілком непогані перспективи. Аж тут раптом совдепія покотилася під три чорти, а грузини вчепилися абхазцям у горлянку (чи навпаки: абхазці грузинам – це вже залежить від того, у кого питаєш).

На другий рік війни, що точилася з поперемінним успіхом, переможені грузини відступили, а з ними й Олексій. Вони з Іриною познайомилися того самого вечора, коли він на військовому «уазіку» приїхав до Зугдіді. Закохалися, і не минуло й тижня, як узяли шлюб. Отак литовець став абхазьким ветерано-біженцем у Грузії. Ірина також

утікачка. Вона покинула своїх братів і батьків на іншому боці Інгурі в мегрельській частині Абхазії.

– Зв'язки з сім'єю обірвалися відразу після війни. Їхній телефон не відповідав, листи не доходили. Брат сидів у Мурманську на підводних човнах. Поняття не маю, що з ним потім було. Так само як з батьком і другим братом, – розповідає Олексій. Він шукав їх через інтернет, але намарно. Знає лише, що на початку 90-х вони все ще проживали в Німанському районі теперішньої Калінінградської області. Це прикордонна зона. Хати над тихими водами Німану вдивляються в литовську землю на другому березі.

– Я воював спочатку за Радянський Союз, а потім за Грузію, але сам я – литовець. Я не був у своїй країні вже більше тридцяти років, але моє коріння – там.

Олексій затягується «прімою» без фільтра. Його очі й губи не пасують до поораного зморшками обличчя. Йому п'ятдесят з гаком, але він виглядає на всі сімдесят. Коли усміхається, нагадує дитину. Яка ще не розуміє: чи от-от розсміється, чи от-от розплачеться.

– Литва, Литва, – замислюється. Грузія його дратує. Бо влада злочинна, бо все тримається на блатах, бо їй до сраки її громадяни. Бо їй до сраки й він, дарма що більшу частину свого життя чоловік воював за грузинську справу. Він так і не вивчив грузинську, зате не забув литовську. – Доньок видав заміж, мене тут ніщо не тримає. Хотів би вернутися додому, але не маю грошей, щоб поїхати в Європу, – зітхає. – Тобі з Польщі до моїх рідних сторін – рукою подати. Може, ти зможеш знайти маму або когось із братів? Я так би хотів їх побачити або хоть поговорити.

– Мої брати живуть за якихось кілька десят кілометрів звідси. – Ірина виходить на балкон і, спершись на поруччя, впирається поглядом у сонце, що скочується до лінії

горизонту. – Востаннє я їх бачила влітку минулого року, коли померла мама. Кордон я перейшла нелегально, брід через річку Інгур, потім через ліси й затоплені поля. Так провідники за гроші переводили людей, які наважилися ризикнути свободою, а може, і життям. Але я не могла не попрощатися зі своєю мамою. У 2014 році таким самим чином я дісталася на похорон батька, але це вже в минулому.

Ірина повертається у квартиру. Нервово погладжує складки на скатерці. Ніжно спирається на плече Олексія, який затагується черговою цигаркою. В неї на очах сльози.

– Тепер росіяни на кордонах понаставляли камери, загорожі, ще більше солдатів. Я вже ніколи не перейду на другу сторону, не зустрінусь зі своїми братами, не піду на могили батьків і дідів, не побачу рідне село з дитячих спогадів. Війна все розділила. Абхазія для нас закрита назавжди.

Самотня гора

Голосами дітей відлунює пам'ять дідів:
Будуть довго іще споминати і плакати діти.
Одиноко печалиться серце в огромі віків,
у німотній пітьмі вогник надії не світить.

Рід наш розбили, світами розпорошили,
брат і сестра стали собі чужими.
Мільйони вірмен полягло, безневинні жертви,
вигнані і забуті, і не живі, і не мертві...

Я обітницю в серці ношу, як коштовну печать:
нашу пам'ять плекати й священні старі заповіді,
всіх полеглих, всі жертви, усіх праотців захищать,
ріки й землі вірменські оберігати вовіки.

Нерсік Іспірян, Арабо Іспірян, «Я мушу захистити»

Провалля непримітне. Навіть непоказне на тлі сіро-бурої гнітючості довколишніх схилів. Губиться в пораненому ущелинами краєвиді східних рубежів Анатолії.

Над ним майорить турецький прапор. Білий півмісяць прикрашає ошатний будинок школи в містечку Чюнгюш. Сивий чоловік із чорними кущуватими вусами обережно ступає по круглому крихкому камінню, що веде вниз яру. За його руку тримається маленький хлопчик у строкатій в'язаній безрукавці. Дитина тягне дідуса, щоб той із ним біг.

– Хутчіш, дідусю, хутчіш. – Малюк виривається вперед.

– Помалу, любий, помалу. Там дуже небезпечно. Можна туди впасти й розбитися. – Реджаї Алтай невблаганний, міцно притримує невгамовного онука.

На дні яру ущелина несподівано розверзається й веде вглиб землі. Вона кількадесят метрів завдовжки та якихось кілька метрів завширшки. Її днище розсіюється в темряві. Стіни нерівні, з виступами й гострими випуклостями. Чоловік кидає всередину камінь. Уважно прислухаємося, коли ж відлунить удар, але він так і не відлунює.

– Ніхто не знає, яка глибина ущелини. Кажуть, колись приїхала група спелеологів з експедицією. Зійшли на кілька десятків метрів, але почало бракувати кисню, а може, пішли якісь отруйні гази. Їм довелося вернутися назад, – заводить мову. – Не розумію, нащо все це, якщо й так ясно, що на дні. Сотні тисяч кісток. Ущелина Дюдєн – величезна могила.

Весна 1915 року. Почався геноцид вірменів. Турецьке військо планово й систематично проводить акцію винищення християнських мешканців Османської імперії. Але солдати діють не самі. До виконання злочинного плану вони залучають місцеве населення, яке споконвіків двері у двері жило з тими, кого тепер вбивало, – курдів.

– Я курд і знаю, що руки моїх предків по лікті у крові. – Мій провідник затуляє дитині вуха. – Спочатку вони

збрали вірменів із навколишніх сіл у центрі Чюнгюш. Мали їх вагонами вивезти на південь, у сторону Сирійської пустелі. Але потім плани змінилися, переляканих людей зігнали до цього провалля і вбили. Перерізали горла, а трупи скидали в урвище. Декого зіштовхнули ще живцем, інші ж у випадках божевілля самі стрибали в обрив. І так одне за одним убили десять тисяч життів. Туди нікому не можна спускатися. Там тільки мертві.

Чоловік розвертається спиною до ущелини й повільно піднімається на схил яру. З гіркою усмішкою бере на руки онучка, щоб той не шпортався об гостре каміння. За хвилину вони вже піднялися на луг, устелений пожухлими осінніми травами. Чоловік випрямляється й обертається за мною – чекає, аж наздожену.

– Ніхто не хоче згадувати про те, що тут відбулося. Різанина вірменів у Туреччині – тема табу. Якщо назвеш її геноцидом – можеш постати перед судом. На мене тиснуть, бо я стараюся нагадувати про трагедію Чюнгюш. Я мав свою майстерню, але про мене почали розпускати всілякі плітки, відмовляти від моїх послуг. Я збанкрутував. Мене тримають на подвійній мушці. Мало того що курд, то ще й займаюся вірменською історією. А вона звалилася на мене випадково. Моя дружина – онучка жінки, що врятувалася від погрому. Софія вижила тільки тому, що була надзвичайно вродлива, і один із душолюбів узяв її собі. Кажуть, з ущелини хтось вибрався, бо впав на виступ печери на стіні, де лежали трупи. Але катюги поставили нагорі вартівників, і ті зразу доби́ли нещасного.

Реджаї крутить навсібіч головою. Довкола нас просуваються долмуші, турецькі мінібуси. Ми стоїмо на жвавій вулиці, де невеличкий автовокзал плавно переходить у базар. Курд не хотів зустрічатися в нього вдома.

– Вони... Ми знаємо, що прокляті. Нещасні, яких скидали в провалля, перед смертю прокляли наших прадідів, і ця клятва передається з покоління на покоління, аж до наших днів. Наші предки по-звірячому вбивали з примітивних причин. Із захланності або релігійного засліплення. Вірмени завжди були багатим суспільним прошарком. Купці й ремісники, заможні землероби. А курди пасли овець, годували злидні. І от – заклик до різни, було ясно, що вбивці наб'ють собі кишени. Заберуть їхні коштовності, землю, будинки. Відберуть дружин і доньок. Тільки молодих і гарних, бо старих і некрасивих різали так само, як чоловіків. Імами в мечетях проголосили, що за одного вбитого християнина зразу попадеш на небо. Вони підживили в нас ненависть, а ми, засліплені жадібністю й обіцянкою раю, як останні дурні, пішли вбивати. Незабаром турки самі почали вбивати нас, і вбивають досі, – важко зітхає.

У неофіційній столиці турецького Курдистану, Діярбакирі, вірменин Гафур Тюркер тепло усміхається, розглядаючи сірі бетонні блоки порталу над головним входом до церкви Святого Григорія. Це секретар фонду, опікун храму. В її стінах огортає приємна прохолода. Одна з найбільших християнських святинь на Близькому Сході впорядкована й відновлена. Ряди лавок, що відблискують грубими шарами лаку, розвернуті до ошатного вітваря з образом Марії з Дитятком. Підлога старанно підметена, а обперте на арках дерев'яне перекриття – в бездоганному стані.

– У 2009 році тут нічого не було, крім цих колон. – Гафур спирається об стіну. – Церква була в повній руїні. Дах не те що був дірявий, це взагалі важко було назвати дахом, стіни і вітвар – брудні, облущені, підлога засипана сміттям.

Жах. Ми вирішили, що потрібно повернути храму колишню велич. За кілька років ми добилися свого.

Церква стоїть у кварталі Сур, старому місті Діярбакира, довкола – масивні базальтові оборонні мури, які пам'ятають ще часи римського імператора Константина II. Із зубчастих стін простягається мальовничий краєвид на блакитну стрічку Тигру, який удобрює сурові землі Південної Анатолії. Від Гірських Воріт Даг Каписи розлогий хідник врізається в їхні простори, покидаючи модерну турецьку метрополію, і поволі розростається лабіринтом вузьких вуличок. З одного боку виростають дороги кав'ярні, облаштовані в давньому караван-сараї. За прилавком при самому вході торговець сувенірами всіляко старається продати магніти з міськими краєвидами, плакати з Че Геварою й арафатки в зелено-жовто-червоних кольорах Курдистану. Торгівля йде йому кепсько. Цьогоріч туристів не густо, незважаючи на те, що навпроти, на іншому боці вулиці, красується одне з найсвятіших місць ісламу – Велика Мечеть на зразок дамаської мечеті Омейядів. На те, що історія регіону не проста, натякають уже географічні назви. Турки називають це місто Діярбакир, курди – Амед, а вірмени вживають найменування Тигранакерт, від імені царя Тиграна II Великого, який правив у першому столітті до Різдва Христового й у цих околицях заснував столицю своєї імперії.

– Ми навіть не можемо дійти згоди в простому питанні: в якій країні живем. Турки кажуть Східна Туреччина, курди – Турецький Курдистан, а вірмени – Західна Вірменія, – зітхає Тюркер.

Бульваром повільно котиться добре броньований поліцейський позашляховик. Із крихітної кабінки на даху виглядає об'єктив камери, записуючи все, що відбувається довкола. Люди розходяться на боки. Дехто дивиться

спідлоба, більшість схиляють голови, мовчки сновигаючи. Машина проїжджає через пасаж, але не заглиблюється в лабіринт вуличок, який із нього розростається. За кілька сотень метрів, біля церкви, якою опікується Гафур, вузьку алею впоперек перерізала барикада мішків із піском і вивраної бруківки. З вузького отвору виглядає ствол американського автомата М16. Над загородженням – знана біла маска Гая Фокса з чорною шпичастою борідкою й закрученими догори вусиками. Курдські аноніми. За укріпленням розтягнулася зона, підконтрольна законам самооборони. Стіни кам'яниць обписані спреєм. РПК – Робітничі партія Курдистану, що бореться з турками ще з 70-х років. Апо, чи то пак «дядько», – так у народі називають Абдуллу Оджалана, легендарного лідера РПК, якого вже багато років утримують у турецькій тюрмі. «Рух патріотичної революційної молоді» – посталий у 2006 році міський партизанський рух, який співпрацює з РПК. Деякі гасла намагалися замалювати, але літери вперто пробиваються з-під шару нової фарби.

– Ми не партизани, ми прості жителі цього міста. Ми взяли за зброю, бо лише так можемо захистити свої домівки і своїх рідних від турецької поліції й армії, – розповідає юнак, ховаючи обличчя за щільно натягнутою хусткою. Він учився на медичному факультеті, але кинув університет, коли вбили його друга – біля входу до його власного дому. Нервовим рухом показує плями засохлої крові на стіні сходової клітки, що веде вглиб кам'яниці. – Його важко поранили, але він ще силкувався сховатися в рідному помешканні, – цідить крізь зуби.

Хлопець не втомлюється повторювати про братерство, боротьбу за свободу, рівність чоловіків і жінок. Такі ж переконання і в його товаришів. Ніякі це не загартовані в боях

партизани. Звичайні молоді люди. Один у татуюваннях, а другий – красень, який нещодавно кинув роботу в готелі й постійно слухає техно. Їхні товаришки теж уміють стріляти. Рівноправність жінок – один із головних постулатів курдської опозиції, саме тому серед бойовиків чимало дівчат.

– Вони воюють, а їхні матері разом готують нам їсти. Ми – одне ціле. Модель суспільної солідарності втілюється просто на наших очах у сирійській Рожаві, – із запалом переконує невідбулий студент медицини.

Будинки довкола церкви зрешечені дірами від автоматних черг. Улітку 2015 року на вулиці стався потужний вибух, і святиню на якийсь час зачинили. У середині листопада 2015 року Сур іще тільки готувався до турецького наступу, що віщував масштабні руйнування.

– У 1900 році 60 відсотків містян були християни, з них біля 90 відсотків – вірмени. Геноцид усе перевернув, – каже Гафур, коли ми піднімаємося на внутрішній балкон, звідки можна окинути оком увесь храм. – Тільки в 1920 році сюди вернулося десь чотириста сімей «прихованих вірменів» – так ми називаємо земляків, які врятувалися від геноциду: аби вижити, вони були змушені перейти в іслам. Але в жовтні 1955 року половина з них утекла за кордон. Тоді в Стамбулі був погром немусульманського населення. Хвиля насилля вдарила найперше по греках, але рикошетом відбилась і на вірменах у інших містах Туреччини. Потім прийшов 1974 рік і конфлікт за Північний Кіпр. Як і в 50-х роках, ми знову стали побічними жертвами греко-турецького ворогування. А весь кінець минулого століття – це регулярні збройні зіткнення між турецькою армією та РПК. І цього разу ми знову постраждали від чужої війни. Ми – всього-на-всього трава,

яку може витоптати і Анкара, і планована курдська автономія. Ніхто з нами не рахується. Хоча турецькі націоналісти вважають, що то саме вірмени – їхні найзапекліші вороги. Турки люблять торочити, що курди – їхні друзі й брати по вірі, а за всім цим національно-визвольним рухом стоять ті чортові вірмени. Вони хочуть нас натравити одні на одних. Такі заявочки абсурдні, бо ж курдів понад двадцять мільйонів, і їхню проблему якраз треба розв'язувати першою. Але ми, на жаль, завжди в центрі уваги. Бувало, що в Західній Туреччині ніхто не хотів зі мною говорити лише того, що я вірменин. Але мушу щиросердно зізнатися: мої земляки дійсно діють у РПК і вважаються там найхоробрішими партизанами. – Чоловік протирає окуляри. – Тут не йдеться про релігію, а про етнічне право на те, щоб бути. Чесно кажучи, сам я почуваюсь як атеїст, який відновлює церкви, – вибухає сміхом. Звісно, говорить це півжартома.

Фонд, у якому Гафур працює секретарем, отримав гроші від вірменської діаспори й за підтримки місцевої влади, контрольованої прокурдською Демократичною партією народів (НДР), розпочав ремонт храму. Мерія покрила близько 30 відсотків коштів реставрації. Церква Святого Георгія стала наочним прикладом порозуміння і співпраці між курдами та вірменами у відновленні поліетнічної спадщини цих земель. Тепер сюди щороку приїжджають тисячі людей зі всього світу. Це перше місце в Туреччині, де регулярно відправляються вірменські служби Божі.

– А якщо серйозно, то головне для мене – вірменська ідентичність, а не релігія. Я купу років, як майже і всі мої рідні, був «прихованим вірменином». За нашими підрахунками, таких людей на території Туреччини від чотирьох до п'яти мільйонів. Багато з них має вкрай обмежене

розуміння своїх коренів, саме тому ми повинні виправити це своєю копіткою працею. Я б хотів, щоб ідея навернення до вірменськості через християнство осінила всіх моїх земляків. Моя родина походить із села під Батманом. Майже всіх моїх предків винищили, вижило заледве троє. Один утік до Сирії, а інші два, в тому числі дідусь, перейшли в іншу віру. Батько теж був мусульманином. Вони й справді жили як сповідники ісламу, але знали, що вони вірмени. Пригадую, яким ненависним для дідуся було те, що він став мусульманином. Тут ідеться не про конкретну релігію, а про втрачену ідентичність. У нас відібрали все. Релігію, мову, культуру. І тепер я хочу все повернути.

За церковною хвірткою проходить чоловік у балаклаві й з автоматом у руках.

– Відколи з'явилася НДР, курди почали трактувати вірменів як товаришів. Політики прокурдської партії наголошують, що борються не тільки за права курдів, а ширше: за інтереси всіх гноблених у Туреччині меншин. Я вірю, що потенційна курдська автономія визнала б і права вірмен. Курдські політичні еліти дозрівають до того, щоб визнати злочини, що чинилися в період геноциду, і вважаю, що власне сьогодні з'явилися шанси на порозуміння між нашими народами. Я мрію про багатонаціональну й багаторелігійну Туреччину. На жаль, це всього лише поклик серця, бо, як підказує розум, – це утопія. Теперішній конфлікт за курдську автономію може призвести до репресій, ще гірших, ніж у лихі 90-ті. Боюся, тоді ми, вірмени, знову постраждаємо.

Гафур не помиляється. У боях кінця 2015 – початку 2016 років святиню вкотре пошкодять, а навесні 2016 року за спеціальним розпорядженням турецької влади більшість будинків у Сурі, зокрема й церква Святого Георгія,

будуть тимчасово відібрані у власників і націоналізовані. Що саме тут означає «тимчасово», точно невідомо.

– «*Türkiye milleti*» турецькою – «народ Туреччини», а «*Türk milleti*» – «турецький народ». Різниця заледве в трьох літерах, але вона показує, як глибоко поділена ця країна і люди в ній, – розповідає Джейлан, діячка HDP, з якою ми познайомилися в Діярбакирі і яка зважилася вирушити зі мною в далеку подорож Курдистаном. Поняття «*Türkiye milleti*» за кілька днів до цього вжила депутатка цієї партії Лейла Зана, складаючи присягу на першому засіданні нового парламенту. Проблема в тому, що, за турецькою конституцією, в присязі є вираз «*Türk milleti*». Тому, з формального погляду, її заява є нелегітимною і депутатка не може обійняти посаду. Однак пані політик уперто заявляє, що представляє не тільки етнічних турків, а всіх громадян Туреччини без огляду на їхню національність. Зана – одна з найвідоміших у світі курдських політичних дисиденток. Відсиділа у в'язниці десять років, «Міжнародна амністія» визнала її в'язнем сумління, а Європейський парламент відзначив премією імені Сахарова.

Далеко на північ від Діярбакира між покритих снігом вершин бірюзовіє озерне плесо Ван. Із озерами Урмія в Ірані й Севаном, що розташовані у самій Вірменії, Ван утворює трійцю святих озер вірменів. Вони визначають серце їхньої давно занепакої і зниклої вірменської імперії. В одному з місцевих сіл сотні людей зібралися довкола зеленої труни, покритої прапором РПК. Зверху на нього хтось іще накинув курдську хустку. Підлітки видерлися на цвинтарний приземистий мур, розпростерши фотографію юнака з коротко підстриженим чорним волоссям. Деврім Тендюрек

став шахідом – мучеником. Такі ж портрети висять на грудях інших жалібників.

– Це його партизанський позивний. Деврім означає «революція», а одна з вершин поблизу називається Тендюрек. Його справжнє ім'я – Вефа Каянас, – пояснює мені Джейлан, коли я запитую, чому під портретом два імені. – Але він загинув як Деврім, і таким ми його й запам'ятаємо.

Імам відходить у тінь. Це не релігійна, а патріотична урочистість. Девріма застрелили не за Аллаха, а за Курдистан. Кілька людей розгортає плакат усмішеного курда з буйним волоссям. Оджалан. Із вуст присутніх гучно зривається заклик: «*Ano, Ano*», «РПК, РПК». Пальці, випростані в характерному знаку перемоги, підносяться вгору. Труна повільно опускається в сиру могилу. Жінки в білих хустках пронизливо голосять. Хапаються за домовину, ніби не хочуть її відпускати. Натовп кричить усе голосніше. Усі скандують. Старші чоловіки в чорних пальтах і насунутих на очі кашкетах. Юнаки в шкірянках, ховають очі за сонячними окулярами. Юні дівчатка з вродливими обличчями й волоссям, покритим курдськими арафатками. Одна в червоно-жовто-зелених сережках у формі листя мари-хуани. Так вийшло, що кольори регі такі ж, як національні барви Курдистану.

– Влада може заборонити наші прапори, але Боба Марлі й музику регі навряд чи заборонить, – сумно усміхається курдка.

– У кожній курдській сім'ї є шахіди, – один із присутніх розвертається до мене. – Мені було п'ять, коли два мої брати пішли в РПК. Потім у партизани подався й батько. Це було в 1992 році, і відтоді я бачив його всього двічі. А перша наша зустріч була цілком випадкова. Йому зараз сімдесят, але я все одно впізнав його в базарному натовпі в Ербілі

в Іраку. Обоє братів убили. Ми знайшли лише одне тіло. По частинах. З люті я теж хотів піти воювати, але командир сказав, що мене не візьмуть, бо вже й так багато моїх рідних загинуло. Тому я роблю те, що в моїх силах, і займаюся миротворчістю. От тільки миру того нема і нема. І невідомо, чи колись взагалі буде.

Колеса буксують у болотисто-сніговій масі, але водій упевнено веде машину гірським серпантином на одну з вершин, які обступили озеро Ван. Уночі добряче присипало снігом, і місцеві верховини покриті товстим шаром м'якого пуху.

– Це тут. Монастир Варагаванк.

Джейлан каже зупинити машину біля приватного будинку, що притулюється до приземистих руїн, які нагадують купу каміння. Тільки два склепінчасті портали над вхідними дверима свідчать про те, що колись тут була святиня. Варагаванк (турецькою – «Єді Кілісе», тобто «сім церков») у XIX столітті був одним із головних монастирських центрів регіону. Тут верховодив архієрей Ван. За легендою, монастир заснував останній король вірменського королівства Васпуракан на тому місці, де в VII столітті знайшли укриті залишки Хреста Господнього. У виразах історії монастир не раз пљундрували й нищили. Монголи, перси, курди, османи, землетруси – немов біблійні Господні кари спадали на монахів, але ті після кожної катастрофи відбудовували свою святиню. Та остаточний занепад прийшов із геноцидом у XX ст. За кільканадцять кілометрів звідси, у Вані, вибухнуло повстання, і місто місяць відбивалося від наступу турецької армії. Його розгром означав винищення кількох десятків тисяч вірменських жителів. Різанина не оминула й Варагаванку. Сакральні

об'єкти спљундрували, а монастирську бібліотеку спалили. Вогонь поглинув тисячі безцінних манускриптів. Справу нищення докінчив швидкоплинний час і надзвичайно потужні землетруси 2011 року, які практично стерли в порошок і саме Ван. Двері зачинені наглухо, але не встигли ми й оком змигнути, як з'явився літній чоловік із в'язкою ключів.

– Я – неофіційний хранитель цього місця, – каже. – Мій батько був імамом і вважав, що обов'язком доброго мусульманина є берегти для нащадків спадщину минулих поколінь. І не має ніякого значення те, що це церква, а не мечеть. Батько хотів, щоб я перейняв від нього цю роль, – шанобливо оповідає, запрошуючи всередину й показуючи в головній наві вцілілі фрагменти фресок, барельєфів і розвішану на стінах колекцію архівних фотографій комплексу. Він дає підписати книгу відгуків і розповідає про туристів, які приїжджають до святині. Один із записів залишив Пьотр із Познані: «Я приїхав збирати матеріали для магістерської роботи. Об'їздивши десятки вірменських монастирів у Туреччині, можу лише сказати, що, по-перше, ніде не бачив такої неймовірної архітектури, а по-друге, мені страшенно соромно, що вона так бездумно нищиться. Сподіваюся, незабаром ситуація виправиться».

Попри зусилля місцевих активістів, проєкт відбудови монастиря зависнув на етапі планування. Ключник тут – сам-один як палець.

– Люди з села вже намилилися робити тут склад. Я їм сказав: лише через мій труп. Я хочу, щоб старший син продовжив мою справу й теж опікувався храмом. Але боюсь, він, так само як і його молодші брати, виїде шукати кращої долі. І тоді вже ніхто не захистить ці стіни.

Над островом Ахтамар тріпотить турецький прапор. Його помітно вже здалеку, коли вщент заповнений турецькими туристами пором наближається до клаптя суші, що виріс посеред озера Ван. Його глибини подекуди сягають 450 метрів, і в них практично немає життя. У краю лужному середовищі з умістом солі, що втричі вищий, ніж на балтійському узбережжі, витримує всього один ендемічний вид риб. Озеро мертво. У відсвіті місячного серпа на високому скелястому березі тримається церковця з помаранчевого піщанику. Купол увінчаний залізним хрестом.

– Хочеш скупатися в ропі, куди домішано тисячі тонн прального порошку, гайда – плигай у Ван, – сміється Джейлан.

Корабель причалює до пірса. Туристи поспішають побачити пам'ятку. Тисячу років тому вірменський король Гагік збудував собі тут резиденцію, головною окрасою якої стала церква Святого Хреста. Упродовж віків аж до кінця XIX століття це була резиденція одного з католикосів, глави Вірменської апостольської церкви. Всередині похмуро. Крізь вузесенькі віконечка пробиваються тонкі смуги світла. Ані натяку на розкіш, жодних вишуканих оздоб. Виблияклі фрески бородатих чоловіків із німбами, в довгих шатах. Стримані ознаки святості. Зовнішні стіни покриті біблійними барельєфами. Йона у череві кита, Давид у поєдинку з Голіафом, Іван Хреститель, пророк Ілля, євангелісти. Старо- і новозавітна історія світу зі всіх чотирьох сторін огортає самотню святиню.

– У 2005–2006 роках влада провела капітальний ремонт церкви. Це мав бути реверанс у бік Вірменії. Жест турецько-вірменського порозуміння. Але не обійшлося без протиріч. Храм так відремонтували, що комар носа не підточить. Відновили розписи, відчистили й реставрували барельєфи,

полагодили склепіння. От лише після всієї цієї операції церква перетворилася на світський музей, а не сакральний об'єкт. Хрест на куполі встановили тільки у 2010 році, і тоді ж дозволили тут раз на рік правити літургію. Одні вважали, що з боку Анкари це цинічний піар. Типу, от ми покажемо світу, які ми відкриті й толерантні, як ми дбаємо про вірменську культурну спадщину. Інші опонували, що на шляху до порозуміння слід цінувати кожен, навіть трішки хибний крок, – проливає світло Джейлан, задираючи голову, щоб роздивитися розписи, якими покрита горішня частина бічної нави.

Туристи, як за командою, витягують смартфони. Дівчина вистрибує на підвищення з вітварем, спокусливо вигинаючи худорляве тіло. Траскає фотоспалах. Холодне світло на мить розтинає морок. Ще раз і ще раз. Усміхнений від вуха до вуха хлопець робить фотосесію своїй обраниці.

– Вимкни! Не бачиш: спалах заборонено? – його товариш показує пальцем на табличку з перекресленою фотолампкою. За якусь мить він уже сам заходиться фотографувати. Руки вгору, погляд застиг на склепінні. Ангельське піднесення. Містично-молитовна поза. Ось-ось вознесеться в небо. А тепер до несерйозного. Він стає на ліву ногу. Відтак на праву. Руки то вперед, то назад, то в боки.

– Не церква, а цирк на дроті, – зітхає Джейлан.

Під прапором Туреччини також фотомарафон.

За сотні кілометрів на північ від озера Ван посеред одноманітної сіро-бурої височини виростають бетонні будівлі. Циклопоподібні оборонні мури, церкви, господи, цитадель на узгір'ї. Поруч розкинулися сучасні спостережні вежі, обставлені озброєними солдатами. Турецько-вірменський кордон, перекритий так, що й миша не прошмигне,

пробігає достеменно вздовж руїн середньовічного Ані – міста тисячі й однієї церков. На зламі X–XI століть нашої ери це була столиця царства могутнього роду Багратидів, якому підлягала й держава Васпуракан довкола Вану. Тисячу років тому Вірменія востаннє в історії сягла величчю. Оточена імперськими ворогами з Візантії й Аббасидського халіфату, і все-таки по-справжньому незалежна. Вірменське царство простягалося від сучасного Західного Ірану аж до Анатолії. Населення Ані сягало ста тисяч, що робило його одним із найбільших міських осередків тогочасного світу. Приєднання Візантії, а відтак сельджуцьких турків. У наступні століття місто страждало від нових і нових загарбників. Грузини під проводом цариці Тамари Великої, монголи, славетний Тамерлан, зрештою Османська імперія. Довгі віки завоювань – і метрополія перетворилася на спустошені руїни, над якими гордо розвівається яскраво-багряний турецький прапор.

Це прикордонна зона, на в'їзд не потрібно ніякого спеціального дозволу. Проте містом, що лежить за якусь годину їзди від головної дороги, чомусь цікавиться надто мало туристів.

– Сюди рідко приїжджають, а Ані – це ж колись цивілізація! – стурбовано каже чоловік із віконечка каси, тримаючи в руці ледь початий стосик квитків. – Археологи знаходять тут символи прадавніх вірувань і забобонів. Хоча б свастику! – він показує пальцем на чотирикутний знак, викладений із темних камінців на фасаді головної башти. Найдавнішими зображеннями свастики вважаються наскельні малюнки, датовані десяти тисячоліттям до Різдва Христового, відкриті неподалік у долині Арарату. В цій частині світу все має бути старе, геть старе, найстаріше.

Найкраще – допотопне. Історія вимірюється тут не сотнями, а тисячами років. Історичні факти легко переплітаються з міфами. Для жителів цієї землі образ минулого є набагато суттєвішим від історичної правди про нього.

Катедру в Ані серйозно пошкодили землетруси, якими регіон час від часу трусило, але від велетенських розмірів церкви й досі перехоплює подих. Жмуток світла пробивається крізь круглий отвір, колись увінчаний куполом. Стрілчасті колони довкола головного вівтаря пнуться до дугастих підпор, які підтримують склепіння. Святиню збудували достовірно в першому році другого тисячоліття. В той час у Європі свій розквіт переживали присадкуваті, скромні всередині, похмурі споруди в романському стилі. На думку деяких дослідників, коріння монументальної європейської готики слід шукати саме в цій катедрі.

– Франції й Німеччині ще навіть не снилися прекрасні готичні вежі, а архітектори з Ані вже мізкували, як дістатися до небес, – розповідає Сафдет Аккуш, досвідчений гірський провідник, який доєднався до нас із Джейлан. Із дороги, яка веде до зниклого міста, видно два вулканічні конуси.

Арагац, заввишки трохи понад 4000 метрів, – найвищий шпиль сучасної Вірменії. Вершина вимальовується в даліні горизонту. Розмивається в легкій імлі, що заслонила обрій. Вона висока – і водночас безмірно далека. Набагато міфічніша, ніж твердь кам'яних мурів Ані.

Від другої гори аж перехоплює подих. Вона собою придає весь краєвид. Можна їхати десятки кілометрів, а вона постійно виринатиме перед очима. З'являтиметься на сході, заході, півночі й півдні. Вона є в кожному місці Вірменської височини. Від неї не сховаєшся.

«А вдаліні, зануривши голову в кошлату хмару, здіймалася Гора! Її найближчих товаришок на північному сході

та залятої долини поміж нею і рікою звідси не видно. Тільки вона одна-єдина споглядала з височини понад болотами на ліс. Самотня Гора!» Толкін був би в захопленні від цієї гори. А може, він теж тут був, і саме тоді в його голові зародилася мандрівка «туди і звідти».

– Ненавиджу цю гору. Кожного дня стоїть перед очима. Рано, коли чищу зуби у ванній, у моєму кабінеті, коли перекладаю стоси паперів, навіть коли вечоріє, і ми з дружиною й дітьми їмо вечерю, я знаю: вона там. Наче суддя, який щоденно дає оцінку: а чи правильно я живу? Як срачний докір совісті, що я сиджу тут, а вона лишилася там, на чужій турецькій землі, де вже сто років як нема вірменів, – зізнався мені якось професор історії мистецтв із Єревану.

Біблійна гора гір. Арарат. Сюди приїжджають прості туристи, досвідчені альпіністи і, зрештою, ті, кого Арарат переслідує. Кому він не дає спокійно спати. Невтомні дослідники, які вірять, що саме їм судилося зробити епохальне відкриття. Шукачі ковчега. За біблійною легендою, на схилах Арарату осів ковчег із тими, хто врятувався у Великому Потопі. Тут Ной уперше поставив стопу на очищеній від гріхів землі.

З руїн Ані їдемо в село Сагликсу біля самого підніжжя міфічної гори. Саффет ставить долоню на масивну скелю з діркою, що нагадує вушко голки.

– Таких валунів тут чимало. Кажуть, це стародавні якорі. Дехто вірить: якщо напнути прямі лінії між ними і вершиною, то точка перетину вкаже на місце на схилі, де спочивають скам'янілі рештки найвідомішого в історії людства корабля, – каже Саффет із ноткою іронії. – Її можуть шукати довгі віки і так і нічого не знайдуть. Арарат великий, хто завгодно й що завгодно може на ньому укритися.

На схилах вулкана розміщені бази РПК. Час від часу влада з істинно імперським розмахом перекидає гору й проводить військові операції проти бойовиків.

«Якорі» оточили собою десятки прямокутних плит із вирізьбленими хрестами. Малі й великі. Сірі, білі, порослі ржавими лишайниками. Деякі перевернуті. Хачкари. Хрестокамені. З 2010 року вони під захистом ЮНЕСКО як унікальний внесок вірменського декоративно-прикладного мистецтва у світову культурну спадщину. Їх ставили на місцях важливого релігійного або історичного значення.

Колись у цьому селі мешкали практично одні вірмени. Тоді воно називалося Аштахан. Пізніше воно перейняло курдську назву Ардзаб, щоби врешті-решт стати турецьким Сагликсу. Між хачкарами снують овечі отари, які пожирають рахітичні жмутки трави, що вибивається з-поміж кам'янистої груді. Бабуся мляво поганяє тваринку у бік більш родючого пасовища.

– Вірмени? Які ще такі вірмени? – пожвавлюється на коротку мить, зачувши вірменську назву свого села. – Не, ніяких вірменів, їх тут віддавна ніхто не видів. – Відвертається спиною й завзято лупить палицею по хребту нерозторопну овечку.

Далеко звідси, на півдні давньої вірменської імперії, у Чюнгюш, Реджаї важко зітхає.

– Колись ми жили всі поруч. Турки, курди і вірмени. А тепер наших братів-християн нема. Інколи вони з'являються в мутних проблисках спогадів старців і казкових розповідях про скарби. Довколишніми селами ходять народні легенди про несказанні багатства, сховані в запечатаних гротах десь високо-високо в горах. Тільки вірмени знали ці місця й мали ключі від кам'яних воріт. Ніхто чужий не

зможе вдертися в нутро гір, щоб набити кишені золотом, дорогоцінним камінням і коштовностями. Вірмени були тут сотні років, а що від них лишилося? Легенди й народні перекази. Як про якийсь допотопний народ із країв за сімома морями. Боюся, з нами буде то саме. Що ми, курди, теж колись станемо лише казкою, яку будуть розказувати дітям перед сном.

Різко потискає на прощання мою долоню й застрибує в проїжджаючий долмуш.

Його слова виявляться пророчими. Восени 2016 року його арештують за діяльність у курдській Демократичній партії регіонів. Через кілька днів після затримання невідомі підірвуть поліцейський відділок, де він сидить. Реджаї загине під завалами.

Свята земля

Арцах незалежності, слави і волі,
як справжню фортецю, зведем воєдино.
Написана кров'ю відважних героїв
минувшина нашої батьківщини.

Ти кріпость й твердиня непоборима,
ти Богом бережений праведний храм,
ти щит наш священний, ти ймення і сила,
Арцах, що даруєш безсмертя синам.

Арцах, рідна земле, Вітчизно свободи,
ти в наших серцях, у думках й молитвах.
Хай слава квітує! Хай мир верховодить!
Старий і новий наш святий Карабах!
Вільний і незалежний Арцах!

Гімн Нагірно-Карабаської Республіки

Обличчя. Сотні тисяч облич. Юні й немолоді. З бородами й гладко вибриті. Красиві й незугарні. Чорно-білі й майже всі чоловічі. Вкривають стіни від долівки до стелі.

– Тут десь три з половиною тисячі портретів, але треба буде доклеїти ще десятки нових. Ми вже почали збирати по родинях фотографії убитих, – поправляючи одну з рамок, говорить Артур Арустамян, директор Музею полеглих воїнів у столиці Нагірного Карабаху, Степанакерті. – Боюся, незабаром наш музей доведеться розширювати, – додає за мить, а його очі раптом дуже поважніють.

У високій, труноподібній вітрині – безголові манекени: один у білосніжній весільній сукні, інший – в елегантному чорному костюмі. На склі – два переплетені обручі, імітації обручок. Унизу вітрини лялька нареченої схилилась над убитою лялькою-солдатом. Її очі заслонили фата і світле волосся. У пластмасовій долоньці – підвіска з патрона.

– У нас у Вірменії є традиція ставити ляльки молодят на весільну машину. Камо Петросян загинув незадовго до свого шлюбу, і його батьки віддали в музей дві ляльки, що символізують їхнього сина та його обраницю. А сукня і костюм – це весільний одяг мого брата Григорія та його нареченої. Вони хотіли одружитися на початку 1993 року, але в листопаді 1992-го у Григорія влучив снаряд. Він їхав на підмогу товаришам, які попали в оточення. Вони вижили, а він загинув, – розповідає Арустамян, а відтак звертається до сивої бабці, що потупилась у весільно-похоронні пам'ятки: – Як ви?

– Як завжди, – бурмоче жіночка і при цьому хреститься.

– Арфіка втратила на війні двох синів. Вони з моєю мамою Галею заклали цей музей, і тепер вона приходить сюди майже кожен божий день, – пошепки каже Артур і запрошує на каву, якою виявляється фляшка коньяку.

Один із перших його тостів – за маму, яка заснувала цю організацію сімей полеглих солдатів. Вона померла два

роки тому, але перед смертю казала, що насправді пішла з життя ще на початку 90-х, коли вбили Григорія.

– Вибач, коньяк не холодний, – супиться Артур. Фляшка, яку він приніс із нагрітих на сонці «жигулів», тепла, як свіжозаварений чай. – Мені завжди подобалося легке життя. Чим лиш я не займався. Мав хист до музики, то й грав на гітарі. Прийшла ідея зробити кар'єру в Центральній Азії – ну то поїхав до тьоті в Туркменістан. За Союзу ото були часи. Ми – одна держава, їдиш куди хочеш. Захотілося в Ашхабад, ну то їхав в Ашхабад. Грав по кабаках, гульбанив, кадрилів дівчат. Море по коліна! І так тяглася та моя ідилія, аж поки мене не загребли в армію, як це в СРСР бувало частенько, і на цьому моє молоде життя скінчилося, – наливає повну склянку коньяку. – Мама мала бунтарську кров, хоча вміла довго й покірно мовчати. Така собі тиха вода. Але коли стало ясно, що СРСР валиться, вона кинулася в саму коловерть боротьби за незалежність. Коли вірменська делегація в Москві почала голодування, Галя зібрала кількох подружок із роботи, вони сіли в літак і полетіли в російську столицю підтримати протестувальників. Григорій був такий самий, теж часто виступав. Уже в 1988 році росіяни його заарештували за участь у нелегальному мітингу й передали азербайджанцям. Ті три дні підряд били його в слідчому ізоляторі в Сумгаїті. Вимагали здати імена інших активістів. Та лихо не без добра. Ми мали впливових російських друзів, які допомогли його звільнити. Замість тюрми він потрапив до армії та служив у Пензі в Центральній Росії. Коли в 1991-му в Карабаху вже йшла регулярна війна, його командир написав нашим батькам листа. Повідомив, що може звільнити Григорія, бо з нього й так користі як із цапа вовни. Радянської армії вже нема, а він зациквився на тому, щоб тільки попасти на фронт і воювати

за батьківщину. Ми тоді сиділи в горах. Не лише жителі Карабаху, ще вірмени з діаспори, які приїхали нас підтримати. Ми їх називали вірменські федаїни, повстанці. Тільки-но Григорій приїхав додому, як зразу вступив у нашу армію. Він колись працював водієм, ну то його й поставили гарнізонним механіком БМП. Це було в серпні 1991 року, а вже через рік і пару місяців його не було серед живих. Він не дочекався незалежного Карабаху. Його нагородили бойовим хрестом другого ступеня.

На картині над головою Артура помаранчеве сонце плавно заковчується за вершини. Загін схилених партизанів натомлено крокує вузькою стежкою. А з-за пагорба на них суне танк.

– Російські солдати – ще ті суки. Зразу розкусили, як на війні замутилити бізнес. У нас і азербайджанців було замало важкої техніки. А в них повно танків, бронетранспортерів. Ну вони й почали їх здавати в оренду обом сторонам. До того обнаглили, що ввели погодинну оплату. Рано ми гатили в азерів із Т-72, а після обіду вони з того самого танка стріляли по нас. – Артур наливає чергову склянку, підносячи тост за полеглих.

Війна в Нагірному Карабаху – найкривавіший конфлікт 90-х. За даними американського Держдепартаменту, двадцять п'ять тисяч людей загинуло, близько мільйона стали біженцями. Азербайджанці мали кількісну перевагу, більше важкої техніки, гелікоптерів і літаків, але вірмени знали карабаські гори, як свої п'ять пальців, і від самого початку розгорнули надзвичайно ефективну в таких умовах партизанську боротьбу.

– Це було під час якогось планового патруля, – продовжує Артур. – Нас троє йшло через гори і стало на короткий постій на поляні посеред корчастого чагарнику. Товариш

виліз на дерево, аби згори перевірити околицю, інший відійшов до вітру. Було душно, спека просто лилася з неба. Я схилився об стовбур, щоб хоть на секунду передихнути в приємному затінку. В мене був кулемет ПКМ на підставці. В біса важкий кусок залізяки. Я завжди відкладав зброю набік. Але не тоді. Не знаю чого, просто не випускав його з рук. І от у хащах щось заворушилося. Гілки зашелестіли, і з гушавини виліз азербайджанський солдат. Хлопець став як укопаний за якихось чотири метри від мене. Долю секунди я думав, що їхня розвідка взяла наш слід і зараз нас усіх перестріляють. Але ні, це не була засідка! На лиці хлопця проступило безкрайне здивування впереміш зі страхом. Ідіотська іронія долі: швендяючись по горах, азербайджанець наткнувся саме на нас. Ми мовчки дивились одне на одного, тоді він зробив рух, ніби хоче націлити на мене калаш. А може, мені лише видалось. Може, то він хотів підняти руки, здатися. Не знаю. Але досить того, що я підняв ствол ПКМ і натиснув спуск. Несвідомо, механічно, не думаючи, роблю добре чи погано. Випущена з такої близької відстані серія буквально його розірвала. Вирвала нутроці, розшматувала грудну клітку. Маленькі шматочки м'яса порозліталися в повітрі. А потім – тьма. Коли я опритомнів, схилені наді мною товариші щось говорили, термосили за плече. А я не міг витиснути з себе ні слова. Але я був живий. Моєму брату і багатьом іншим не пощастило так, – завершує він, і цього разу підносить стакан за тих, хто повернувся.

– На початку листопада 1992 року ми опинилися в котлі. Азербайджанці перекрили шляхи до відступу. У нашому підрозділі був молодий пацан. Доброволець із Єревану. Мав яких п'ятнадцять-шістнадцять років. Дитина, та ще й таке воно бідолашне, що ми прозвали його Курятко. Я навіть не знав його справжнього імені. На третій день

облоги, вдосвіта, Курятко прибігає до комбата й каже, що конче має вернутися додому, до батьків. Ми пояснюємо: це нереально, ми відрізані, чекаєм підмогу. Розбитий, хлопець урешті розказав страшний сон. Йому наснився він сам: як азербайджанська куля навиліт прошиває йому горло. Ми пробували його заспокоїти, вигадували, що такі сни, типу, треба розшифровувати навпаки, як добру прикмету. Того ж дня почалися важкі бої. Танковий снаряд поцілів у дерево, під яким лежав Курятко, і відірвав йому голову. Осколок потрапив точнісінько в те місце, що йому приснилося. Ми загорнули його тіло в покривало, погрузили на «камаз», а я пішов шукати голову. Знайшов у кущах за тридцять метрів. На чолі була чорна пов'язка, яку він ніколи не знімав. Не знаю нащо, але я мимоволі стягнув її і сховав у кишеню бушлата. Війна скінчилася, минули роки, я стер із пам'яті все, що тоді сталося. Аж одного дня 1998 року мама влаштувала вечерю для вірменських ветеранів. За столом сиділо десь двадцять гостей. Один із них, Размік, довгі роки шукав когось, хто щось знає, як загинув його син Гайк. Я заперечно похитав головою, бо ніколи ніякого Гайка не знав. Тоді літній чоловік показав фотографію. Я зразу впізнав. Курятко. Побіг до шафи, знайшов старий бушлат, поліз у кишеню. Чорна пов'язка весь час там лежала. Я віддав її батьку. А він сказав, що для нього війна скінчилася лише тепер. Нарешті він може спати, бо знає, що достоту сталося з його сином у карабських горах. Тож випиймо за те, щоб для кожного з нас ця війна закінчилася. А потім ми візьмем гітару і будем співати. Не тужити – треба жити.

– Перш ніж ми перейдемо до новітньої історії, слід зглянути в далеке минуле, – пояснює Давид Бабаян, бородастий речник президента Нагірного Карабаху Бако Саакяна.

Давид не просто державний чиновник, насамперед він – доктор історичних наук і експерт із міжнародних відносин. Із науково-популярним запалом він снує розповідь про стосунки між Анкарою, Єреваном і Баку, які погрузили в насиллі та призвели до утворення його примарної батьківщини. На площі перед Президентським палацом у Степанакерті, де міститься його кабінет, чимчикують поодинокі перехожі. Надворі пізня осінь, і погода явно не сприяє тривалим прогулянкам.

– Це моя нова стаття. Обов'язково прочитай, я там розкриваю теперішній конфлікт із Карабахом! – Він виймає із шухляди книжечку трьома мовами: вірменською, російською й англійською. На обкладинці улюблена вірменська гора гір Арарат і герой-бородань, що цілиться з лука. Назва: «*The Role and Place of the Armenian Plateau in Biblical Geopolitics*», інакше кажучи, «Як біблійна геополітика сформувала сучасні національні конфлікти на Закавказзі».

За легендою, першими володарями карабських долин були нащадки Хайка, праправнука Ноя, і прашури всіх вірменів. Вірменською мовою Вірменія – Хайястан, себто край Хайка. Не має значення, що це відбувалося (або й не відбувалося) якісь тисячі років тому. У Карабаху, як і біля підніжжя Арарату, прадавня минувшина часом важливіша за сьогоднішню. Бо саме вона обумовлює святе право панувати на цій землі. Тому чимало вірменських істориків безцеремонно доводять, що коріння вірменської держави слід шукати в стародавньому царстві Урарту, яке розкинулося на цих землях у XIII–VI століттях до Різдва Христового. Доказом цьому може слугувати той факт, що на околицях Єревана розташовані руїни урартського міста-фортеці Еребуні, заснованого в 782 році до нашої ери. Висновки напрошуються самі. Вірменська столиця стародавніша за Рим,

а сучасна Вірменія – вочевидь найдавніша держава світу. Принаймні доки Єгипет не почне плекати прямі політичні права на спадщину фараонів.

– У прадавні часи ці землі були десятою провінцією існуючого щонайменше з IV століття до нашої ери Великого Вірменського Царства, хоч ніхто їх тоді й не називав Карабахом. Слово «Карабах» походить із тюркських мов і означає «чорний сад». Прикметник «нагірний», що з'являється в англійській версії назви і поширений у західній літературі, – просто калька з російської. Справжня назва нашої землі – Арцах!

На початку V століття нашої ери в карабаському монастирі Амарас учений монах Месроп Маштоц почав навчати унікального алфавіту, який він сам і винайшов і який став фундаментальним для вірменської національної ідентичності. Наступні тисячу років у Карабаху процвітала вірменська культура. Постали славнозвісні монастирі Гандзасар (упродовж багатьох століть осередок Церкви Кавказької Албанії, об'єднаної з Вірменською апостольською церквою) і Дадіванк. Незважаючи на те, що з півдня наступали мусульмани, Арцах залишився bastіоном християнства. Засніжені вершини надійно захищали горців від спроб насильно нав'язати їм віру в Магомета.

– Знаєш, чому серби ніколи не погодяться на від'єднання Косова? – Давид на мить затинається. – Бо це колыска їхньої цивілізації. Сербія без Косова – не Сербія. Так само з Карабахом і Вірменією. Тут зароджувалася наша культура, і відібрати у вірменів Арцах – усе одно, що відірвати частину їхньої ідентичності. Це не просто суперництво за землю чи ресурси. Це війна за спадщину.

Багатовікову, часто доведену до абсурду ворожнечу між кавказькими народами спритно використала Російська

імперія, приєднавши Південний Кавказ. Територія Карабаху ввійшла до Єлизаветпольської губернії, була на землях сучасного Азербайджану. Отак створили прецедент азербайджанської приналежності Арцаху, який на повну заявив про себе у двадцятому столітті.

У вирі Першої світової війни та більшовицької революції кожна зі сторін конфлікту як хотіла, так і крутила вірменами, які прагнули незалежності. У 1920 році Закавказзя захопили більшовики. Серед істориків точаться суперечки, чому Кремль вирішив приєднати Карабах не до Вірменської, а до Азербайджанської Соціалістичної Республіки. На думку Томаса де Ваала, автора книжки «*Чорний Сад*», це рішення впливало з комуністичної теорії економіки, що передбачала утворення нових регіонів, беручи до уваги їхню максимальну економічну продуктивність і не зважаючи на жодні інші обставини. Таким чином, карабаські горці, які не піддавалися колективізації, мали б розчинитися в новому соціалістичному суспільстві через тісніший контакт із населенням низинного Азербайджану. Етнічні, релігійні й культурні питання тут не мали ніякого значення. І, схоже, як і у випадку Абхазії та Південної Осетії, годинниковий механізм бомби сповільненої дії почав цокати.

– Комуністи комуністами, але ключова тут Туреччина, – аргументує Бабаян. – В основі поширеного на зламі XIX–XX століть молодотурецького руху – пантурецька ідея. Великий етнічно-геополітичний проєкт, що передбачав об'єднання всіх турецьких народів від Босфорської протоки аж до китайської провінції Сіньцзян, яку населяють уйгури. Геноцид вірмен викликали ніякі не демонічні наміри турецьких лідерів. Завжди існує спокуса вбачати якусь містику в розмаху таких великих кровопролитів. Релігійна ненависть, етнічні чвари, психопатичність очільників.

А правда набагато прозаїчніша. Щоб зрозуміти, чому ця трагедія сталася, досить кинути оком на мапу. Географія все пояснює. – На моніторі Давида з'являються контури євразійських країн. – Турецький етнос по всіх усядах. У Малій Азії, на азербайджанському узбережжі Каспійського моря, серед центральноазійських пустель і гірських хребтів. Цей красивий турецький пас розірваний тільки в одному місці: у Східній Анатолії, чи то пак Західній Вірменії, і ще на Південному Кавказі. Мій народ був перешкодою на шляху до історичного об'єднання османських турків зі своїми братами на Сході. І тому нас хотіли фізично знищити. Насправді все просто.

Історик вимикає комп'ютер.

– Це знає кожен вірменин. Свідомо чи підсвідомо, але вони розуміють: ми як ліс, який потрібно вирубати, щоб не заважав прокладати дорогу. Саме тому конфлікт за Карабах такий важливий. Нема що завивати в папірці: ми собі думаєм, що азербайджанці – це просто турки, які населяють територію Азербайджану. Перемога в конфлікті початку 90-х стала переломною в нашій психології та самоідентичності. Карабах – наша свята земля. І не тільки тому, що на ній – монастирі Ґандзасар і Дадіванк.

– Набагато істотніше, що ми виграли війну за нього, та ще й із турками. Сотні років наш народ завойовували, гнобили й одержимо винищували. Ця перемога нам потрібна як кисень, щоб зберегти гідність і повагу до самих себе, – каже Бабаян.

Міжетнічний вірменсько-азербайджанський конфлікт, який довгі роки визрівав і придушувався, вибухнув наприкінці 80-х. У 1987 році в Карабаху почалися перші антиазербайджанські заворушення. Комітет «Карабах» відкрито вимагав приєднати автономну територію до Вірменії

й виселити всіх азербайджанських мешканців. Урешті пролунали постріли. Двоє азербайджанців загинуло. У відповідь на це в Сумгаїті неподалік Баку почався погром. Тридцять дві людини загинуло, сотні зазнало поранень (точних даних ніколи не оприлюднили). Хлинула хвиля насилля, яке ніхто не хотів і не міг зупинити.

У крихітній кімнатці в центрі Степанакерта тісниться кілька людей. Літній чоловік, що глибоко затягується цигаркою без фільтра, усміхнена бабуся, молода жінка, що намагається втихомирити непосидючих дітей, і ще її чоловік у футболці з імперським орлом, який знічев'я перемикає телеканали. Врешті він зупиняється на «Россія 1», першому держканалі російського телебачення. Беригинею сім'ї є ставна жінка з різкими рухами і впевненим голосом.

– Я корінна бакинка. Народилася там у 1947 році, і тоді Баку було для мене цілим світом. Що то було за місто! Космополітичне, відкрите, аж світилося радістю. Виходиш на вулицю й відчуваєш, що можеш дихати на повні груди. Смакувати життя. Троє моїх дітей теж з'явилися на світ божий на Каспійському морі. Прекрасні були часи. Ми мали величезну квартиру. Дев'ять років я була в. о. голови міськради. Ми, бакинці, завжди були толерантні. Поважали одне одного. Я – вірменин, ти – азербайджанець, а он той сусід – дагестанець. Ну і що? Яке це має значення? У Баку ти – громадянин світу. А потім почалася та етнічна ненависть. До нас приїхали біженці з карабаського села. Темний збрід. І неждано-негадано, з кожним днем моє Баку кудись зникало.

Жінка заглядає до захарашеного передпокою, щоб дати прочухана найбільшому бешкетнику.

– Одного ранку в січні 1990 року я вчула з подвір'я страшні верески, – продовжує вона. – Під нашим вікном проходив азербайджанський мітинг. Засранці вимахували палицями, штахетами, верещали свої расистські гасла. Вони хотіли бити, гнати вірменів. Вели себе, як якісь одержимі. Я не могла повірити.

– Але в Сумгаїті ще за два роки до цього відбулися трагічні події, – перериваю.

– Сумгаїт – провінційне містечко. В таких місцях тупі націоналістичні гасла можуть впасти на родючий ґрунт. Але не в Баку. У всьому Союзі не було другого такого багатонаціонального міста. Нікому з нас і на думку не спадало, що може статися щось погане. Аж до того злочасного ранку. Я була приголомшена. Чоловік уже пішов на роботу. В квартирі лишилися лише доньки. Я дістала з кухонної шафки шашличні шампури, схожі на шпаги, і швиденько відвела своїх дівчаток у підвал. Дала кожній по гострому пруту, показала, як захищатися. Сказала: «Як хтось зайде і захоче вас скривдити, без вагань штрикніть його в лице або живіт». А сама полетіла наверх дзвонити чоловіку. На щастя, ці дикуни минули нашу кам'яницю й нічого страшного не сталося. Того ж тижня ми зібрали все необхідне. Через Дагестан, Чечню і Грузію дісталися до Вірменії. Нам помагав друг сім'ї. Азербайджанець. Нормальний бакинський азербайджанець, який сам хапався за голову, бачачи, що витворюють його земляки. Наші контакти обірвалися. Цікаво, що з ним. А що сталося зі мною, з нами, зі всією моєю сім'єю? Двадцять років нас семеро жило у двокімнатній квартирі. Туалети на коридорі, загальні для кількох помешкань. Не життя, а існування. Стільки роботи, стільки самовіддачі – і все коту під хвіст. Нема вже ні мого Баку, ні мого колишнього світу. – Вона замовкає, похнюпивши голову.

За тиждень погрому в азербайджанській столиці вбили дев'яносто вірменів.

В обшарпаній багатоповерхівці, де колись містився гуртожиток державного університету, проживають десятки сімей, до болю схожі одна на одну. Всі – біженці з Азербайджану. Але їм не належить статус біженця, максимум – статус так званого внутрішнього переселенця, бо в рамках міжнародного права Нагірний Карабах залишається під юрисдикцією Баку. Внаслідок погромів, які передували війні, а відтак і самого конфлікту, триста шістьдесят тисяч вірменів із азербайджанської території стали біженцями. А з Нагірного Карабаху вимушені були втікати близько шестисот тисяч азербайджанців, частина з яких іще донедавна жила в таборах для біженців, розміщених на території Азербайджану.

Вера ніжно погладжує вчетверо складену коричневу сорочку й випрасувані на кант штани. Одяг щільно запакований у поліетилен. Виглядає як нова елегантна одяг на полиці модного магазину. От тільки біля нього лежить револьвер із металевим руків'ям ручної роботи.

– Я жду сина вже понад двадцять років. Спартак зник через пару місяців після свого весілля. От усе, що від нього залишилось.

У жінки безпристрасний голос. Ніби відтоді вона тільки й повторює ту саму фразу, змінюючи лише цифру прожитих самотою років. Із фотографії на мене дивиться вродливий молодий чоловік, який попід руку веде дівчину в білому платті. Спартак – один із близько шестисот вірменів і майже п'яти тисяч азербайджанців, які зникли безвісти під час війни. Вера – засновниця, директорка, хранителька і провідниця в Музеї полеглих солдатів

у Степанакерті. Вона як свої п'ять пальців знає кожен експонат, написала кілька книжок і вже не може не згадувати.

– Це пам'ятник їм і нам, – показує пальцем на мозаїку чорно-білих портретних фотографій, які укладаються в обриси матері, що тримає за руку дитину.

Відчиняє двері, які з директорського кабінету ведуть у її приватний світ. Зал Спартака. Повсюди розвішані світлини молодого чоловіка. Її син – підліток, студент, працівник ДАІ, солдат, наречений. На дамському туалетному столику з півкруглим дзеркалом – троянди у вазах, велетенський креденс, круглий стіл, два ліжка, а між ними колиска. Пахне свіжим поліруванням, деревом, теплом. Мініатюрні, але дбайливо продумані до найменших деталей. Як справжня квартира, тільки зменшена до мікроскопічних розмірів. У ній би могли вміститися крихітний Спартак зі своєю крихітною коханою та їхнім малюнком. – Таким мав бути їхній омріяний дім. Вони не дочекалися дитини, але дуже хотіли. Я відтворила все достеменно. Навіть праску, якою прасувала його шлюбну сорочку. – Вера ніжно, щоб ненароком нічого не зламати, піднімає дитяче ліжечко. Доторкається до крихітного приладу. – Це макет його життя. Таким би воно було, якби він не загинув. Але я вірю, що він ще вернеться, і тоді цей макет більше не буде потрібний. Спартак замешкає у справжньому будинку. Зустріне хорошу дівчину, вони покохають одне одного, а вона народить йому нащадка. Бо та знайшла собі нового чоловіка. Я її не засуджую. Була молода, хотіла жити власне життя. Мала право. Ми підтримуємо зв'язок, інколи бачимся. Але я мати, і мій обов'язок – чекати сина.

Над столом Вери висить пам'ятний календар, виданий Музеєм. Намальовані акварелями дві заплакані жінки печально схилили голови. Замість сердець – мотки колючого

дроту. Чорні хмари обволокли сонце. Троянди, застромлені за тюремні ґрати, поволі в'януть.

– Це ми, матері зниклих безвісти. Одна простоволоса, інша в хустці. Азербайджанка і вірменка. Наші держави, наші очільники, наші народи начебто ненавидять одне одного. А ми зустрілись і разом згадували дітей, яких двадцять років як немає з нами. Горе не знає національності.

При в'їзді до Степанакерта на зеленому пагорбі красується скульптура «Татік-Папік», себто «бабуся-дідусь». Дідуган вищий, дебелий, зі щоками, зарослими густою, але рівно підстриженою бородою. Бабусенція злегка приземиста, коренаста, з розчесаним на боки волоссям, що утворює щось пірамідоподібне. Взимку, коли довкола залягають замети, дідусь і бабуся завжди акуратно прочищені від снігу. Влітку трава на пагорбі коротенько підстрижена, а під пильним оком стареньких бігають діти, яких сюди приводять на патріотичні екскурсії їхні вихователі. Татік і Папік – червоногарячі, як вулканічний туф, із якого зведені їхні зосереджені, і навіть дещо грізні обличчя. Може, їм і не подобається, коли їх називають зменшено-пестливим «Татік-Папік», а воліли б офіційну назву «Ми – наші гори». Бабуся і дідусь стоять тут від 1967 року, але тільки під час війни вони стали символом незалежного, вірменського, а не азербайджанського Арцаху. Монумент сьогодні з'являється всюди, де й Карабах. На державному гербі, обкладинках історичних книжок, рекламних плакатах культурних подій. Щодня Татік і Папік супроводжують мешканців Нагірного Карабаху. Часом вони навіть веселі, але частіше затяті в обороні «Чорного Саду». Нагадують: ця земля має залишитися вірменською, а обов'язком кожного сина і доньки

цих гір є вистояти на своєму посту й захистити Арцах від східних загарбників.

– Познайомся з мадам Кім! – Ґарен Ґарібян, директор музичної школи в Шуші, ледь кланяється, представляючи усміхнену бабусю, яка натхненно подає мені руку. – Кім – чистий діамант, коштовність нашої школи – розповідає, коли ми коридором прямуємо до класу, де за хвилину вчителька розпочне урок гри на скрипці. – Їй вісімдесят шість, але своєю жвавістю вона заткне за пояс не одного молодого. Приїхала до Карабаху, покинувши розмірене пенсійне життя в Єревані. Вирішила, що в бідній, спустошеній війною країні дітям потрібно дарувати радість музики.

Ґарен – теж іммігрант. Закінчив консерваторію в естонському Таллінні, а потім як баритон багато років поспіль виступав у Сполучених Штатах. Пів світу об'їздив із американськими оркестрами, виступав на сценах найпрестижніших опер і концертних залів. Англійською говорить краще, ніж російською, отримав паспорт США. Успішна людина.

– Не можу не розділити цей успіх зі своєю батьківщиною. Тому я вирішив відкрити в Шуші цю школу. Наші учні виграють у міжнародних конкурсах. Восьмилітній трубач Арсен Сафарян вже грає з оркестром. Колись буде артистом світового рівня. Ти маєш послухати, як він виконує увертюру з опери *«Вільгельм Телль»* Россіні. – Ґарен погладжує себе по лисіючій голові.

– А чому ти відкрив школу саме тут, а не в Степанакерті? – запитую.

– Бо тут серце Арцаху.

Місто, що розляглося на гірському схилі, гордовито споглядає на розкинутий у долині Степанакерт. На початку ХХ століття Шуші було столицею Карабаху й першим свідком вірменсько-азербайджанської ненависті. У 1920 році

сталася трагедія, в якій загинуло від п'ятисот до навіть тридцяти тисяч вірмен. За неповних три дні з міста зникла більшість християн. Відомий грузинський комуніст Серго Орджонікідзе так описував ці події: «Навіть сьогодні я не можу вгамувати збентеження, згадуючи те, що бачив у Шуші в 1920 році. Наймальовничіше вірменське місто лежало вщент зруйноване, криниці були забиті трупами жінок і дітей». Зважаючи на стратегічне розташування міста, у 1988 році азербайджанці вели звідси безперервний артобстріл карабаської столиці. Захоплення Шуші в 1992 році вважається одним із переломних моментів війни, хоч його мешканці заплатили високу ціну за цю перемогу.

– У 90-х мій син провів на фронті багато місяців. Вижив, але був серйозно ранений. Через ускладнення він важко захворів і за кілька років помер. Як він і заповідав, його поховали на Карабаху, – раптом каже Кім, зупиняючись перед дверима до класу. – Мій обов'язок як вірменки – бути тут і робити все, що в моїх силах, щоб відбудувати цю країну. А як мами – сплатити борг перед сином. Я знаю, що вже ніколи не вернусь додому. Хочу спочити в цій землі біля нього. – Її обличчя при цьому розпромінюється, водночас вона пропускає всередину другокласницю, що чекала на свою вчительку.

Дівчинка в рожевому светрику «хеллоу кітті» обережно відкриває футляр, що лежить на піаніно, і бере скрипку. Кілька перших потягувань смичком видобувають неприємний звук. Кім кривиться й по-доброму ганить дівчинку.

– Ні, ні, гриф треба тримати не так. – Бере її долоню й правильно складає пальці на струни. – Спробуй-но ще раз.

Клас заповнює приємна музика. Вчителька задоволено похитує головою. Її підопічна на ходу ловить кожну підказку.

– Це вірменська мелодія, і цю землю ми ніколи в світі не віддамо, розумієш? Якщо ми віддамо, ми втратимо себе, – каже, усміхаючись до дівчинки, яка знову водить смичком по струнах скрипки.

Сходи такі стрімкі, що легко можна скрутити голову. У тісному коридорі замало свіжого повітря, світло лише де-не-де пробивається крізь вузькі віконні щілини. Нарешті ми піднялися. Темінь переростає в небесну блакить. Зі шпиля мінарету мечеті Ашаги Гевхар-ага місто видно як на долоні. Порослі чагарниками руїни святині, два високі мінарети частково відбудованої мечеті Юксари Гевхар-ага, чудово відреставрована катедра Газанчецоц із білими, наче зі слонової кістки, стінами. А довкола – крізь вибиті вікна багатоповерхівок – витріщаються чорні, згорілі й спустошені квартири. Вірмени довго чекали нагоди відплатити за 1920 рік. У 1988-му з п'ятнадцяти тисяч мешканців Шуші 98 відсотків становили азербайджанці. У 2015 році ніхто з чотирьох із половиною тисяч мешканців не приховував свого азербайджанського походження. Від двокультурної минувшини залишилися одні мінарети.

Кавказькі народи вважають вірмен скитальцями. Якщо настає загроза, грузин, чеченець і абхазець до останнього боронитимуть рідну землю, а вірменин візьме свій посох мандрівника й піде світ за очі шукати щасливої долі. Вірменськість – це радше спорідненість із культурною ідентичністю, мовою і релігією, аніж із землею. Може, тому вірменська діаспора налічує одинадцять мільйонів, тоді як у самій Вірменії є неповних три мільйони жителів, і їхня

кількість із кожним роком маліє. Але з мешканцями Карабаху все по-іншому. Це їхня свята земля.

– Скоро я знову поїду до нього! Кілька тижнів будемо разом. – Молода дівчина, з якою ми познайомилися в редакції однієї степакаертської газети, радіє вже на саму думку про зустріч зі своїм хлопцем. Її чекає далека подорож, адже коханий мешкає аж в Австралії. Він: вірменин із діаспори з іншої півкулі світу, вона: журналістка зі Степакаерта. Познайомилися, коли її майбутній обранець приїхав до Карабаху на концерт Карніга Саркісяна, популярного артиста, що пише патріотичну музику. Вони бачаться раз на кілька місяців. То на Кавказі, то в Сіднеї. Але це тимчасовий вихід. – Я його кохаю й мушу щось вирішити. – Усмішка сходить з її обличчя. Це рішення означає переїзд за океан. Про його переїзд сюди навіть нема мови. З роботою в цих краях складно, тим паче з таким екзотичним фахом, як реставрація старих автомобілів. Зрештою, нема що порівнювати життя у спустошеній війною і відмежуванням країні-привиді з Австралією з її киселевими берегами й молочними ріками. Проте дівчина не хоче виїжджати. – Мій батько був танкістом. Усе, що в мене від нього залишилося, – один спогад. Востаннє, коли він приїхав, був особливо печальний. Він завжди повторював, що все буде добре, а того разу не казав. Лише коли вже йшов, то глянув на мене й маму такими печальними очима. Невдовзі він загинув. – Дівчина говорить дуже повільно. Її братик тоді був іще немовлям. Кілька років після війни його на клапті розірвав снаряд, знайдений у полі неподалік дому. Дурна дитяча забава. Мама ніколи більше не виходила заміж. Не має інших дітей. В неї залишилася одна донька. – Я кохаю свого хлопця, але як я можу покинути країну, за яку загинули тато і брат? Землю, яка всотала кров моїх найрідніших? – питає.

З правого боку автодороги, що веде на північ Карабаху, виростають рештки будинків. Спочатку поодинокі споруди, потім зграйки забудов, урешті ціле місто-привид. Агдам. Руїни тягнуться до самого горизонту. Мертві бетонно-цегляні кістяки будівель моторошними цурпалками встелюють ялову рівнину карабаського передгір'я. Вдалині видніється вузесенька лінія, що пнеться до неба. Це мінарет агдамської мечеті, єдиного будинку, який чудом уник руйнування. До війни місто налічувало тридцять тисяч мешканців. Практично одні азербайджанці. Сьогодні ж воно вимерло. Жителі втекли, коли Агдам захопили вірменські війська.

На іншому боці дороги бовваніють будівлі селища Іванян.

– Хіба це місце колись не називалося Ходжали? – запитує свого водія Армена.

– Називалося, називалося. – Чоловік умить утинає розмову.

Хочалі, більш відоме під російською назвою Ходжали, – незручна тема. Порочна пляма на біографії старої як світ Вірменії та юного Карабаху. Гріх онуків «татіка і папіка», на який крізь пальці не можуть дивитися навіть мудрі діди, які балують своїх онуків. У ніч із 25 на 26 лютого 1992 року тисячі цивільних утікали в Азербайджан від наступу вірменської армії. Вони вже були під азербайджанським кордоном, як раптом вірмени почали обстріл. До кровопролиття приклались і деякі солдати російського механізованого 366-го піхотного полку. Від куль і артснарядів загинуло від 485 до 613 людей, серед них – десятки жінок і дітей. Як і з більшістю даних про війну й погроми, точну кількість жертв установити практично неможливо. Кожна сторона подає свої підрахунки, що служать не стільки фактографії,

скільки пропаганді. Міжнародна громадськість засудила цей злочин. Пам'ятники жертвам відкрили в Анкарі, Берліні, Сараєві, і навіть Гаазі. Роковини трагедії лягли біля витоків азербайджанської мартирології. Вона стала трагічним символом вірменської ненависті – вірмени хочуть не просто загарбати Карабах, а взагалі стерти Азербайджан зі сторінок історії.

– Як доп'єш, поворожу на гуці, – Людмила перехиляє мідну джезву, наливаючи в мініатюрні філіжанки гіркавий чорний напій. Неквапом потягує вірменську каву. Її оточений абрикосами й шовковицями дім у селі Тох відчайдушно тримається за стрімкий схил гори. – У Європі, здається, кажуть «кава по-турецьки», а насправді це кава по-вірменськи. – За мить вона вносить тарілку зі свіжою м'якою хурмою, яку ще називають червоними помідорами. – На вулицях Баку висіли плакати з фотографіями курей із відрубаними головами, і підпис: «Якщо не виїдете, то з вами буде так само». Коли мій синочок у школі сказав, що не буде вчити азербайджанську, вчитель так його шарпав, що ледь не відірвав йому вухо. Не знаю, звідки ця ненависть зродилась. Вона накопила дуже різко. В мене були знайомі азербайджанці, росіяни, євреї, і ніхто навіть не задумувався, хто якої національності. А потім у людях щось раптом перемкнуло. Я втекла в 1988-му, вже після кровопролиття в Сумгаїті. І знала: це лише початок. Мій азербайджанський приятель колись розказав таке турецьке прислів'я: «у кожному лісі є свої злі пси», а в нашому лісі якраз тоді прийшов їхній час. Ми з чоловіком і дітьми тікали до моїх батьків, які живуть у Карабаху. У цей дім. – Вона в повітрі креслить коло, наче хоче обійняти й пригорнути до грудей кімнату, де ми сидимо. – Це моє гніздо. Шкода,

що я не можу добре про нього подбати. Дах дірявий, як сито. Лиш трохи більший дощ – і вже капає на голову. Всюди проникає волога. Влада не дає ні копійки, я живу лише з того, що вирощу в городі.

Стіни сусідньої спальні вкриті зелено-помаранчевими грибковими плямами.

– Я народилась і виросла в зовсім іншому Тоху. Села мого дитинства давно вже нема. Воно зникло, щойно почалася війна. У 1988-му все ще було по-старому. Я навіть не почувалася біженкою, адже повернулася в рідні краї. Директор початкової школи був азербайджанцем. Я носила його дітей на руках. Ми приятелювали. Більшість сусідів теж мали азербайджанське походження. Половина села були азербайджанці. А потім почалося.

Ми виходимо на засклену веранду. Зруйнований будинок, за ним іще один. У наступному живуть люди, а далі – знов руїна. Тох наполовину – містечко-привид.

– Там жили мої сусіди, а он там директор, далі моя добра приятелька. Теж азербайджанка. – Людмила показує наступні кістяки кам'яних стін. – Всі втекли, коли наші війська ввійшли в село. Ми вже тоді одне одного ненавиділи, бо спочатку то вони нас вигнали. Якогось дня сусіди з он того будинку прийшли з автоматами і збили мого брата так, що живого місця не лишилося. Скоріше всього, того що він підтримував вірменських «терористів», як називали наших партизанів. Моєму сину-підлітку прострелили голову. Чудом вижив. А потім уночі з'явилася армія. Так на них казали наші місцеві азербайджанці. Шо це їхні азербайджанські солдати. Але які це солдати – це звичайні бандюги, яких випустили з тюрюг і які все, що хотіли, – перебити нас. Чотири родини спалили живцем. З іншої сім'ї вижили одні діти, бо батьки успіли їх сховати під ліжком. Ми знову мусили

тікати. А коли вернулися, мого Тоху вже не було й ніколи більше не буде. Так само як нема вже мого Баку. Тепер я би побоялася туди повертатися, і так само мої азербайджанські сусіди більше ніколи не ступлять на пороги своїх карабаських домівок. Є речі, які неможливо змінити. Ти випив каву? Дай-но горнятко, гляну, що там каже твоя гуща.

Людмила бере горнятко, накриває блюдцем, перевертає догори дном, а потім розглядає застигли на дні химерні форми.

– Тебе чекає довга дорога, але колись, може, ти й досягнеш своєї мети. Залежить лише від твоєї витримки, – промовляє заїжджену фразу. – У твоєму житті – дві жінки. Їх розділяє море. Постанеш перед рішенням, котру з них вибрати.

– Людмילו, а що там гуща каже про твоє життя? – питаю, розчарований очевидністю пророцтва.

– А я собі ніколи не ворожу.

– Чому?

– Бо колись давно не побачила того, що спіткає мене й мою сім'ю. Я не побачила війну і смерть. Того більше не заглядала в своє майбутнє. Але другим людям щось деколи та й можу сказати.

Голова села Талиш, яке лежить на північному краю Карабаху, на самому кордоні з Азербайджаном, на відміну від молодої журналістки зі Степанакерта не тільки не допускає думки про можливість покинути рідну землю, але не хоче навіть перебратися в інше, безпечніше місце. Село лежить у прикордонній зоні, яка офіційно називається лінією зіткнення. Зіткнення переважно зводиться до перестрілок автоматами, гранатометами й інколи артилерією. Це найбільш воєнізований регіон на всьому Кавказі.

– Це всього лиш питання звички, – чоловік легковажно махає рукою. – Вони стріляють з автоматів, гранатометів і мінометів. З вікон спальні інколи бачу на нічному небі світляні смуги. Отакі-от у нас зорепади. Але все одно. Ми повинні відбудувати нашу малу батьківщину, – каже рішуче.

Його кабінет міститься в неопалюваному будинку сільради. Тепло б'є тільки від дров'яної печі в самому куті. На стіні висить плакат із візуальним проектом нового центру села. Ошатні будинки, зелена трава, просторі хідники. Образ майбутнього. А поки що в болотистій дорозі буксують колеса позашляховиків, а панорама містечка позначена зруйнованими кам'яними будинками.

– Найбільша проблема – вода. В силу обставин ми відрізані від ресурсів з азербайджанської сторони, а наші власні – обмежені. Люди мають навчитися заощаджувати їх, – із явною стурбованістю розповідає сільський голова.

– Руки опускаються! – знічується пізніше мій водій Армен, показуючи пальцем на придорожній кран, що випускає стрімкий струмінь води. – Я стільки наговорився про нестачу води, а за рогом он яке марнотратство!

Енергія, що так і пре з чоловіка, обернено пропорційна до його невисокого зросту. Він народився в Марселі, але кілька років тому вирішив повернутися на прадідівську землю. Має свої переконання й не боїться їх висловлювати. Він саме посварився щодо ролі діаспори в житті вірмен.

– Раз ти аж не знати який патріот, то їдь у Карабах і гаруй, помагай країні ставати на ноги. А від усіх тих грошей з-за кордону лише моральний розпад, – просторікує, маючи на увазі велетенські суми, які надходять у Карабах від

вірмен на чужині. Незважаючи на те, що конфлікт закінчився добрих два десятиліття тому (угоду про припинення вогню підписали 12 травня 1994 року), в багатьох місцях таке враження, ніби от іще вчора там тривали бої. Розбиті дороги, обірвані лінії електропередач, спустошені господарства.

– Потрібно більше солідарності, більше щоденної відповідальності за наш спільний добробут. Ми одні, як воїн у полі, можемо розраховувати лише на власні сили. На пишномовних гаслах і високих ідеях далеко не зайдеш, – натхненно розповідає, коли ми піднімаємось до початкової школи у горішній частині села Талиш. У цьому місці схил випростовується, переходячи в безкраю рівнину. На плоскій простороні – два самотні будиночки. Останні вірменські «форпости». Далі – лише лінія фронту й Азербайджан.

– Вони стріляють навіть по коровах, які необачно заходять за лінію фронту. Шо їм ті бідні тварини завинили? – бідкається старша жіночка, яка працює вахтеркою в початковій школі.

– Я колись чула такий анекдот, – приєднується вчителька. – Океаном пливе корабель, аж ось зчинилася буря. Шторм був такої сили, що знищив усі навігаційні прилади, змів із борту запаси прісної води й погнав судно далеко від знаних шляхів. Моряки перелякалися. Куди сягає око – саме море, а вони без компаса, без мап, не знали навіть, де вони знаходяться. Були впевнені, що попереду – вірна смерть. Але раптом прилітає чайка. Сідає на вершечку щогли, дивиться звідти на корабель і відлітає. І так кілька разів. Здивований, капітан наказав плисти за нею, чайка прилітала й відлітала, аж врешті привела потерпілих до безпечно-го порту. Коли корабель пришвартувався, один із моряків

несподівано витягнув пістоль і застрелив пташку, яка порятувала їм життя. Питання: чому?

– Може, то він так на радощах салютував тим пострілом, але схибив і попав у чайку? – бовкаю, кляючи дурня.

– Та ні. Відповідь украй проста. Бо міг.

– Бо міг?

– Так, бо міг. Пташка вже була не потрібна, і ніхто його не зупинив. Зачаєне в людині зло виходить тоді, коли йому дозволиш. Коли немає правил і принципів. А в нас на Кавказі давно вже все можна. Тому вони і вбивають наших корів. Бо можуть.

Йони

Мама мене народжувала в важкі часи,
довкола обстріл, літали снаряди –
пробивали стіни, стелю,
люди падали на землю...

Але віра не вмирала.
Сім'ї по підвалах.
Кисню не вистачало.
Батьки нагорі захищають,
з ними дух наш незламний витає.

Діти брали в руки автомати,
трималися як справжні солдати.

Куля в груди...
Не спіши, сину, зажди.
Ще рано помирати...
Вставай, брате,
треба в бій...
Не здаватись!

Без назви, Олексій «Арцах» Гайріян

Юнак вдивляється в блимотіння комп'ютерного екрана. З колонок звучить український попсовий хіп-хоп. Музикант під псевдонімом «Арцах» ніжно обіймає дівчину, співаючи про – авжеж – нещасливе кохання.

– Найстарший син залишився в Києві. Музикант. Має роботу, друзів і якось почав улаштовувати своє життя. Він не хотів з нами їхати, – каже Ашот Гайріян. Його дружина Нуне сумно похитує головою. Накладає на стіл перекуски й карафку самогону. Треба розігрітися, саме випав перший цьогорічний сніг, а в печі ще не напалено. Раптом музика стихає, кімната занурюється в пітьму. Господиня навпомацки запалює газову лампу.

– Все нормально. Тут кожен день перебої з електроенергією, – каже. За вікнами здійснюється хуртовина. Вітер, протяжно завиваючи, сходить із довколишніх вершин на село Матагіс за кільканадцять кілометрів від Таліша. – Сподіваюся, син навідається на Різдвяні свята. Адже це його батьківщина, – з надією в голосі каже Нуне. Повітря заповнює запах паленої нафти.

– Арцах – його сценічне ім'я, насправді він Олексій. Але син пам'ятає, звідки походить, – усміхається її чоловік.

Ашот народився в Карабаху, в селі, де зараз і живе, і він із гордістю наголошує на тісних зв'язках свого первістка з рідною землею. Нуне – вірменка, вихована в азербайджанському місті Мінгечаур. Одружившись, молода пара оселилася в рідних горах Ашота. Та ідилія виявилася короткочасною. В Сумгаїті почалися антивірменські погроми. Чоловіків убивали, жінок гвалтували. Загибло понад тридцять людей, і ще сотні було поранено. Хвиля етнічної ненависті прокотилася всім радянським Азербайджаном. СРСР тріщав по швах. На руїнах комунізму розправляли крила національно-визвольні рухи, які добивалися

визнання незалежності своїх батьківщин. Вимагали цього і вірмени, і азербайджанці.

– Ми гадали, що тут, у Карабаху, серед наших, ми будемо в безпеці, – зітхає господар, наливаючи повні склянки.

Він помилився. Незабаром почалася вірменсько-азербайджанська війна.

– Не минуло й року, як наша земля горіла у вогні. Ми наважилися на чергову втечу, – розповідає Нуне.

– Так, ми втекли. Я мав захистити свою сім'ю, – крізь зуби цідить її чоловік. На відміну від багатьох інших біженців, вони вибрали не Єреван, а Україну, яка тоді виборювала незалежність. У них там були родичі, які їх прихистили.

– Певно, над нами тяжіє якийсь прокляття. Бо як інакше поясниш, що зі всіх місць колишнього Союзу ми вибрали саме Донецьк! – Нуне не то сміється, не то сумує. – Ми прожили там більше двадцяти років. Там народився молодший син. Мали гарну квартиру. Роботу. Європа на всю губу в 2012-му. Хто там міг подумати про якусь війну? І неждано-негадано – знову все втратили.

– Коли місто вже було під вогнем, ми зібралися, на всі замки закрили будинок і вчергове тікали. А може, не стільки втікали, скільки повернулися в Матагіс, звідки виїхали більше як двадцять років тому.

Їхню багатоповерхівку неподалік донецького аеропорту внаслідок обстрілу змело наполовину, а від квартири, напевно, навіть стін не лишилося. Зі своїми українськими сусідами й друзями вони вже давно втратили зв'язок.

– Я пережив дві війни, і ми з сім'єю вже двічі біженці. Непоганий результат як на мою п'ятдесятку. Дехто і в свої вісімдесят такого не добився, – Ашота не полишає понуре почуття гумору.

Надворі листопад 2015 року.

– Свою єдину пісню про війну я написав у чотирнадцять років. Коли в Донецьку почали стріляти, кенти казали, що то я накаркав. Шо все, про шо я співав, – тепер на їхніх очах. Розбиті житлові будинки, розірвані солдати, закривавлені діти. Увесь цей воєнний роз’їбош.

Арцах іде вулицями Києва й на кожному кроці вітається з типами в лискучих помаранчевих жилетках. Він контролює паркувальників. Їздить по всій столиці й перевіряє, чи вони добре беруть оплату. З чогось треба жити, бо ж музикою на хліб не заробиш.

– Мама мене народила на столі в якомусь підвалі. Кругом падали бомби. Йшла війна за Нагірний Карабах, – роздратовано зітхає, шкрябаючи передпліччя. На ньому – татування хачкар. Символ вірменів і Вірменії. А потім було добрих двадцять років спокою. Він жив у Донецьку й Одесі. Отримав український паспорт. Із донецькими хлопцями ходив до школи, разом сиділи на лавочках на райончиках, курили. Вмів співати, тому й став репером. Музика, що добре лягала під важку, промислово-спальну атмосферу Донбасу. Життя котилося вперед. Скінчив університет, щоб у країні без особливих перспектив усе ж та й мати якісь перспективи. Диплом Луганського університету отримати не встиг. Почалися бої. Із братом і батьками виїхав у Карабах. Хотів жити там, але також хотів повернутися в Україну. – Розривався.

– У мене в Донецьку лишилася кохана, – притишено зізнається.

Дівчина виїхала в Полтаву і слала хлопцеві есемески з проханням приїхати. Що кохає його, сумує, хоче бути разом. Арцах не витримав, зібрав манатки й полетів у Київ. Намагалися збудувати спільне життя. Не склалося. За якийсь час розбіглися.

– Вона вернулася в Донецьк. Її мама – росіянка. Як трохи притихло, вона подумала, що їй буде краще там, аніж тут серед бандерівців, – підморгує. – Я лишився сам.

Інколи він розмовляє зі старими друзями, які живуть тепер уже не в Україні, а в так званих «деенерах» і «еленерах». Виглядає на те, що там не дуже. Бандюганство, розгул, повна лаж.

На Майдані Незалежності рядами тягнуться фотографії, лампадки, квіти на пошану протестувальників, убитих від рук опричників Януковича. Щодня сюди приходять люди. Моляться, запалюють свічки, розглядають портрети. А поруч затискаються парочки, хтось свариться, хтось наминає гамбургер.

– Два кенти з мого класу загинули на Донбасі. Воювали за сепарів.

Арцах злегка затинається. Може, йому не личить так тут говорити. На Новий рік 2016-го він поїхав до батьків. Мав пробути кільканадцять днів, а лишився на кілька місяців. Ходив по горах, полював, ловив рибу. Смажив шашлики, попивав самогонку й роздумував, що робити зі своїм майбутнім. Аж раптом із 1 на 2 квітня о четвертій ночі його рідне село Матагіс сколихнув рев вибухів. Над пагорбами з’явилася заграва. Саме там, де був Таліш, останній населений пункт перед лінією фронту з Азербайджаном. Люди спочатку думали, що це навчання. Але зі сходом сонця снаряди полетіли й на Матагіс.

– Один розірвався у сусідів у саду. У нас повилітали віконні шиби. Ми тікали з дому в одних шкарпетках. Аби лиш до машини і якнайдалі від вибухів.

Час від часу Арцах гастролює. Зі сцени читає реп про те саме, що й реperi по всьому світу. Скрута, одноплеменці, куріння травки, мусори, держава, яка замість того, щоб

підтримати, наскільки може – гноїть тебе. Тільки про війну не співає.

– Хватить, не можу. Досить з мене воєн. Хочу, щоб хоч моя музика була вільна від них. Я чую зв'язок із Україною, це моя країна. Тут пройшла моя юність. Але це не справжня моя батьківщина. Не знаю, чи зміг би віддати за неї життя. Я не хочу жити в Донецьку, але й не хочу гинути за все те лайно, – каже.

Він неспокійний. Увесь час усміхається, але якось надто часто й надмірно широко.

– Я би хотів вернутися на фронт, але батько заборонив. Я принесу більше користі, коли буду тут – працювати і заробляти. Його слово – святе. Не все так просто. Але якщо в Карабаху знову буде війна – не буду вагатися.

Сонце немилосердно палить ялові вершини довкола Матагіса. Віє гарячий вітер. Пилюка забивається у волосся й зуби. Вулиці порожні. На деяких будинках видно діри від осколків і зрешечені супутникові антени. Усе коричнево-брунатне. У сепії. Як у вестернах 60-х. Триклятий Дикий Захід. У ролі стрільців – воїни. Тільки замість кольтів у них – автомати з поставленими сторчма багнетами. Але наразі вони їх відставили, бо зосередились на маханні лопатами над меліораційним ровом. Із кінця квітня на кордоні стріляють рідко. До Матагіса поволі повертаються мешканці. Поки що здебільшого чоловіки, які бояться за своїх дружин і дітей.

Внаслідок квітневого азербайджанського наступу, який тут називають другою війною з Азербайджаном, Таліш був зруйнований і став непридатний до проживання. У будинку сільради, де ще пів року тому голова скаржився на

проблеми з питною водою і плекав амбітні плани відбудови села, великокаліберний снаряд пробив бетонне покриття, засипавши верхній поверх товстим шаром ґрунту. У кабінетах на першому поверсі – незастелені військові ліжка. Залишки м'ясної консерви гниють на столі. На землі – пусті ампулки з-під ліків, бинти, пластикowo-паперові упаковки від шприців. Сусідній зал реєстрації шлюбів змело. Потужний вибух зірвав дах, засипаючи підлогу дошками й колючим клоччям скловати. Поламані крісла порозкидані.

Воєнні дії в 90-х офіційно закінчилися перемир'ям, яке у 1994 році у Бішкеку підписали Вірменія, Азербайджан і Республіка Нагірного Карабаху. На міжнародній арені з'явилася нова держава – ніким у світі не визнана, навіть самою Вірменією, – Нагірний Карабах, який де-факто входить до Вірменії, а де-юре – до Азербайджану. Не встигло на мирному договорі висохнути чорнило, як виявилось, що бішкекський згорток паперу дуже далекий від реальності. На карабасько-азербайджанському кордоні вже майже чверть століття спалахували сутички. Проте ніхто не міг передбачити того, що станеться в ніч із 1 на 2 квітня 2016 року.

У Таліші з-за нерухомих клаптів фіранок у незаскленних вікнах виглядають Артак, Вахан і Зарех. Дев'ятнадцятилітні вірменські призовники. Під галуззям, що вгинається від ваги солодких плодів шовковиці, стоїть накритий серветкою столик, на ньому – ваза зі штучними квітами. Сурогат домашнього затишку. Ідилічний краєвид доповнює пташиний спів. Ніщо не нагадує про війну. Ніщо, крім трьох юнаків із автоматами, вибитих шиб, обсипаної штукатурки і смердючого сирого, зогнилою землею окопу біля дому.

– Це було як грім на голову. Правда, велися посилені дії на азербайджанській стороні, але ми думали, то навчання. Ми не чекали наступу. А вони появилися з-за он того горба. – Артак вказує на порослий пожухлою травою пагорб.

– Це був спецназ. Перший удар ми відбили самі. Підмога надійшла пізніше... – каже Вахан, глибоко зтягуючись цигаркою. – А страх? Та ясно. Було страшно. Навіть дуже.

– Є лише дві людини на світі, які збили гелікоптер з ручного гранатомета. Знаєш хто? – питає Артак.

– Не маю зеленого поняття, – заперечно хитаю головою.

– Сільвестр Сталлоне в ролі Рембо і наш вірменський пацан. Дев'ятнадцятилітній Нарек Малхас'ян узяв калаш, шмальнув гранатою з підствольника й відправив азербайджанський вертоліт прямо в пекло, до чорта в зуби, – всі троє регочуть.

– А другий, Марат Петрос'ян, сам розбив п'ять танків і бронетранспортер, – додає Зарех.

– Азербайджанці мають всю ту сучасну техніку, і що? І фіг. Їхній крутий безпілотник із гвинтівки збив простий пастух, як побачив, що над його хатою щось там літає, – заходить сміхом Вахан.

– Роберт Абадж'ян не хотів лишати в окопі важкопораненого комбата. У нього скінчилися боєприпаси, і коли ті підступили ближче, він підірвався гранатою, – каже Валха, а в його товаришів із облич сходять усмішки.

Хлопці рахують дні. Розповіді про героїчні вчинки друзів стали їхньою розрадою. І не має ніякого значення, скільки в них вимислу, а скільки правди. Головне, що вони дають надію на те, що вдасться вижити. До закінчення служби залишилося всього кілька місяців.

– Карабаська влада за всяку ціну хоче показати, що ситуація під контролем. Обіцяють нам золоті гори, тільки

щоб ми повернулися. Я взяла відпустку на роботі, але не знаю, що буде, коли вона закінчиться. Нас лякають тим, що звільнять. Я боюся туди вертатися, боюся найбільше за дітей. Бо в кожную секунду все може початися спочатку... – каже Анна, двадцятисемилітня вчителька гри в шахи з Матагіса. Її синочок грається на ліжку, чоловік пішов вирішувати якісь справи. Сім'я живе в одному зі степанакертських готелів, призначених для біженців із Таліша й Матагіса.

– Ми вже звикли, що кожен божий день стріляють. Бувало, що ранили або вбили наших хлопців в окопах, але в самому селі було спокійно. Ніхто не сподівався війни. Застали нас зненацька, о четвертій рано. Всі спали. Наш будинок стояв унизу, якраз навпроти дитсадка. Здавалося б, це одне з найбезпечніших місць у всьому селі. А ні. На наш будинок впали два артснаряди. На щастя, ніхто не загинув, хоча перший удар влучив у спальню сина й невістки, – розповідає мешканка Таліша, яка живе по другій стороні коридору.

Поверхом вище молода дівчина сидить на дивані й безперестанно плаче. Сльози самі накочуються їй на очі. Троє дітей мовчки поприсідали біля мами. Нічого не говорять, не схлипають. Отупіло поникли в мовчанні, упершись наляканим поглядом у жовто-білу стіну. Найменший, кількарічний хлопчик, виліз мамі на коліна. В кімнаті стоїть віттарик, такий як колись язичники ставили духам покійних предків, які мали опікуватися домашнім вогнищем. На чільному місці – оправлений у позолочену рамку портрет у анфас молодого чоловіка з коротко підстриженим волоссям. За фотографію встромлено дві штучні червоні гвоздики. Під портретом – ордени, медалі й дипломи. Усі – полковнику Миколі Арану Айшан'яну за зразкове

виконання військового обов'язку. Востаннє він прислужився вітчизні наприкінці квітня 2016 року.

– Регулярна війна закінчилася три місяці тому. Тоді вже майже не стріляли, але мого чоловіка знайшла сліпа куля. Це його улюблений годинник, – тремкими руками жінка відкриває шкатулку, показуючи годинник із намальованим на циферблаті маленьким прапором Карабаху. – Не знаю, куди ми подамосся і що з нами буде. Вже чотири місяці минуло, відколи на нашому житті покладено хрест.

Усі постояльці готелю в центрі Степанакерта – біженці з сіл, зруйнованих квітневими боями.

– Все, що ми отримали від держави, – лише тимчасове проживання в готелі, але нас мають переселити в інше місце. В колишній польовий шпиталь. Але я їм вже не вірю. Нікому не вірю, – Анна важко зітхає. З її вікна видно гуртожиток, у якому вже добрих двадцять років живе колишня голова міськради Баку й десятки інших біженців із Азербайджану.

Головною площею Степанакерта прогулюються сотні людей. Парочки тримаються за руки, мами пильнують невгамовну дітлашню, молодь порівнює реальний світ із тим, що в їхніх смартфонах. Підсвічені будівлі Президентського палацу й парламенту надають карабаській столиці шику великого міста. Приємна прохолода. Впродовж дня було нестерпно спекотно, і місто здавалося напіввимерлим. Тепер же мешканці виходять на вулиці ловити ніжний вітерець, що злітає з гір. І головне – насолоджуватися спокоєм.

– Я народилася двадцять п'ять років тому в підвалі, був 1991 рік. Ішли бої. Ми знаєм: маєм бути сильні, бо ніхто не pomoже, і маєм розраховувати лише на себе. Я не плакала ті п'ять днів війни. Не могла. Треба бути сильним, бо інакше

не виживеш. Єреван далеко, а ми живемо на лінії фронту. Вірменія і Карабах – це не зовсім те саме. Квітень перевернув усе моє життя. Вже ніщо не буде таке, як раніше. Я ще з дитинства пам'ятаю воєнну руйнацію, та все одно я була щаслива. Мала люблячих батьків, тепло рідної домівки. А потім, коли я росла, над нами весь час тяжіла загроза конфлікту, але моє покоління не зазнало його на власній шкірі. Це трохи так, як із ДТП або раком легень у курців. Усі довкола тобі втовкмачують, що це може статися, будь пильний. І ти це розумієш, але насправді не віриш, що з тобою буде щось погане. Ходиш собі спокійно по вулицях, куриш. І раптом – бах. Тебе збиває машина або лікар виявляє пухлину. І колишнє життя перетворюється на грузи. Весною того року весь наш народ попав під танки, – каже Малі, молода дівчина, яка працює в Міністерстві закордонних справ Нагірного Карабаху. Її брат – військовий лікар, увесь квітень 2016 року він провів на фронті, рятуючи поранених у боях, які європейські ЗМІ називали «раптовою ескалацією замороженого конфлікту». – Бачиш, після того квітня ми вже ні в чому не впевнені. Хіба що в одному. Що буде ще одна війна. Крім того, нема ніякого завтра – є лише сьогодні.

Точну кількість жертв квітневих боїв підрахувати важко, бо Степанакерт і Баку подають діаметрально протилежні дані. І все-таки можна припустити, що загинуло кілька сотень солдатів, знищено чимало танків і бронетехніки, збито щонайменше два бойові гелікоптери. І це впродовж кількох днів.

– Ненавиджу москалів. Двадцять років вони тринділи, типу вони – наші союзники. Та що там союзники! Друзі! – Юнак, що чекає на маршрутку до Шуші, захлинається

хвилею обурення. – І весь цей час вони продавали азербайджанцям зброю. Ти розумієш?! Нас вбивали кацапські гради й артснаряди. А Путін, замість того щоб прийти з підмогою, просто кинув нас. Зрадив!

Дедалі більше жителів Карабаху розділяють його лють. Ще донедавна здавалося, що південнокавказька мозаїка – чітка й виразна. Вірменія та Нагірний Карабах як російський форпост у регіоні. Азербайджан як соратник США й найближчий союзник Туреччини.

Затиснута поміж ворогами Вірменія зробила ставку на тісний союз із Кремлем. Росія продає вірменам озброєння, тримає військову базу в Гюмрі, а російські прикордонники охороняють вірменські кордони. Та безплатний сир – лише у мишоловці. У 2013 році Москва змусила Єреван відмовитися від підписання асоціації з Європейським Союзом і через рік вступити в Євразійський економічний союз. Політична вірменсько-російська дружба здавалася непохитною й незмінною, як сам Арарат. А потім прийшов квітень 2016 року. Росія тоді не тільки не допомогла Вірменії, але багато років продавала зброю обом сторонам конфлікту. З тією малою різницею, що Баку купувало за готівку, а Вірменія під добрий кредитний відсоток. *Бізнес – справа тонка*. Президент Азербайджану Ільхам Алієв – із радянської системи. Його батько, третій президент Азербайджану Гейдар Алієв, був генерал-майором КДБ, начальником азербайджанської служби безпеки, очільником Комуністичної партії Азербайджанської Соціалістичної Республіки, врешті членом Політбюро й віцепрем'єром усього СРСР. Гейдар очолював свій уряд із 1993 року й аж до своєї смерті у 2003 році та вважався творцем сильної, новітньої, а водночас авторитарної азербайджанської держави. А Ільхам – випускник відомого Московського державного інституту

міжнародних відносин, МДІМО, російської дипломатичної кузні талантів.

Проте коли у квітні почалася війна, Кремль несподівано проявив холодну стриманість, виступаючи в ролі незалежного арбітра й обмежуючись закликами до ворогуючих сторін скласти зброю. Тим часом президент Туреччини Реджеп Ердоган без вагань підтримав азербайджанців, заявивши: «Ми молимося, щоб наші брати з Азербайджану перемогли за найменших втрат. Ми будемо підтримувати Азербайджан до останнього». На початку 90-х рр. Алієв-батько прийняв стратегічне рішення про союзництво із США, але сьогодні – в добу зниження ціни на нафту й хиткого міжнародного укладу – не виключено, що Москва – надійніший союзник, аніж заокеанський Вашингтон.

Президент Алієв похвалявся, що виділяє на армію вдвічі більше, ніж становить річний бюджет Вірменії. Азербайджанський президент, на думку мешканців Карабаху й Вірменії, рішення про напад приймав не сам.

– Ясно як день, що Путін, продаючи йому зброю, дав мовчазний дозвіл на напад. Ми не можемо забувати і про роль Ердогана, який офіційно підтримує своїх братів азербайджанців. А крім того, Росія дуже хоче відновити впливи в Азербайджані й затягнути його в Євразійський союз, – каже один із працівників Міністерства закордонних справ Республіки Нагірного Карабаху. Важко сказати, якими насправді були результати квітневого наступу, бо обидві сторони подають суперечні дані. Вірмени стверджують, що втратили 800 гектарів території, а азербайджанці говорять про захоплення двох тисяч гектарів карабаської землі. Так чи інакше, а демонстрування власної сили оплатилося Алієву, режим якого зміцнівся. А так ніби війни було замало, то в російській пресі ще й ширилися чутки про так

званий план Лаврова: відвести вірменські війська з територій довкола Нагірного Карабаху, які вважаються окупованими, ввести туди російські миротворчі сили й надати Нагірному Карабаху тимчасовий статус. Шок, викликаний цими подіями, призвів до того, що вперше за довгі роки похитнулися самі основи олігархічно-політичної системи, що управляла Вірменією. В середині липня бойовики націоналістичної організації «Сасунські сміливці» напали на поліцейський відділок у Єревані й кільканадцять днів утримували заручників, вимагаючи відставки президента Саркисяна. Їхня нарація була простою: мафіозний клан, що править нашою країною, домовляється з Росією, щоб для утримання влади продати азербайджанцям святу карабаську землю. Протестувальники на єреванських вулицях відреагували несміливою, але дедалі більшою підтримкою нападників. Невже у Вірменії визривала революційна атмосфера?

– Насправді ветерани першої війни знали, що Росія нас не підтримає, але люди в це не вірили. Вони завжди повторювали, що ми можемо розраховувати лише на себе. І мали рацію... Ця війна змінила все. Ми вже не боїмося критикувати, не боїмося вголос висловлювати свою думку. Нам вже нема що втрачати, – каже Арміне, журналістка зі Степанакерта. – Не існує ніякого конфлікту інтересів між Кремлем і Анкарою. Цей пропагандистський міф розкручений для світової громадської думки, – додає, натякаючи на широко розповсюджену в західних ЗМІ качку про напружені, і навіть ворожі відносини між двома державами. Восени 2015 року збили російський бомбардувальник, який, виконуючи завдання над Сирією, порушив турецький повітряний простір. Це призвело до того, що Москва ввела санкції, і двосторонні контакти, по суті, були заморожені. – Ось

поживете-побачите: вони ще домовляться, а от Європейський Союз і США пошиються в дурні.

У серпні 2016 року відбулася російсько-турецька зустріч на найвищому рівні. Президенти Путін і Ердоган оголосили про новий поворот у відносинах, навіть перспективу стратегічного партнерства. А в жовтні вже підписали договір про будівництво газопроводу «Turkish Stream», який морським дном мав сполучити обидві країни.

– Я й подумати не могла, що ми аж такі рішучі. У те, що відбувалося в квітні, повірити важко. Не треба було ніякої загальної мобілізації: люди самі буквально сунули на фронт. Охочих стріляти була сила-силенна. Тут ніхто не вагався: лишатися вдома чи тікати подалі від вибухів. Траплялися абсурдні ситуації, коли добровольці хотіли перекупити офіцерів, щоб ті відвезли їх на поле бою. Один дідусь плакав ревними сльозами, що його не взяли в підрозділ через поганий зір. Обурений, він жалівся, що, мовляв, усе прекрасно бачить, а крім того, очкариків же беруть, то чого йому відмовили? – розповідає журналістка. – Запасів від діаспори ми отримали стільки, що наші сміливці харчувалися краще, ніж вдома, і курили американські «мальборо». Я пишаюся героїзмом моїх земляків, але мене лякає те, що ми живемо з дня на день. Нічого не плануємо, нічого не будемо. Є такий жарт: вірмени роблять, як усі інші народи, тільки навпаки. Лише війна – вони повертаються на свою батьківщину, тільки війна закінчиться – виїжджають з неї. І, на жаль, у цьому велика доля правди. Знаєш, хто в Карабаху найбільший працедавець? – запитує. – Армія, – сама миттєво відповідає на власне запитання. – Я журналістка і в місяць заробляю двісті, інколи двісті сорок доларів, і як на наші умови – це прекрасна зарплата. Пенсія – десь біля вісімдесяти доларів. Вистачає на світло, воду, телефон. І все.

Далі, щоб сьак-так прожити, треба крутитись. Ми боремося за тінь нашої батьківщини. Ану, хто тут обідає й попиває еспресо? – розглядається елітною кав'ярнею готелю «Вірменія» на центральній площі Степанакерта. – Еліта. Крапля в морі нашого суспільства. А прості люди живуть у богом забутих гірських селах і навіть рідко коли їдуть до Степанакерта. 7 квітня наша сусідка народила першу дитину. Дуже хотіла дівчинку, але вийшов хлопчик. І всі були на сьомому небі від щастя, бо в разі війни чоловіки ой як потрібні. – Арміне засмучена. – Так у нас прийнято думати. Хлопчик – завжди краще, ніж дівчинка, бо знадобиться на фронті. І це вражає. Моєму племіннику лишалося три місяці до закінчення служби. На другий день боїв загинув його однокласник. Коли ми говорили по телефону, він плакав, розказував, як той вмирав у нього на руках. А минуло якихось десять годин – і його вже не було серед живих. Тому ми не маємо ніякого права плекати мрії про майбутнє.

Лачин (вірменською Бердзор) – безнадійно сонне містечко з одним центральним перехрестям, довкола якого повиростали магазини й шашличні бари. На початку 90-х років це місце мало стратегічне значення, позаяк лачинський коридор був єдиним сухопутним сполученням між Карабахом і Вірменією. Хто тримав перешийок, той і правив «Чорним Садам». Схоже, місцевий поліціант добряче засвоїв урок історії, бо, тільки-но забачивши фотоапарат, відразу гукає офіцера служби безпеки. Правоохоронець ввічливо, проте з прикрістю інформує, що тут не можна перебувати, і я повинен негайно повернутись у Степанакерт. У припливі доброти він таки дозволяє допити холодне пиво. Цей момент використовує опасистий вірменин за сусіднім столиком.

– Ти з Польщі? Клас! Я десять років жив під Островом, – випалює вільною польською. – Але вернувся в Карабах і більше звідси нікуди не поїду. А як прийдуть ті скурві сини-азербайджанці, то спершу ми їх перестріляємо, а потім підем на Баку. Буде Вірменія від моря до моря, – аж йому очі розпромінюються на одну лише думку про перемоги, що не за горами.

– Ми нікого не будем загарбувати, але й нашу землю не віддамо, – бармен вклинюється в розмову, гасячи запал товариша й принагідно ставлячи на стіл вичаклуваний з-під ляди стос фотографій. – Погляньте, це я в квітні цього року, – показує пальцем на чоловіка з автоматом у руці на тлі пологого узгір'я. – Щойно азербайджанці атакували, я поїхав воювати. А знаєте, хто це? – цього разу палець зупиняється на юнакові, який його обійняв і чиї долоні так само міцно затиснуті на автоматі. – Мій син! Народився під час першої війни, а на другій ми вже воювали пліч-о-пліч. Кров від крові, плоть від плоті. Тепер ти розумієш, чому вони ніколи нас не скорять.

Ашот вийшов з роботи й попиває каву в затінку шовковиці на задвірках єдиного в Матагісі магазину. Біля нього Мартін, ветеран війни, що підробляє таксистом, – грається напівавтоматним карабіном.

– Мене взяли на роботу в цю малу гідроелектростанцію, – розповідає Ашот. – Перші бомби полетіли на неї. А там працював мій двоюрідний брат. Ми з Арцахом полетіли його рятувати. Все палало. На щастя, з ним нічого не сталося. У нас вдома з вікон повилітали шиби. Двері майже вирвало з відкосів.

Ашот грається горнятком від кави. Не хоче пити коньяк. Надто спекотно. І для нього, і для мене. Вони врятували

дядька, сім'ю посадили в машину й вивезли під Єреван. А потім повернулися до Матагіса битися за свій дім. Щоб ті не прийшли і їх не вбили. Як його друга. Дев'яностолітнього стариганя, якого, схоже, застрелили разом із дружиною, а потім повідрізали вуха.

Ашот дивиться, як Мартін чистить автомат.

– Я вже не витримую цього мандрування. Якщо ще раз нападуть, ми звідси вже нікуди не будемо тікати. Маю автомат, вмю стріляти. Справимось. – Тепер він уже не посміхається. Затятий. – Це моя батьківщина. Ніхто її не відбере. Ні азербайджанці, ані вся та клята шайка нагорі. Сидять по своїх кабінетах і грають нами як пішаками. Я вже раз покинув Карабах, але більше ніколи не буду втікати.

– Як Йона. – У Музеї полеглих солдатів Артур у задумі похитує головою, слухаючи історію Ашота і його сім'ї. – Прадавня морська притча зі Старого Заповіту. Всі знають, що Йону проковтнула велика риба, та мало хто пам'ятає, що було до того. Майбутній пророк зрозумів, що Всевишній посилає бурі на корабель через нього, і щоб урятувати всіх на борту, попросив моряків викинути його в море. У часи великих шхун бувало, що кораблю у відкритому океані непоясненим чином не щастило. Все могло йти як по маслу, а тут ні сіло ні впало залягає багатоденний штіль, а потім зчиняється потужна буря, після якої море затягується туманами, і врешті злощасна шхуна розбивається об підводні скелі, не позначені на мапах. Безпорадні мореплавці у припливі відчаю починають вірити: серед них – хтось проклятий. Йона. І є лише один спосіб, як врятувати команду від неминучої смерті. Цього бідолаху треба викинути за борт. Віддати його на поталу хвилям. Бо прокляття слідує за Йоною, куди б той не подався. Та хоч і на край світу – все

одно на Йоні буде клеймо, що наклеїтиме на нього і товаришів Божий гнів. Ашот – як цей біблійний проклятий мореплавець. Від долі не втечеш. А може, не лише він, а всі ми – Йони, – говорить, вішаючи на стіну фотографії солдатів, полеглих у квітневій війні.

– Колись снайперська куля влучила в ущелину, відбилась і рикошетом вбила нашого хлопця. – Наступного дня на лінії фронту неподалік міста Мартуні, на східних рубежах Карабаху, комбат проходить пальцем по довгуватій заглибині в нахиленому під кутом прорізі бетонного укриття. Ясне пасмо світла, з якого простягається панорамний краєвид на палену сонцем рівнину. Цілі простори зсохлої, жовтої трави, перервані пагорками, насипаними людською рукою. Крізь скельця бінокля можна розгледіти бункери, окопи й загородження з колючого дроту. Там вони. Азербайджанці. У цю саму мить звідти хтось дивиться на нас. І бачить точнісінько те саме. Укріплення, колючий дріт, червоні таблички з білим черепом і написом «Міни». Добрих двадцять років тільки так і дивляться одна на одну дві конфліктуючі сторони. Крізь вузькі прорізи в армованому бетоні.

Південна Осетія. ТЗОВ

Осетіє рідна! Твоє прославляєм ім'я
й в строю стоїмо, наче свічі, – горді й струнки.
Відвічна колиско любові й жаги до життя,
печале і радосте наша у славі віків.

Боже великий, благослови,
щастя Осетії нашій зішли!

Минуле твоє устеляли тернові шляхи,
слідами твоїми ступали нещастя і зло.
Та істини правда світила у темряві, й ти
долала напáсті, скидала неволю оков.

Світло життя провадило завжди вперед,
в часи найскрутніші не згасли надія й снага.
Незламна Осетіє, хай тебе Бог береже
й здійсмається високо горда твоя голова!

«Найдорожча Осетіє»,
гімн Республіки Південної Осетії.

– Ще два тижні тому я був міністром! – Сослан у відчаї. Він ущент розбитий. А ще якусь мить тому справляв враження рішучого, твердого чоловіка, який впевнено кермує своїм життям. А тепер почав розклеюватись. – Як вони могли так зі мною вчинити? Це нечувано. Зняти з посади такого професіонала. Я там пропрацював двадцять років, спочатку як віцеміністр, а пізніше вже як міністр національних справ Північної Осетії – Аланії, – пояснює, насилу впихаючись за кермо свого «ауді А6 кватро». Через тоноване скло видно, як над річкою Тергі блимотить надпис «Владикавказ» – якраз навпроти квадратної споруди міськради. – Сам побачиш, які мені люди вдячні і як вони мене поважають! – На своїй посаді Сослан опікувався осетинськими біженцями з Грузії, які приїхали сюди на початку 90-х і під час грузинсько-російської війни 2008-го року.

– Усе завдяки Сослану! – палко запевняє Вера, показуючи відремонтовану квартиру. Стіни в теплих кольорах, герметичні пластикові вікна, нові батареї. Жінка вже двадцять п'ять років живе в столиці Південної Осетії. – Цей будинок належав армії. Коли ми приїхали, він був у жалюгідному стані. Без електрики, води, опалення. Але такі тоді були часи. Радянський Союз розпадався, тривав конфлікт з інгушами. Але ми ще не мали на що ремствувати. Це й так великодушно з боку Росії, що вона нас взяла під крило. Якби не Москва, грузини би всіх тут винищили! – І далі Вера принагідно додає, що насправді сама вона приїхала з Таджикистану, але решта жінок – справжні біженки з тієї страшної Грузії. Її подруги поспішно притакують, киваючи головами. Вони виїхали з грузинського Боржомі, що славиться чудовими мінеральними водами.

Влада Південноосетинської автономної області, яку утворили в складі Грузинської СРСР у 20-х роках минулого століття, 20 вересня 1990 року проголосила суверенність, щоб підняти свій статус до рівноправного з грузинською союзною республікою й об'єднатися з Північною Осетією. Від самого початку було ясно, що, на відміну від Грузії, яка рвалася до незалежності, осетини воліють залишитися в Союзі. У відповідь на це Верховна Рада Грузії в грудні 1990 року ухвалила рішення про відміну автономії та введення в регіоні надзвичайного стану. У повітрі запахло війною, тим паче що при владі вже був контроверсійний політик Звіад Гамсахурдіа зі своїми націоналістичними гаслами про «Грузію для грузинів». Майбутній перший президент незалежної Грузії казав прямо: «Представники інших народів – усього лише гості на грузинській землі, і будь-якої миті господарі можуть вказати їм на двері». У січні 1991 року почалися регулярні бої, які з попереминою інтенсивністю тривали до червня 1992 року. В конфлікті загинуло кілька тисяч людей, а Осетія, за підтримки Росії, стала другим після Абхазії грузинським збунтованим регіоном із туманним статусом невизнаної республіки. Щоправда, бої велися тільки на території Південної Осетії, проте в інших грузинських областях траплялись антиосетинські заворушення. Кілька десятків тисяч людей, як і Вера, вирішили покинути свої гори і втекти на іншу сторону кавказького хребта до російської Північної Осетії.

– Ми жили в нестерпних умовах, але Сослан взяв нас під своє крило, – продовжує жінка, несміливо поглядаючи на вже колишнього міністра, який на все це розпливається на всі тридцять два. – Він поміг знайти гроші на ремонт, і тепер ми нарешті можемо нормально жити.

– Отак це виглядало раніше, – посадовець розгортає фотоальбом і показує знімки спустошених приміщень. – Гляньте, хто до нас приїхав! – тицяє пальцем у голлівудську красуню Анджеліну Джолі серед біженців.

– Звідки вона тут узялася? – здивовано питаю.

– До збору коштів долучилися міжнародні організації, – пояснює він, продовжуючи милуватись неземною красою акторки.

– То гроші надходили з-за кордону?

– Частково так, але зараз ми вже самі справляємося. Вже не потрібне ніяке зовнішнє фінансування. – Сослан обриває розмову, розуміючи, що необачно ступив на слизьку дорогу.

Ми поквапом прощаємося з господинею й виходимо надвір.

– Тепер ви бачите, скільки я для них зробив! Як тепер вони без мене справляються? А ті взяли й так просто мене усунули. Я вже третій тиждень чую, що мені приготували нову високу посаду, але поки глухо. Це повний крах, повний крах, – повторює, заводячи «ауді» й вмикаючи чотиризонний клімат-контроль.

– Сослан? А, так, знаю, такий опецьок. Пригадую, як він у своєму відділі проводив реструктуризацію. Було двадцять чиновників, а стало двадцять вісім. Але одне не змінилось. Вони й далі палець об палець не б'ють. Така вже в нас традиція, – сміється Рита, місцева громадська активістка. – Хочеш подивитись, як живуть біженці? Поїхали! – Забирає мене у свою розклекотану автівку й везе в елітний квартал Владикавказу в Затеречному районі. Місцеві називають його Рубльовкою з натяком на відоме передмістя Москви, де проживають найзаможніші росіяни. Вздовж

вулиці тягнуться вілли, захищені кам'яними огорожами й залізними брамами. – Тут облаштувалися крутелики. Звісно, трапляються й такі, що ледве кінці з кінцями зводять, проживають в умовах, нижчих за людську гідність. Одним із таких місць є селище Заводське під столицею, але це біженці з першої війни.

Наслідки сутичок початку 90-х років були набагато меншими, аніж наслідки розпочатої кілька місяців пізніше війни в Абхазії. У збунтованій провінції не доходило до етнічних чисток грузинів, а столицю Цхінвалі, населену в переважній більшості осетинами, оточували грузинські села. Ворогуючі сторони офіційно перебували в стані замороженого конфлікту, але прості люди спокійно курсували між державою-привидом і Грузією. У селі Ергнеті утворився один із найбільших на Кавказі базарів, де торгували всім на світі. Усупереч великій політиці ситуація в нормувалася. Нікому не хотілося стріляти. Залишалися роз'ятрені рани, але ненависті не було. А потім внаслідок демократичної революції до влади в Тбілісі прийшов Міхеїл Саакашвілі, який стояв на своєму: Грузія буде суверенною державою, а не російським поребриком. Минали місяці, роки, і заповзятий президент крок за кроком утілював план великого розвороту своєї батьківщини на Захід. Спиною до російського ведмедя. За імперською логікою сфер впливу, Кремль не міг подарувати такої кавказької сваволі. В ніч із 7 на 8 серпня 2008 року почалася друга війна. Зі звіту незалежної експертної комісії під егідою Європейського Союзу: «Артилерійський обстріл Цхінвалі (столиці Південної Осетії) грузинськими військовими силами в ніч з 7 на 8 серпня 2008 р. поклав початок збройного масштабного конфлікту». З формального погляду, війну розпочали грузини. Але заковика в тому, що з боку Осетії раніше вже

неодноразово траплялися мілітарні провокації, зокрема й обстріли грузинських сіл. Саакашвілі потрапив у пастку, наставлену Кремлем, або – як дехто вважає – сам у неї вліз, свято вірячи в янкі-європейських рицарів на білих конях, які спішають порятувати Грузію. Після майже 15 годин штурму грузинські війська зайняли Цхінвалі. Однак радість Тбілісі була недовгою: на солдатів Міші вже чекали завчасно перекинуті до Осетії підрозділи регулярних російських військ. Не минуло й доби, як грузинам самим довелося тримати міцну оборону. Росіяни не тільки відтіснили їх із осетинських територій і розбомбили порт у Поті, але й перетнули лінію кордону і зайняли Горі. Зненацька під прямою загрозою опинилося саме Тбілісі.

– Тоді де ті тисячі осетинських біженців, які втікали від грузинів? – запитую в Рити.

– Тут взагалі складно говорити про якихось біженців. Бо хто хотів, той вернувся за гори. Але більшість просто живе по обидві сторони цього примарного кордону. Власне на Рубльовці або в багатоповерхівках і кам'яницях у центрі міста. Я сама там живу й деколи жартую, що скоро самотужки виїду до Цхінвалі, бо не витримаю конкуренції з південними осетинами. Найбагатші покупували квартири в Москві. А ті, що понаїжджали до нас із півдня, вміють крутитися. Позаймали посади в поліції та всіляких інших службах. Прибрали до рук таксі й маршрутки. Перехопили торгівлю на нашому ринку. Почуваються у Владикавказі як у себе вдома, – зітхає моя провідниця.

Базарні прилавки вгинаються від пресованих кругів білого солоного сиру, свіжих фруктів і слоїків із приправами. На окремих точках торгівки продають суміші гірських трав.

– Як раз попробуєш пахощі кавказьких узгир'їв – вже й не захочеш дивитися на простий чорний чай, – молода дівчина нахваляє оригінальний рецепт зі звіробою, чебрецю, всіляких видів м'яти, трояндових пелюсток, акації та липи. Розмовляє російською, але з помітним грузинським акцентом. З-за прилавка поруч доноситься плинна грузинська мова. – Так, ми приїхали зі Цхінвалі, – каже травниця, показуючи на свого сусіда.

– Прошу, от вам і результати гуманітарної допомоги, – іронізує Ритин співпрацівник Микола, різко гальмуючи перед крутим торговим центром. – Його збудували вже після війни, щоб цхінвальці мали де скуповуватись. Ну бо в них ніфіга нема, і вони мусять їхати до нас.

– А Сослан того такий розбитий, бо коли був міністром національних справ, був у долі. А тепер оп – і вже не є. Це боляче, – додає Рита.

– У долі? – питаю розгублено.

– Так, у долі, – підморгує.

Перед кав'ярнею «Vincenzo» біля проспекту Миру в центрі Владикавказа вишикувались круті джипи. Здебільшого громіздкі білі «кросовери» з лискучими дисками й непримітно тонованими вікнами. Найновіші «ауді» Q8, «бмв» X5, «мерседеси» G, «тойоти ленд крузер». Підіржавілі «лади» таксистів сюди навіть не наближаються. «Vincenzo» пропонує ексклюзивну кухню світу. Мініатюрні порції на великих тарелях. Офіціанток більше, аніж гостей.

– Південна Осетія – неймовірно прибутковий бізнес. – Світлана – незалежна журналістка. Її тьмяно-сіра сукня не пасує до всіх цих пропахлих дорогими парфумами дам у важких хутрах, накинутах поверх жакетів,

і джентльменів у краватках і бездоганно пошитих костюмах. – Із 2008 року в Цхінвалі широкою рікою поплили кремлівські гроші, які виділили на відбудову воєнних руйнацій. І справді, відремонтували багато спустошених будинків. Інвестували в нову лікарню, кінотеатр, школи й дитсадки, національний музей і драмтеатр, що виставляється осетинською мовою. Привели до ладу центральну автомагістраль до Владикавказа й деякі міжміські дороги. Планують звести музей триразового геноциду.

– Триразового? Осетинів аж тричі хотіли винищити? – здивовано питаю.

– Вони якось так це рахують. Уперше – в 1920 році, ще за часів Демократичної Республіки Грузії, коли придушили повстання в Цхінвалі, яке підтримувала радянська Росія. Тоді загинуло від кількох до кільканадцяти тисяч людей. Два наступні мали місце під час війни на початку 90-х, ну і в 2008-му. За всі – відповідальність лежить на грузинах. Принаймні така офіційна південноосетинська історична нарація.

Що характерно, лєвова частка спільної осетино-грузинської історії складалася більш ніж правильно. Осетини виводять своє коріння від стародавніх аланів, однієї з сарматських народностей, які на зорі нашої ери кочували приволзькими степами. Тому повна назва Північної Осетії – Північна Осетія – Аланія. Однак алани до середніх віків на Закавказзя не заходили. Кордоном їхнього царства був Великий Кавказький хребет. Історики сперечаються, коли саме осетини почали оселятися на землях історичного грузинського регіону Шіда Картлі, тобто Внутрішньої Картлі. Найімовірніше, цей процес розпочався в XIII столітті, але ширшого масштабу набув тільки в XVI-XVII століттях. Незважаючи на хронологічні тонкощі, вочевидь, осетинські селяни прибували

до Царства Картлі з дозволу, а може, навіть на запрошення грузинських можновладців, яким на їхніх вотчинах не вистачало робочих рук. Причому вони не були прив'язані до землі й могли розірвати договір, який зв'язував їх із феодалним паном. Осетини, які тоді проживали в Грузії, не мали жодних поривань до державотворення. Їхня батьківщина лежала з другого боку гір у Аланії, а тут перебували лише наймані працівники на заробітках, говорячи сучасною мовою. Ситуація змінилася аж із появою Російської імперії й утворенням у 1846 році окремого осетинського округу. Але навіть тоді й мови не було про етнічні міжусобиці між двома народами. Як стверджують історики, національна свідомість осетинів ніколи не становила загрози для Грузії. Навіть витоки повстання в Цхінвалі 1920 року, про яке згадує Світлана, були радше в політичних, аніж національних суперечностях. Тоді Грузинською Демократичною Республікою правили соціал-демократичні меншовики, тимчасом як осетини слідом за своїми північними земляками одностайно підтримали більшовиків. Етнічний конфлікт, який породив останні війни, – спадок від імперської політики «совітів».

– Але повертаючись до бізнесу... – Світлана потягує добрячий ковток американо. – Деякі інвестиції були втілені, але більшість грошей зникла й далі зникає в кишнях цхінвальських посадовців. Що три місяці Південну Осетію відвідує міністр справ Північного Кавказу генерал Лев Кузнецов, який перевіряє, чи російські кошти йдуть за призначенням. І що? І нічо! Осетія функціонує за такими самими законами, що й сімейна фірма, хоч, ясна річ, її акціонери пов'язані між собою не кровними зв'язками, а всього лиш спільними інтересами. Тільки б утриматися при владі й висмоктати якнайбільше вигоди з цього де-юре державного, а де-факто бізнесового проєкту. Звісно, це з пункту

бачення Цхінвалі, бо ми, себто Росія, втілюєм тут цілі якнайбільш політичні.

Південна Осетія з півночі на південь – завдовжки 40 кілометрів, зі сходу на захід – 90, сумарно охоплює площу 3900 квадратних кілометрів. Для порівняння: Одеська область налічує понад 33 000 квадратних кілометрів. Досить глянути на мапу, щоб переконатися: Південна Осетія розташована практично в самому центрі Грузії, і Грузія її оточує з трьох боків. Зі Цхінвалі до Тбілісі якихось 120 кілометрів, а осетинський кордон, який офіційно називають Лінією адміністративного кордону, в деяких місцях пробігає всього лиш кільканадцять кілометрів від головної дороги, що сполучає грузинську столицю із західною частиною країни. Це ідеальна локалізація для блискавичного наступу, що, зрештою, і довели російські війська у 2008 році. З мілітарно-стратегічного погляду, Осетія для Кремля – беззаперечно цінніший здобуток, аніж розташована на півнозі Грузії Абхазія.

– Точнісінько таку ж кав'ярню недавно відкрили в Цхінвалі. – Світлана коментує посипаний пудрою крихітний сирник у гарячій малиновій глазурі, який власне подали на наш стіл. – Нарешті акціонери не мусять їздити до Росії, щоб нормально поїсти, – в'їдливо додає. – Щоб порозмовляти з осетинами, не конче рватися до Осетії. Досить покрутитися по Владикавказу. Насправді ніхто там не хоче жити. Якщо ти досі ще не виїхав, то одне з двох: або ти надто бідний і надміру старий, щоб переїжджати, або маєш бізнес-інтереси, які треба пильнувати. У другому випадку життя так чи інакше точиться по обидва боки кордону. Не віриш? – Світлана помітила мій зосереджений вираз. – Ану глянь на номери автівок під цим, ніде правди діти, милим генделиком.

Я виходжу надвір і непримітно оглядаю наворочені позашляховики. Майже всі номери – з біло-червоно-жовтим осетинським прапором і трьома літерами: «RSO». Абревіатура англійського «Republic of South Ossetia». У невизнаній республіці офіційно проживає 120 000 громадян, неофіційно ця цифра коливається від 30 000 до 70 000.

– А тепер роззирнись по всіх цих поважних людях кругом, – додає пошепки. – Це акціонери, власними персонами. Осетинська поведінка на міжнародній арені діаметрально протилежна до абхазької. Сухумі шукає не Росію, йому потрібні інші зовнішні партнери. Воно має своїх представників у Туреччині, нав'язало контакти з італійською Лігою Півночі. А Цхінвали лише віднедавна робить такі спроби, але якось це мляво йде. Недавно вони відкликали з Москви посла, який пропрацював там десять років, і пів року вакансія була відкрита. Просто їм дуже розходиться в будь-яких закордонних контактах, не кажучи вже про міжнародне визнання. Відомо: бізнес любить тишину. – Заходиться сміхом.

– Тихіше їдеш, далі будеш, – додає.

– Так. Бачу, ти на ходу ловиш наші правила гри. Може, поспробуєш стати акціонером? – безупинно сміється. – Час від часу осетинські політики грозяться організувати референдум щодо приєднання до Росії. Останнім часом такі заяви лунали навесні 2016 року. Але це всього лише димова завіса для внутрішніх політичних ігор. Війна 2008 року явно налаштувала осетинів проти грузинів. Пересічний осетинський громадянин волів би, щоб його батьківщина стала частиною Федерації, бо це гарантуватиме безпеку. Але в першу чергу осетини надіються, що це позбавить їх злиднів, корупції та безправ'я. Якщо ти не акціонер, а працівник, то в цій фірмі в тебе нема ніяких трудових прав.

Скарги на несправедливе ставлення до жителів Осетії вони адресують скоріше Путіну, аніж своєму президенту Тібілову. Та цхінвальські дисиденти прекрасно знають, що вступ до Росії зараз – не більше, як мильна бульбашка. Навіть якщо вони й проведуть такий плебісцит, він не дасть жодних результатів, бо Москва не має ні найменшого бажання приймати чергового залежного сателіта. Вона вже собі забезпечила сферу впливів. У Південній Осетії – наші військові бази, осетинська армія налічує близько 1800 солдатів, а російський військовий контингент – майже 4500. Донедавна начальником військового штабу Осетії був росіянин. Навіть військову пекарню й ту збудувала Москва. Осетинські солдати їдять російський хліб. Якщо так твезезо подумати, то на якого дідька їхнім політикам здалося оце об'єднання з Росією? Вони тепер – міністри, депутати, прем'єри, а в складі Федерації ким би були? Чиновниками однієї з численних провінцій, яких прибрати – раз плюнути, як прибрави друга Сослана. Крім того, зарплату президенту незалежної Південної Осетії й так платить Кремль. Така вона, осетинська незалежність!

Ми допиваємо каву, дожовуємо сирники й виходимо на морозно-вологе осіннє повітря. Під «Vincenzo» під'їжджає чергова автівка. Позашляховик-мерседес на південноосетинських номерах.

– Ах, Цхінвалі, моє Цхінвалі. – Ірина аж прицмокує, розпливаючись у мріях про осетинську столицю. – Місто художників, місто митців. Його ще називають малим Парижем. Незабаром воно поверне собі колишню славу. У нас у ресторані ніколи в світі не подали би такий оцет! – кривиться, куштуючи червоне вино і свердлячи поглядом перелякану офіціантку. Ірина Яновська, активна

журналістка зі Цхінвалі, проявила почуття гумору, запросивши мене в грузинський ресторан у Владикавказі на вулиці Дмитра Пожарського, який прославився тим, що в 1612 році вигнав поляків із Кремля. За кілька днів до нашої зустрічі, 4 листопада, проспектом Миру пройшовся марш, присвячений цій події. У 2004 році постановили замінити віджигу річницю початку Жовтневої революції новим державним святом, яке припадає на 4 листопада, – Днем національної єдності, у пам'ять про вигнання ляхів із російської столиці.

Ірині за п'ятдесят, і від неї так і б'є оптимізм та невичерпна вітальна енергія. Вона знає кілька англійських слів і виразів, була в США за програмою обміну, в Осетії реалізує соціально-культурні проекти, співпрацюючи з міжнародними організаціями з феєричними назвами. Світова жінка.

– Я закінчила журналістику в Тбіліському університеті, але з 2006 року мені заборонили в'їзд у Грузію. Адміністрація Міші проголосила мене *персоною нон грата*. Сама не знаю чому. Може, думали, що я шпигунка. Хто їх розбере. Але нічо страшного, тож випиймо за правду! – За третім підходом врешті донесли вино, яке вже не віддавало квасом, і тепер журналістка виголошує тост за тостом. – Так щоб особливо сумувати за Грузією, то ні. Я маю в Осетії все, що хотіла. От тільки шкода трьох квартир у Тбілісі, які в мене забрали. Коли почалася війна, я була у Владикавказі. На щастя, ніхто з моїх близьких не загинув. Лише вдома з вікон повилітали шиби.

– Ти осетинка, але ж Яновська – польське прізвище.

– Так. По чоловіку. Він поляк. Чи то пак буває поляком. – Ірина примружує очі, стежачи, як наповнюють її бокал червоним вином.

– Буває?

– Живучи на Кавказі, особливо в такому стратегічному місці, як Осетія, треба опанувати мистецтво мудрого вибору союзників. Сьогодні ви, поляки, під прицілом критики. Підтримуєте бандерівців, зносите пам'ятники і цвинтарі червоноармійців, за кожної дрібнички прискіпуетесь до росіян. Але все може змінитися. Крім того, польські гуманітарні організації розгорнули діяльність і в нас. Так що ось так, поляком можна бути.

– А осетином теж можна бути?

– Випиймо за польсько-осетинську дружбу. – Ірина вдає, ніби не почула запитання, і різко підносить келих, цього разу не виголошуючи традиційно довгого кавказького тосту. Вона залпом випиває сухе вино просто з грузинської Кахетії. Донька Ірини навчається в Москві, а друга нещодавно стала речником самого президента Леоніда Тібілова. – Ми не хочемо виїжджати ще того, що мій чоловік був ліквідатором аварії на ЧАЕС, і гірське осетинське повітря для нього надзвичайно корисне. А крім того, нам непогано ведеться в Цхінвалі. Ясно, що є певні правила, яких треба дотримуватись. Наприклад, якщо я кудись їду з лекцією, завжди висилаю текст службовцям МЗС на ознайомлення, щоб вони знали, про що буду говорити і чи часом не порушу делікатних із погляду безпеки нашої країни проблем. Як це не дивно, ми живемо ніби в обложеному фортеці. Конфлікт ще триває, і тому ми повинні бути особливо обачні.

– Ви справді боїтесь грузинів? Але ж до війни 2008 року в вас були ну якщо не дружні, то принаймні терпимі стосунки.

– А як тут не боятися? – Ірина дратується, бо на щойно принесеній гарячій пательні з бараниною й овочами, на її думку, замало баклажанів. Офіціантка підстрибом полетіла

до кухаря поміняти страву на іншу, яка би більше припа-
ла до смаку журналістці. – Це ж Саакашвілі напав на нас,
а не ми на нього. Крім того, він ще до вторгнення намагав-
ся нас оточити. На північ від Цхінвалі були грузинські села
Тамарашені, Ачабеті й Курта. Міша надумав зробити з них
п'яту тбіліську колону. Такий собі суб'єкт-конкурент до ле-
гальної осетинської влади, який представлятиме інтереси
грузинів. Дивне творіння, яке би зсередини розрихлювало
мою батьківщину.

У 2007 році грузинський парламент ухвалив закон про
утворення Тимчасової Адміністрації Південної Осетії зі
столицею в Курті. Її очолив корінний осетин Дімітрі Сана-
кочеві, який до цього був виконувачем обов'язків міністра
оборони та прем'єра псевдореспубліки.

– Саакашвілі заборонив осетинам проїжджати через
грузинські анклави, а тудою пробігає головна дорога, яка
сполучає Цхінвалі з Джавою, другим за величиною містом
країни, і далі через Рокський тунель із Владикавказом. Ми
мусили об'їжджати карколомною, особливо взимку, джа-
війською дорогою, яка пролягає через високігірні перева-
ли. Осетини, які все-таки наважилися їхати через грузин-
ські анклави, часто гинули за нез'ясованих обставин. І це
така дружба? – Ірина розводить руками, замовкаючи на
риторичному питанні. І при цьому вона забуває додати,
що про позірні заборони і жажіття, що буцімто чекають на
нерозважних осетинів, які насмілилися їх порушити, тру-
била саме проросійська пропаганда.

– І тому ви мусили спалити ці села?

– Знову принесли кисле вино, – кривиться Ірина. –
Це ж неможливо пити! Коли приїдеш у Цхінвалі, я тебе
пригощу осетинським, домашнім! Давай заспіваєм якоїсь
веселої. – У вільний час журналістка співає в церковному

хорі. Вона робить глибокий вдих і, видихаючи, чудовим
альтом, що перетікає в сопрано, заводить твір-прославу Бо-
га-Творця, миру і милосердя.

– Я не знаю, чи «мусили», але те, що осетини були люті
на грузинів, – це точно. А ти би не був, якби хтось насиль-
но хотів видерти клопоть Польщі? – Мурат Ельбрусевич
Тхостов, начальник відділу Федеральної міграційної служ-
би Північної Осетії – Аланії – голомозий, із квадратним
черепом і пронизливим поглядом. – Може, це якась така
форма історичної справедливості. Якщо ти собі думаєш, що
патріотизм осетинів був показухою і все рішали російські
солдати, – глибоко помиляєшся. У 2008-му вони справді
хотіли воювати і справді святкували свою осетинську, а не
російську, перемогу. Я сам осетин, щоправда, з півночі, але
дуже вже вболіваю за незалежність наших південних зем-
ляків. Я хочу, щоби над Цхінвалі розвівався осетинський
прапор, але якщо буде треба, то я прийму і російський.
Осетини завжди були союзниками Кремля, на відміну від
інших кавказьких народів, вони ніколи не воювали проти
Москви. Ми добровільно ввійшли в склад імперії. Головне,
щоб там не було грузинів.

– А Осетія справді незалежна?

– А Польща незалежна? Ви справитеся без грошей Євро-
союзу, зовнішніх поставок газу, американської підтримки,
китайських продуктів? На світі є лише дві по-справжньо-
му самостійні держави: США і Північна Корея, – твердить
Мурат, а притакує йому Олексій Чібіров, знавець історії
сарматів і професор владикавказького університету іме-
ні осетинського письменника Кости Хетагурі. А ще він син
першого президента незалежної Південної Осетії Людвіга
Чібірова. – Тож якщо ти так розумієш незалежність, то тоді

Осетія стопроцентно незалежна. Сам побачиш, якщо дістанеш дозвіл на в'їзд і відвідаєш мою рідну землю.

– Ти хоч знаєш, чому тебе не впустили? – непокоїться знайомий юрист із Владикавказу, зачувши погані новини. Незважаючи на підтримку посадовців із Владикавказу, десятки інформаційних листів, скрупульозно заповнені візові анкети, осетини мені відмовили у в'їзді на їхню територію. Причин відмови, ясна річ, не вказали. Котові під хвіст усі ті телефонні переговори, мейли і рекомендації. Після майже тритижневих роздумів влада Цхінвалі дала чітку відповідь: «нет». Кордон із Осетією для мене був рекритий.

– Справою нібито зайнявся сам президент, але, на жаль, у своїй заяві я його образив одним злощасним словосполученням: «невизнана республіка». Ну бо Осетію визнали – Росія, Венесуела, Нікарагуа й Науру. Так що республіка не невизнана, а визнана частково. Ну і Тібілов образився, що я натякаю на те, буцім він – невизнаний президент, у той час як він – президент частково визнаний.

– Добре! – правник заходиться щирим сміхом. – А якщо серйозно, то знаєш: бізнес любить тишу і не любить добросовісних журналістів.

Порослий пожухлою жовтавою травою пагорб – увесь у глибоких вирвах від бомб. Розпростерта на бетонних стовпчиках огорожа з колючого дроту похилилася до самої землі. На горбі стоїть знищений бункер, з якого вистромила морду бездомна дворняжка з чудернацько закрученим догори хвостом. Пес із цікавістю розглядає приїжджих у блакитних жилетках із зірочками ЄС. Гучним гавкотом скликає своїх товаришів. За мить жменьку людей оточує гавкітлива зграя. Шкірять ікла, але близько підходити

бояться. Один із чоловіків витягує бінокль і крізь скельця розглядає розташоване в долині місто. Не чути гамору вуличного руху, не видно людей, що метушаться в щоденних справах. Довколишні узгір'я відлякують кістками покинутих будівель. Збиті в купи присадкуваті, щонайвище кількоповерхові будинки – під червоною металочерепицею. Однаковісінькі, ніби зійшли з конвеєра тієї самої фабрики і в одну мить ними накрили все Цхінвалі. Серед цього червоно-металочерепичного одноманіття осетинської столиці впадають у вічі дві великопанельні багатопверхівки. Більшість вікон без скла, в бічних стінах зяють зашмаровані вири від великокаліберних снарядів.

– Постарайся якнайменше говорити. З цієї миті нас постійно знімають, фотографують і записують. Вони чують усі наші розмови, – застерігає чоловік, відхиляючи від обличчя бінокль.

Ворожі «вони» – прикордонники, підпорядковані Федеральній службі безпеки, які ревно стережуть осетино-грузинську лінію розмежування. Вже кілька років росіяни систематично укріплюють кордон. Встановлюють металеві загорожі або розтягують мотки концертини – колючого дроту-алебарди. «Стіна» нашпигована найсучаснішими прослуховувальними пристроями й тепловізорами.

– Миша не прошмигне. А зразу після війни було інакше. Ми підходили до російських солдатів. Обмінювалися люб'язностями й говорили як нормальні люди. Деякі з них казали, що мають польське коріння, намагалися говорити польською. Були напрочуд товариські. А потім балачки закінчилися. Тепер прикордонникам суворо заборонено спілкуватися зі спостерігачами, а забачивши нас, вони натягують балаклави, – пояснює голова польського контингенту Місії спостерігачів Європейського Союзу в Грузії. – Звідси

не видно Президентського палацу, але там їхній блокпост. – Він показує бронетранспортер, прикритий маскувальною сіткою, біля якого знуджено сновигає якийсь солдат. Він знімає тільняшку й наставляє грудну клітку до розпеченого сонця. Хоча до засніжених вершин рукою подати – спека немилосердна. До військового підрозділу маємо, може, якихось сто п'ятдесят метрів. У бінокль здається, що зовсім поруч.

Трохи далі перед розшарпаним вибухами будинком на високому шпилі розвівається осетинський прапор. Перед ним – білий православний хрест, а на підірваний бункер прикріплено кабінки від бойових машин піхоти. Кругом – букети й вінки.

– Це пам'ятник жертвам останньої війни. Місце вибрали не випадково. Він не для осетинів, а для грузинів, – пояснює другий офіцер. – Грузинські солдати, які патрулюють лінію, бачать його кожен день. Він їм нагадує про програму війну і про те, що ця земля ніколи не була й не буде грузинська. Поїхали далі, покажу вам ще дещо. – Відчиняє двері до позашляховика, замашистим жестом запрошуючи всередину.

Різкий порив вітру траскає хвірткою в загорожі. Кам'янисту, буру й де-не-де лише поцятковану кущами рівнинну аж до горизонту розтинає металева огорожа. Прочинені ворота – тільки для російських солдатів. Чорна коза, що сумовито сновигає уздовж залізних загонів, мусила залишитися з іншого боку.

– Стій! – один зі спостерігачів різко хапає мене за плече. – Не відходь від машини, поки ми точно не перевіримо місцезнаходження, – додає, дістаючи з наплічника GPS-приймач і вдивляючись у миготіння топографічної

карти на екрані. – Загорода пролягає якихось двадцять метрів від адміністративного кордону вглиб території Південної Осетії. З погляду росіян і осетинів, ця земля належить не Грузії, а осетинській владі. Якщо підійти ближче, можуть заарештувати за нелегальний перетин кордону.

Час від часу така доля чекає на жителів довколишніх сіл. Те, що на папері є безневинною лінією, насправді ділить села, ліси й пасовиська на дві половини. Люди, які завжди вільно випасали свої череди й рубали дерева, раптом опинилися в невиразній буферній зоні. Постійно когось затримують за нелегальне вторгнення на територію Осетії. Як правило, невдаха проводить якийсь час під арештом, відтак після сплати штрафу його випускають на волю.

Двоє чоловіків на лавочці в центрі прикордонного села Діці не налаштовані на довгу розмову. Вони видаються втомленими й байдужими.

– Про що тут балакати? Колись ми собі вільно ходили по нашій землі, а тепер вони поставили паркан. Відгородили нас, – обривають розмову.

– Краще триматися подалі від кордону. Російський ведмідь може покусати навіть через сітку, – додає ще один, натягуючи на очі капелюха. Цього місяця росіяни й осетини почали зводити чергові прогони загорожі, що, на думку грузинів, є незаконним пересуванням кордону. – Щоб ми ще одного прекрасного ранку не прокинулися всередині цієї осетинської сталеві кулі. Не з того боку огорожі.

– У мене немає жодної світлини дідуса і бабусі, фотографій з дитинства, моїх улюблених книжок чи дівчачих іграшок. Нічого. Усе лишилося в Ередві. Я навіть

не можу поїхати на могилу дідуся, – розповідає Катеріне Беруашвілі, сидючи в засипаному снігом пансіонаті в бескидській Тісній. Дівчина навчається в Польщі, а зараз допомагає в проєкті «Ближче до демократії» для її грузинських однолітків. – Мені було тринадцять, коли почалася війна. Наше село лежало по грузинській стороні, відразу біля лінії розмежування. У 2008 році стріляли часто. Ми звикли до вибухів. Та ніхто не сподівався, що може розгорнутися справжній конфлікт. Саме того року літо було особливо гарне. Серпень – пора врожаю. Люди працювали на полях. Ми жили поруч, грузини й осетини. Осетинки закохувалися в грузинських хлопців, а наші джигіти впадали за осетинськими красунями. Не було ніякої ненависті. І раптом почалося. З'явилася грузинська армія. Хлопчики, ще молоко на губах не обсохло, ще, певно, навіть не двадцятилітні. А на другий день вони вже втікали. І то вже були інші люди. Брудні, виснажені, в очах страх. Дехто в крові, ранений. – Грузинка ледь примружує очі. – Ми тоді вже знали, що насувається російська армія. Трохи смішно, але уяви собі, вони були голодні. Двоюрідний брат, який живе в грузинському окрузі на південь від столиці, розказував, що вони прийшли до них додому і просили їсти, ну і заодно горілки. Військова суперсила, танки, літаки, але проблеми з продовольством. Водночас з'явилися плітки, що перед регулярними військовиками йде чеченський спецпідрозділ. Пізніше кружляли жахливі історії про грабунки, вбивства жінок і дітей, гвалтування, які чинили чеченці.

Катеріне розповідає про покритий недоброю славою батальйон «Восток» під командуванням Суліма Джамадаєва, відомого своєю відвагою, але й жорстокістю. У першій чеченській війні Джамадаєв воював проти росіян, але потім перейшов на бік Москви. Захисну парасолу над ним

розкрила російська військова розвідка, а його заступником був офіцер ГРУ.

– На щастя, я не бачила ні росіян, ні чеченців, бо ми втекли того самого дня. В нас не було машини, але до нас прибіг сусід, кричав, щоб сідали в його автівку. Я поїхала, в чому була. В тапочках і шортах. Ніхто не міг подумати, що ми вже ніколи туди не повернемося. Я надіялась, що за пару днів, нехай тижнів, війна закінчиться, і я знову побачу свою кімнату. Спочатку ми потрапили до Гори, бо там жила моя тітка. Це дуже близько від кордону, але вже на території Грузії, не зайнятій сепаратистами. Здавалося, там безпечно. Вони ж не наслідяться напасти на державу, яка співпрацює з НАТО. Вже наступного дня полетіли перші бомби. Я тоді була на балконі, і раптом стався вибух. У довколишніх будинках із вікон повилітало скло. Я стояла як укопана. Коли бабахнуло вдруге, мама кинула мене на підлогу й накрила собою.

Дівчина на мить перериває розповідь. За вікном шаленіє снігова заметіль.

– Я знову побачила грузинських солдатів. Ще більше втомлених, брудних, поранених, вони везли трупи погалих побратимів. У багатопверхівці моєї тітки був внутрішній дворик зі столиком, кріслами й лавочками. За ним полюбляли сидіти старенькі. А того дня там зупинилося кілька наших хлопців. Сіли, вийняли харчі, почали їсти. Було видно, що вони виснажені. Зненацька почалося чергове бомбардування. За секунду солдати зірвалися на ноги і втекли до будинку. На столі лишилися порізані скиби хліба, ніж, відкриті консерви зі встромленими в м'ясо виделками. Я це бачила з вікна, і цей образ у мене досі перед очима. Порожній стіл із полишеною в панічному страху їжею. З цим у мене асоціюється війна. Ми знали, що наступають

росіяни і що знову треба тікати. Горі тоді вже було практично спустіле. По шосе до Тбілісі гнали сотні машин, ішли тисячі людей. Ще якийсь час ми чули гелікоптери. Нажакхані, ми поглядали на небо, чи десь не з'явиться винищувач і не почне обстрілювати. Мене просто вбило те, що деякі грузини в Тбілісі не відчували війну. Кількадесят кілометрів від них гинули їхні брати, а життя в столиці йшло своїм нормальним, щоденним ходом. Так наче люди, особливо молодь, не хотіли усвідомити: на них напали. На їхнє місце сунуть танки. Вони цього не розуміли, бо як зрозуміти війну, якщо з нею не стикався? Брат моєї подруги дурнува-то мріяв, щоб його школа згоріла. Підліток як підліток, його вже по зав'язку дістали домашки, зубріння й контрольні. Нічого дивного. З тією лиш різницею, що на його школу й справді полетіли бомби. Але багато мешканців столиці допомагали біженцям. Вік, освіта чи соціальний статус не мали значення. Ми тоді відчували, що творимо спільноту. На нашу батьківщину напали, а ми всі – насамперед грузини. Якийсь час ми жили в нашої родини, але потім переїхали в колишній гуртожиток медичного університету, де облаштували житло для біженців. На горішніх поверхах жили біженці з абхазької війни початку 90-х, а на нижніх ми, бездомні з Південної Осетії.

Те, що трапилося влітку 2008 року, ошелешило все грузинське суспільство. Ще вранці 8 серпня президент Саакашвілі хвалився, що практично вся збунтована республіка визволена, а вже через три дні понад сто тисяч грузинів із Осетії та прилеглих провінцій втікали від російських бомб. Закінчилась війна, і більшість із них повернулися додому, але понад двадцять тисяч осіб і досі – внутрішні переселенці. Як виявилось, за неповний тиждень Москва завиграшки може підкорити свого південного сусіда, а нашумілі

прогнози силового розв'язання абхазько-осетинської проблеми – це смертельно небезпечні вигадки.

– У нас не було електрики, води, ванни, туалету, – продовжує Катеріне. – Чергове потрясіння. В Ередві ми покинули чудовий триповерховий будинок, який збудував дідусь. Із балконами, верандою, де ми влітку любили сидіти. З нами жило чимало малих дітей з інших родин. Вони були засмучені, плакали. Не могли збагнути, чому вони не вдома, де їхні іграшки, чому вони не лягають спати в свої ліжечка. Постійно питали в батьків, коли вернуться додому. Мама з татом намагалися якось взяти себе в руки у цій новій реальності, а я поїхала до Польщі. Посол Малгожата Гошевська організувала табір для дітей біженців. Загалом пару сотень діток. Спочатку я мала пересторогу, чи таки виїжджати. Бо як так: лишити батьків у важкі часи. Ми, грузини, страшенно родинні. Але мама рішуче сказала: ти мусиш їхати! Вона знала, що для мене краще. Вір не вір, але для нас це була просто фантастика. Вирватися з того воєнного жахиття й провести два тижні в прекрасній країні, в оточенні добрих людей. І я, як і більшість моїх друзів, ніколи не була за кордоном. Ті два тижні відкрили нам вікно у світ, через яке ми побачили: буває інше життя. Туди ми їхали сумні й перестрашені, а вернулися з усмішками на обличчях. Ми почасті змили з себе ту травму. Я тоді ще не знала, що цей виїзд врятує мені життя. Під час планової діагностики молодий лікар виявив у мене серйозну вроджену ваду серця. Прогнози були невтішні. Він сказав, що я можу не дожити до свого двадцять першого року народження. А я цього квітня відсвяткувала свої 21 і чудово почувуюся.

Дівчина щиро сміється. Вона наділена нечуваною енергією і гармонійною врівноваженістю. Наче події неповної десятилітньої давності були вже в далекому минулому.

– Порадившись із моїми рідними, лікарі прийняли рішення: якнайшвидше оперувати. Це було шалено дорого, але пані посол організувала благодійну акцію. У поляків велике серце. Вони миттю зібрали необхідні кошти, і так я отримала від вас своє друге життя. Тоді я провела в Польщі кілька місяців. Захопилася польською культурою, мовою, історією. Коли повернулася в Грузію, почала вчити польську, і врешті вирішила вступати у Варшаві. Польща стала моєю другою батьківщиною, а пані посол – другою польською мамою. – Екатерїне тепло всміхається. – Батьки якось облаштувалися в Тбілісі. Мама любить повторювати, що хоч насправді ми все втратили, та Бог врятував наше життя, і тому тепер вона вже нічим особливо не переймається. Наш дім в Ередві, скоріш за все, ущерть зруйнований. Від нього не лишилося каменя на камені. Але тато досі вірить, що якогось дня ми туди повернемося. Він навіть намалював план нового будинку і марить тим, як буде його зводити. Щоб лишити слід після себе. Коли я лежала в лікарні, пані посол подарувала мені ручку Леха Качинського, цією ручкою я вписалася до книги співчуття в польському посольстві у квітні 2010 року. Через два роки я поїхала до Польщі, щоб покласти квіти на могилі президентської пари. І тепер я собі не уявляю, щоб бути в Кракові й бодай на коротку мить не піти на Вавель. Якби не Лех Качинський, російські війська розбили би нас у Тбілісі. Він врятував мою сім'ю і всю Грузію. Він наш герой, ми ніколи не забудемо.

У скелястій ущелині неподалік Владикавказу – мінізоопарк. В одній клітці метастається отуманена неволею перська пантера (символ Північної Осетії), в іншій сидять два сумні ведмеді. З таким виглядом, наче вже запали в зимову сплячку.

Раптом з'являється наглядач і плескає мене по спині, кажучи:

– Не сунь руки всередину! Вони лише справляють враження таких млявих. Минулого року якийсь турист хотів погратися з ними, і мішка відгриз цілу долоню. Ліпше не жартувати з російськими ведмедями.

На прохання деяких персонажів цього розділу, їхні імена і рід занять були змінені з метою захистити приватне життя й не допустити ідентифікації.

Мрії

– Вельмишановний пане голово, вельмишановна президіє, дами і гаспада! Олімпійська мрія об'єднала мільйони росіян, – так у 2007 році виступав президент Путін на 119-й сесії Міжнародного олімпійського комітету в Гватемалі, де прийняли рішення про проведення зимової олімпіади в Сочі. У переддень початку війни в Україні ця мрія Владіміра Владіміровича та мільйонів його співвітчизників здійснилася. Увесь світ занімів, дивлячись Зимові Олімпійські ігри, вперше в історії організовані у... субтропіках.

– Як вони дерибанили! Я сам з Вірменії, і там злодійство ввійшло в норму, але такого, як у Сочі, я ще в житті не бачив. – Випадковий перехожий недовірливо дивиться на грандіозні олімпійські об'єкти. Льодовий палац, Палац зимового спорту, стрункі естакади, які вриваються в приземисту сонну забудову приморського курорту «Адлер». Довкола комплексу – добудована вже після ігор траса «Формули 1», на якій змагалися гонщики Льюїс Гамільтон і Себастьян Феттель. Олімпійський стадіон «Фішт», де планувався Мундіаль-2018. Найбільші світові зірки на власні очі дивувалися чуду воскресіння з мертвих. Чверть століття після кончини СРСР – і російська імперія повертається з того світу.

Над містечком здіймається залізничний вокзал, схожий на термінал летовища. Гігантські водоспади скла і сталі нависли над бульваром. Конструкція розітнула головну вулицю імені Леніна на дві частини, змушуючи мешканців проходити лабіринти турнікетів, рентгенівських сканерів і поліцейського контролю.

– Така вже в нас традиція, що має бути сила-силенна загорож і засіків, – сміється чоловік із обличчям, явно втомленим життям у радянсько-російській імперії, з яким чекаю на автобус. – І вважай на ментів. Себто поліціантів. О, вже йдуть сюди. – З-за рогу з'являються два правоохоронці у великих кепках, що мали б додавати статечності їхнім войовничим обличчям. – Вони спеці в полюванні на фраєрів, які на вокзалах чи зупинках прикурюють папіроску. І тоді треба підплатити. Така в нас культура.

Олімпіада накопила на чорноморське узбережжя, поглинаючи землю клапті за клаптями. Залізнична колія й дорога біжать далі в гори аж до Красної Поляни, яка із сонного гірського містечка перетворилася на лижний ВІП-курорт. Дорогі готелі, ресторани, променади, гірськолижні підйомники, кілометри гірських спусків. Усе збудовано з нуля. Залізною волею Кремля. Як у Санкт-Моріці чи Давосі. Але спорудження альпійських курортів зайняло цілі десятиліття копіткої праці. А тут за неповних сім років постав пам'ятник новій Росії. Багатій, монументальній і такій, що не терпітиме ніяких перечень. Такій, що звергає гори і людей. Новій Імперії.

– А ви в курсі, що одна аниха є під Сочі? Якраз на Красній Поляні, – розповідав колись високопосадовець одного абхазького міністерства. За язичницькими віруваннями абхазців, аниха – святе місце, де перебувають духи й божества. – Росіяни її переорали екскаваторами й бульдозерами.

Розрівняли вантажівками, залили бетоном. А коли в Кремлі почалися проблеми? Весь той український Майдан, війна на Донбасі, фінансові проблеми, падіння цін на нафту. Достоту з часу зимової олімпіади! – Урядовець дуже серйозний. – Вони повелися вкрай мерзенно. Це може погано закінчитися і для Росії, і для нас, і для всього світу.

Синьо-жовта стіна, синьо-жовті бочки, синьо-жовтий ігровий майданчик, навіть кіоск із газетами й цигарками пофарбований на синьо-жовто. З цього синьо-жовтого моря з'являється кремезний Козак. Хизується голим м'язистим торсом, має довгі вуса й оселедець, розвіяний на вітрі, в руці гордо майорить український прапор. За ним поспішає другий вояка. Такий же дужий, із великою бойовою сокирою з вогнистим сяйвом довкола. Під малюнком богатирів навпочіпки присів хлопчик і про щось там своє балакає з подружкою.

– Це наш український бастіон, – каже Сергій Поливко. – Кілька десятків кілометрів звідси йде справжня війна, але тут ми теж воюємо. Може, не автоматами, але культурою, освітою. Вчимо наших дітей, ким вони є і яка їхня істинна батьківщина. Що Донбас – це не «*русскій мір*», а Україна.

У кількакімнатному будинку з садом у містечку Родинське Сергій відкрив неофіційний дім української культури. Місцева дівтора приходить сюди після школи. Малює, читає, готує короткі театральні вистави, грається на свіжому повітрі. Куди не кинеш оком, усюди блакитно-жовте.

– Це копітка праця з нуля, але без неї ми не збудуємо Україну. В нашому містечку всі проросійські. А ти як думав? – Сергій стискає кулаки. – Майдан? Бандерівсько-американська хунта! Війна? У всьому винні українці, бо обстрілюють сепаратистів! Росія? Старший добрий брат захищає

нас від фашистів із Заходу. Все просто. Так думають у першу чергу дорослі й старі, а з дітьми, як це не дивно, все інакше. Вони хочуть бути українцями. Приходять сюди без відома, а деколи навіть проти волі батьків. Я вже мав кілька скандалів із розлюченими радителями, які звинувачували, що я сію пропаганду й промиваю їхнім кровиночкам мізки. І що? Дітки як приходили, так і приходять, – переможно усміхається. – Для деяких моїх підопічних це ще й віддушину від сумного світу, в якому вони живуть. Від бідності, алкоголізму. Йдеться не лише про патріотичне, але й громадянське виховання. Бо цього нам в Україні бракує найбільше. Свідомих громадян. Без них ми приречені бути васалом Росії.

Одна з дівчаток виходить на середину залу й поважним тоном декламує вірш:

Іду додому й бачу,
Що мама моя плаче!
Мене як паралізувало...
Через війну тата не стало.
Припиніть війну,
Багато дітей втратило сім'ю!
Це через тебе, Росіє,
гине наша Україна!
Ох, моя земля, моя рідна країна!
Люблю твої лани, моя єдина!
Не кидайте своєї батьківщини!
І вірте в Бога
й нашу Україну!

– Я сама його написала для мами й України, – боязко усміхається.

За квартал звідси на дивані у вітальні, яка водночас слугує і спальнею, в напіврозваленій багатопверхівці сидить молода жінка. У принадній помаранчевій сукні. Довкола бігають діти. Найстаршому кільканадцять років, наймолодше щойно почало ходити. В туалеті чоловік вовтузиться з прорваною трубою. Марія не може нікуди вийти. З-під подолу сукні видніється лише одна нога. Другу відірвало, коли снаряд влучив у їхню квартиру на передмістях Донецька. Марія тоді була на кухні, готувала дітям сніданок до школи. Вибухом знесло майже всю зовнішню стіну.

– В одну секунду я очутилася на підлозі, вкрита пилюкою й грузом. Не могла рухатися. Не розуміла, що робиться. Лише кричала до дітей, чи живі. Чудо, що нікотре з них не було тоді біля мене, а в своїй кімнаті. – Жінка говорить спокійно, майже холоднокровно. – Мене оперували в Україні. Виявилося, що ногу повністю розтрощило вище коліна. Мусили ампутувати. Потім ми лишилися тут, але, може, нада було виїжджати в Росію. Дивуєшся? – свердлить очима. – А чий снаряд зробив з мене інваліда і мало не вбив малих? Росській, сепарський? Не! Український. Це ж українська армія бомбила мирні райони. У нас не було ніяких бойовиків. Ми собі спокійно жили, пока вони не почали стріляти в нас. Держава нам тепер нічо не помагає. Не знаю, як би виживали, якби не благодійні організації. Це не моя країна і ніколи більше моя не буде!

Сльози котяться їй щоками. Пастор і двоє волонтерів із протестантської церкви, з якими я приїхав, привезли їй ящик із харчами. Чоловік забирає мішки з рисом і несе на кухню.

– Сьогодні двойной пайок, – долинає з кухні радісний голос бабусі.

На постаменті в центрі Красногорівки, де колись бовванів похмурий Володимир Ілліч, розвівається український прапор. Кілька тижнів тому провели декомунізацію, замінюючи комуністичні назви міст, сіл, вулиць і громадських об'єктів. За одну ніч найбільше місто регіону – Красноармійськ – стало Покровськом.

– Багато людей обурюються, буцім, нащо міняти! Шкода грошей, часу, метушні. Типу, кому заважає якийсь там Ленінськ чи Іллічовськ? А я думаю, що без декомунізації не буде вільної України. З людьми в СНГ – як з євреями, яких Мойсей вивів із Єгипту. Коли вони йшли пустелею, то хотіли назад у рабство, бо хоч їх там і принижували, але давали миску їди. І тільки молоде єврейське покоління зрозуміло, що головне – свобода. У цьому суть. І так само треба викорінювати гомо советікуса, стирати ту злочинну ідеологію, оперту на символах. Так, як ви це робили в Польщі, – зітхає пастор, коли ми під'їжджаємо до зони бойових дій.

У Мар'їнці на передмісті Донецька панує напружена атмосфера. Минулої ночі на центр міста полетіли снаряди. На самій лінії фронту кожного дня стріляють, але вже давно не було такого, щоб обстрілювали житлові райони. Директорка пекарні, яку тримають протестанти, піднімає з підлоги шматок заліза. Уламок зніс шибу і впав посередині коридору.

– Добре, що ми вночі не працюємо, бо могла статися трагедія, – зітхає.

В Мар'їнці, як і в Пісках, тільки-но западають сутінки – життя завмирає. Тоді починаються найважчі бої. Люди ховаються по домах і стараються на вулицю не потикатись.

– Сідай з нами, вип'ємо холодного пивка й полюбуємось феєрверками. – Хлопець напідпитку зривається з пластмасового крісла, що стоїть просто під

гастрономом. – Не бійся, буде прикольно. О, диви, як вчора гаратнуло! – підбігає до місця, де на асфальті видніється яма від артснаряда.

– Збирайтеся. Невдовзі стемніє. Пішли додому, – працівник пекарні Діма відтягує мене набік і похапцем веде через опустілі вулички. Одна з багатоповерхівок згоріла вщент, на іншій немає частини даху. Через зрешечені автоматними чергами паркани мерехтить проміння заходу сонця. Вікна будинків щільно забиті дошками. Деякі замуровані. Чоловік живе на самих периферіях міста. Звідси до найближчого блокпоста – кількасот метрів. Його пес стрибає і шпарко виляє хвостом, радіючи поверненню господаря. На подвір'ї валяються малі й великі уламки. Металочерепиця вирвана. Вдалині чутно протяжні кулеметні черги, які перериваються вибухами гранат.

– Спокійно, нічого особливого. Тут так щоночі. Якщо раптом стане дуже гаряче, сховаємся в підвалі. Душ назовні, якщо хочеш помитися, давай бігом, бо вночі ліпше по дворі не лазити. Ага, курити теж не можна, – кривиться, бачачи, як я дістаю з кишені пачку цигарок. – Шанси, що снайпер вловить вогник, мінімальні, але береженого Бог береже.

Нашу розмову перериває телефонний дзвінок. Коротко перекинувшись кількома реченнями, Діма знервовано застрибає на ровер і каже чекати. Уже майже стемніло, коли у дверях будинку з'являється господар із якимось незнайомцем.

– Вибач, але в нас чепа. Це мій двоюрідний брат, він живе в Донецьку, але сьогодні не може вернутись додому.

– Херня повна! – прибулий важко дихає, піт стікає по скронях. – В мене закінчився дозвіл від СБУ на перетин лінії розмежування з ДНР. Рано вони ще нормально пропустили на українську територію, а вже за пару годин сказали,

що мої папери недійсні. А оскільки недійсні, то вони мене не впустять. І їм пофіг, що в мене там дім, сім'я. Щастя, що Діма живе під боком, бо не знаю, що би зі мною було.

Втомлений, знімає сорочку, випиває стакан води й важко падає на ліжко.

– То ти типу журналіст. Так? Обіцяєш написати правду про то, як живеться там, на другій стороні? – показує рукою в бік Донецька. – Це настоящі злодії і бандюгани.

Бачачи, що я похитую головою, починає говорити так хутко, наче боїться, що ось-ось втратить той один-єдиний шанс усе розповісти. Ніби після тягучих місяців мовчання врешті може щиросердно висповідатися.

– З першого дня всієї цієї донецької незалежності їх нічо не цікавило, крім поголовного грабунку. Я був на керівній посаді одного міського підприємства. Вони з автоматами прийшли в мій кабінет і заявили, типу тепер вони тут головні. Вимахували перед моїми очима тим їхнім прапором із двоголовим орлом, верещали, що тут уже не Україна, а Данецкая Народная, і я маю слухатись. Я щось там пробував виступати – вони давай погрожувати автоматами. Як якісь рекетири. Усі вищі посади позаймала різна шушваль.

З-за забитих фанерою вікон долинає канонада. Я нервово поглядаю на Діму, чи той не дасть знаку втікати під землю.

– Спокійно, це всього-на-всього гранатомети. Нема чого боятися. За півтора року я навчився за звуком розпізнавати, що стріляє. Ми з сім'єю живем у західному районі, який виходить на лінію фронту. Коли починають лупашити з більшого калібру, ми вибігаєм на сходову і присідаєм навпочіпки під опорними стінами. Там найбільш безпечно. Спочатку то був шок для нас, але потім привиклося. Виробився рефлекс, як у воєнних псів Павлова. Але найгірше то, що там не можна по-своєму думати, не можна по-своєму

говорити. – Брат Діми робить глибокий вдих. – Скажеш щось проти шерсті донецької влади – і можеш зникнути в кагебешних підвалах. Думаєш, хтось там хоче жити? Думаєш, це якась держава? Чорта лисого. Хто міг – давно виїхав. Прозахідні – в Україну, а промосковські – в Рашку. Лишилися або кримінальні, або ті, хто в силу обставин не міг зібратись і виїхати. Є пару таких у мене на підприємстві. Вони, певно, навіть вірять у ту беліберду, яку впарює пропаганда.

– То чому ви з сім'єю там живете?

– Бо це моє місто! Я не дозволю, щоб мене з нього вигнали. Ми ще виграєм війну, і я знову буду жити в Україні. Немає дня, щоб я про це не мріяв. Але деколи, коли приїжджаю на ту сторону фронту, аж чорти хапають. Коли чую, що там люди виговорюють. Що Україна така-сяка, а лугандонія – ну просто рай на землі. Що нами опікується Москва, і ми як у бога за пазухою. А російській мір – це взагалі охи і ахи. Вони таке понавигадували, бо ніколи не відчули кремлівського чобота. І лише коли він по них потопчеться, до них дійде, що таке російський гніт. – Чоловіка раптом наче покинули сили. Він мовчки зосереджується на попиванні чаю. Ззовні щось сильно бабахнуло.

– Ходіть спати в другу кімнату. Там міцніші стіни. – Діма гасить світло й веде нас до ліжка. – Хай вони собі там автоматами роблять ту свою республіку, а ми трохи покимарим.

Двері до малої хати в місті Гусев у Калінінградській області відчиняє старша жінка.

– Ти приїхав від Олексія? Не може бути. Він же давно загинув. – Його сестра Євгенія довго на мене дивиться, не знаючи, що робити

– Впусти його, мам. Хай ввійде, – каже з глибини коридору молода дівчина.

Господиня невпевнено запрошує до скромно обставленої кухні. Біля печі два кролики хрумкотять зеленим листям салату.

– Та ти що!? Як це – живе в Грузії? – у жінки здригається голос. – Скільки років минуло, я була мала. Пам'ятаю, як ми гралися, як мама плакала, коли він їхав в Афганістан. А потім ні слуху ні духу. Але так, це він! Брат Алекс! Доню, впізнаєш? Як на дитячих фотографіях, лише старший. – Євгенія Карбаускас розглядає фотографію, де її брат Олексій сидить на дивані у квартирі в грузинському Зугдіді. – Ми його довго шукали. Не здалися навіть тоді, коли в армії нам сказали, що він безвісти зник десь в Абхазії, – зітхає.

– Він теж намагався вас знайти, – пригадую собі спекотне пообіддя, проведене з Олексієм.

– Із розпадом Союзу все змінилося. Світ перевернувся догори ногами. Брати розїхалися по Росії, тато помер, я вийшла заміж, змінила прізвище і виїхала з рідного містечка. Певно, він того й не міг натрапити на мій слід. – Тремкими руками Євгенія ставить на стіл горня з чаєм. – А як ти нас розшукав?

– Мене затримала ваша, російська, поліція. Чого я приїхав, що я винюхую і так далі, що в «Россії» допитуватись «лучше не нада». Я їм сказав про Олексія, про Афганістан, що шукаю його сім'ю. І вони відразу допомогли.

– Наперекір усьому мама майже до самого свого кінця чекала на свого наймолодшого сина. Мріяла: колись він з'явиться на порозі рідної домівки. А тепер приходиш ти. – Щоками Євгенії починають котитися сльози. – Для нас брат воскрес із мертвих. Як Лазар. Мама повинна це знати. Вона відійшла пару років тому, вві сні. Дуже тихо і спокійно. Змирившись із долею.

Подяки

Написання цієї книжки стало можливим тільки завдяки доброзичливості людей, які безкорисно допомагали мені в журналістській роботі, і саме їм я хотів би щиро подякувати.

Насамперед дуже дякую редактору Томашу Зайонцю за небайдужість і величезну працю, вкладену в роботу над моїм польським текстом. Завдяки його зауваженням і правкам сирий рукопис перетворився на зрілу розповідь.

Дякую перекладачці Наталі Ткачик, яка вклала душу й багато праці, щоб ви могли прочитати «Кордони мрій» українською, та Войцеху Янковському з редакції «Галицького Кур'єра» («Kurier Galicyjski»), завдяки якому польське видання потрапило в руки Наталі.

Дякую моїм супутникам у подорожах:

Моніці Андрушевській за те, що допомогла потрапити на український фронт і опікувалася під час перебування там.

Давиду Вільдштейну за довіру та спільну репортерську роботу на Донбасі й у турецькому Курдистані.

Доктору Томашу Ляховському та фотографу Пьотру Трибальському за спільну мандрівку Придністров'ям і Абхазією.

Вітольду Репетовичу за введення мене в тонкощі політики Анкари в турецькому Курдистані.

Станіславі Буджіш-Цисевській за роз'яснення кавказького світу під час поїздок до Нагірного Карабаху та Північної Осетії.

Особлива подяка Войцеху Гурецькому за те, що поділився знаннями й контактами, які виявилися дуже цінними під час подорожі Кавказом.

Висловлюю вдячність Камілю Цалусу, спеціалісту в справах Молдови (Центр східних досліджень імені Марка Карпя у Варшаві) за контакти зі співрозмовниками у Молдові та Придністров'ї, а ще за допомогу в посутньому опрацюванні розділів, присвячених Придністров'ю.

Хочу теж подякувати Катажині Квятковській-Москалевич, завдяки якій вдалося зв'язатися з Групою 2 травня в Одесі.

За допомогу в контактах у Абхазії та Нагірному Карабаху щиро дякую також журналісту й публіцисту Збігневу Рокіті.

Миколі Медвенському висловлюю вдячність за допомогу в фактографічному приготуванні розділів, присвячених Абхазії.

Дякую отцю Артуру Гарбецькому й отцю Єжи Пілюсу, які мене чудово прийняли в Сухумі.

Отцю Марчіну Янушу, Марку Пантулі, почесному члену Полонійного товариства «Ясна Гура», та очільниці товариства Наталії Шинявській хочу подякувати за гостинність і допомогу в організації подорожі до «придністровської Польщі» у Слободі-Рашкові.

Отцю Яну Даргевичу дякую за гостинність в Одесі.

Агнешці й Сафету Аккушам вдячний за ознайомлення зі слідами вірменської минувшини в районі Арарату.

Вероніці Желінській, очільниці Товариства поляків Північної Осетії «Польський дім» у Владикавказі, а також Ігорю Кошлаковському хочу подякувати за те, що прийняли мене з розпростертими обіймами в Північній Осетії.

І насамкінець від щирого серця висловлюю вдячність усім мешканцям України, Придністров'я, Абхазії, Нагірного Карабаху, Грузії, Туреччини, а також турецького Курдистану, Південної Осетії та Калінінградської області, які були до мене дуже відкриті й допомогли не просто зібрати репортерські матеріали, а й безпечно повернутися додому.

Бібліографія

- Бабилунга Николай. Повторение пройденного: феодализм как светлое будущее Республики Молдова. Тирасполь – Бендеры : б. и., 2012.
- Генко Анатолий. Абхазско-русский словарь. Сухум : Алашара, 1998.
- Любченко Лев. Абхазы, абхазы, вы правы... Гагра : Гагрская типография, 1993.
- Abkhaz. Languages of the World / Materials. Muenchen : LINCOM GmbH, 2003. № 119.
- Abkhazia: Between the Past and the Future / edited by Islam Tekushev, Sergey Markedonov, Kirill Shevchenko. Prague : Medium Orient, 2013.
- Adamczewski Przemysław. Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu. Warszawa : Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2012.
- Asmus Ronald D. Mała wojna, która wstrząsnęła światem. Gruzja, Rosja i przyszłość Zachodu / przeł. Jan Tokarski. Warszawa : Fundacja Res Publica im. Henryka Krzeczковского, 2010.
- Brzezinski Andrzej, Nocuń Małgorzata. Armenia. Karawany śmierci. Wołowiec : Wydawnictwo Czarne, 2016.
- Bullough Olivier. Kaukaz. Niech świat rozbrzmiewa naszą chwałą / przeł. Jacek Spólny, Poznań : Zysk i S-ka, 2013.

- Całus Kamil, Marcin Kosienkowski, Piotr Oleksy, Jakub Pieńkowski, Robert Rajczyk. *Naddniestrze. Historia – Polityka – Gospodarka*. Poznań : EastWest Analytics, 2014.
- Całus Kamil. *Expectations and Reality Collide in Tiraspol* / transl. Agnieszka Rubka. *New Eastern Europe*, 2013. No. 2 (Painful Past, Fragile Future).
- Chirikba Viacheslav A. *A Dictionary of Common Abkhaz*. Leiden : bez wydawcy, 1996.
- Cornell Svante E. *The Nagorno-Karabakh Conflict* / Department of East European Studies. Report no. 46. Uppsala : Uppsala University, 1999.
- Czachor Rafał. *Abchazja, Osetia Południowa, Górski Karabach. Geneza i funkcjonowanie systemów politycznych*. Wrocław : Instytut Polsko-Rosyjski, 2014.
- Dale Catherine. *The Dynamic and Challenges of Ethnic Cleansing: The Georgia-Abkhazia Case*. *Refugee Survey Quarterly*. 1997. Vol. 16, issue 3.
- de Wall Thomas. *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*. New York : New York University Press, 2003.
- Falkowski Maciej, Jan Strzelecki. *Rosja wchłania Osetię Południową*. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. URL: osw.waw.pl, goo.gl/7m3YCT (dostęp: 19.II.2017).
- Felsztinski Jurij, Michaił Stanczew. *Trzecia wojna światowa? Bitwa o Ukrainę / przeł. Jerzy Redlich*. Poznań : Dom Wydawniczy Rebis, 2015.
- Francis Céline. *Conflict Resolution and Status. The Case of Georgia and Abkhazia (1989–2008)*. Brussels : VUBPRESS Brussels University Press, 2011.
- Georgian patriarchy refuses to recognize Abkhaz Orthodox Church. URL: sputniknews.com, goo.gl/6vXax6 (dostęp: 19.II.2017).
- GÓR [Górecki Wojciech?]. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. URL: osw.waw.pl, goo.gl/ZhMQCr (dostęp: 19.II.2017).
- Górecki Wojciech. *Abchazja*. Wołowiec : Wydawnictwo Czarne, 2013.
- Górny Grzegorz. *Armenia. Między rajem a piekłem*. Kraków : Wydawnictwo AA, 2015.
- Górski Karabach – w co gra Rosja? Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. URL: osw.waw.pl, goo.gl/QJuZXN (dostęp: 19.II.2017).
- Hille Charlotte. *State Building and Conflict Resolution in the Caucasus*. Leiden : Brill, 2010.
- Hunt David. *Legends of the Caucasus*. London : Saqi Books, 2012.
- Jarosiewicz Aleksandra, Maciej Falkowski. *Wojna czterodniowa w Górskim Karabachu*. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. URL: osw.waw.pl, goo.gl/bzsWgL (dostęp: 19.II.2017).
- Jones Seth G., Libicki Martin C. *How Terrorist Groups End. Lessons for Countering al Qa'ida*. Santa Monica – Arlington – Pittsburgh : RAND Corporation, 2008.
- Jundo-Kaliszewska Barbara. *Armenia: wyrwani z apatii*. URL: obserwatormiedzynarodowy.pl, goo.gl/Mt4uSm (dostęp: 19.II.2017).
- Karanian Matthew. *Historic Armenia After 100 Years: Ani, Kars and the Six Provinces of Western Armenia*. Northridge : Stone Garden Press, 2015.
- Kolstø Pål, Edemsky Andrei, Kalashnikova Natalya. *The Dniester Conflict: Between Irredentism and Separatism*. *Europe-Asia Studies*. 1993. Vol. 45, no. 6.
- Koniec abchaskiego złudzenia. *Nowa Europa Wschodnia*. 2015. Nr 5.

- Kosienkowski Marcin. Federacja Rosyjska wobec Naddniestrza. Lublin : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2008.
- Krótką historią Osetii. URL: kaukaz.net, kaukaz.net, goo.gl/pmjjU2 (dostęp: 19.II.2017).
- Kucharczyk Grzegorz. Pierwszy Holocaust XX wieku. Warszawa : Fronda, 2012.
- Kurczab-Redlich Krystyna. Wowa, Wołodia, Władimir. Tajemnice Rosji Putina. Warszawa : W.A.B., 2016.
- Maclean Rory, Danziger Nick (photos). Back in the USSR. Heroic Adventures in Transnistria. London : Unbound, 2014.
- Montefiore Simon Sebag. Stalin. Dwór czerwonego cara / przeł. Maciej Antosiewicz. Warszawa : Wydawnictwo Magnum, 2013.
- Naddniestrzańska Republika Mołdawska. Determinanty przetrwania. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2010.
- Naddniestrze: kryzys gospodarczy zapowiada zmianę władzy. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. URL: osw.waw.pl, goo.gl/5JzmMr (dostęp: 19.II.2017).
- Nart Sagas from the Caucasus: Myths and Legends from the Circassians, Abazas, Abkhaz and Ubykhs / assembled, transl., annotated by John Colarruso. Princeton : Princeton University Press, 2002.
- Nußberger Angelika. The War between Russia and Georgia – Consequences and Unresolved Questions. *Göttingen Journal of International Law*. 2009. Vol. I, no. 2.
- Oleksy Piotr. Wspólnota z przypadku. Studium tożsamości mieszkańców Naddniestrza. Gnieźnieńskie Prace Humanistyczne. Gniezno : Instytut Kultury Europejskiej UAM, 2016. T. II.
- Pełzająca inkorporacja Abchazji. Koniec eksperymentu separatystycznej demokracji. Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia. URL: osw.waw.pl, goo.gl/IHusoT. (dostęp: 19.II.2017).
- Pietrow Nikita. Psy Stalina / przeł. Justyna Prus-Wojciechowska, Katarzyna Syska. Warszawa : Demart, 2012.
- Richmond Walter. The Circassian Genocide. New Brunswick : Rutgers University Press, 2013.
- Saparov Arsène. From Conflict to Autonomy in the Caucasus. The Soviet Union and the Making of Abkhazia, South Ossetia and Nagorno Karabakh. London – New York : Routledge, 2015.
- Self-Determination and Secession in International Law / edited by Christian Walter, Antje von Ungern-Sternberg, Kavus Abushov. Oxford : Oxford University Press, 2014.
- The Caucasus: An Introduction. Oxford, New York : Oxford University Press, 2010.
- Trier Tom, Lohm Hedvig, Szakonyi David. Under Siege: Inter-Ethnic Relations in Abkhazia. London : Hurst, 2010.
- Van Herpen Marcel H. Putin's Wars: The Rise of Russia's New Imperialism. Lanham : Rowman & Littlefield, 2015.
- Wirowska Anna. Konflikt o Górski Karabach – problem azerskich przesiedleńców. *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne*. 2012. Nr 9.
- Źródła nienawiści. Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych / red. Kamil Janicki. Warszawa : Instytut Wydawniczy Erica, Histmag.org, 2009.

Зміст

Народження.	7
Акселератор.	14
Річ Посполита Придністровська.	41
Одеська народна республіка.	64
Вцілілі	86
Радянські Кариби.	111
Абхазія го-о-о-о-ол!!!.	154
Війна	175
Самотня гора	193
Свята земля	213
Йони	239
Південна Осетія. ТзОВ	258
Мрії	284
Подяки	294
Бібліографія	297

Літературно-художнє видання

Томаш Гживачевський

КОРДОНИ МРІЙ

З польської переклала Наталя Ткачик

Літературна редакторка *Наталя Лебединцева*

Коректорка *Марина Гетманець*

Обкладинка *Анни Стьопіної*

Макет *Альони Олійник*

Підписано до друку 10.06.2020. Формат 84×108 1/32.

Умов.-друк. арк. 18,02. Обл.-вид. арк. 19,00.

Видавництво «Книги – XXI»

Адреса для листування:

а/с 274, м. Чернівці, 58032, Україна

тел.: +380 (372) 586021, моб. +380 (98) 7150181

booksxxi@gmail.com

books-xxi.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію

ДК № 5259 від 16.12.2016 р.